

**AMARNA ÇAĞI'NDA N ASYA TOPLUMLARI ARASINDA
DİPLOMATİK İLİŞKİLER**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Programı**

Cemal YILMAZ

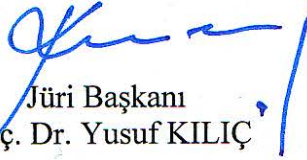
Danışman: Yrd. Doç. Dr. Murat ORHUN

Temmuz 2015

DENİZLİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Tarih Anabilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı öğrencisi Cemal YILMAZ tarafından Yrd. Doç. Dr. Murat ORHUN yönetiminde hazırlanan “AMARNA ÇAĞI'NDA ÖN ASYA TOPLUMLARI ARASINDA DİPLOMATİK İLİŞKİLER” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 10.07.2015 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı
Doç. Dr. Yusuf KILIÇ

Jüri (Danışman)
Yrd. Doç. Dr. Murat ORHUN

Jüri
Yrd. Doç. Dr. Remzi KUZUOĞLU

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 21/07/2015 tarih ve 15/13.... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
Enstitü Müdürü

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza

Öğrenci Adı Soyadı: Cemal YILMAZ

ÖNSÖZ

Devletlerin birbirleriyle olan ilişkileri bilinen ilk siyasi yapıların teşekkülüyle başlatılabilir. Bu ilişkiler çeşitli sebeplere dayalı olarak ortaya çıkmış, en başında da ekonomik çıkarlar gelmiştir. Hatta bu durum savaflara dahi yol açmıştır. Bazı zamanlarda da iki devletin yönetici zümresinin akrabalık bağları kurmasıyla dostluk bağları kuvvetlendirilerek aradaki husumetler giderilmeye çalışılmıştır. Zaman, mekân ve insan farklılaşsa da savaş ve barış devletlerarası ilişkilerde belirleyici unsur olmuştur. Devletlerarasında ekonomi, siyaset ve evlilik gibi konulara bağlı olarak elçiler görevlendirilmiş, bunun neticesinde de dostluk ya da düşmanlıklar ortaya çıkmıştır. Çalışmamız ilk devletlerin ortaya çıktığı Mezopotamya ve komşuları olan Mısır, Anadolu ve Suriye gibi geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Bu kadar geniş bir alanda çok sayıda siyasi yapı ortaya çıkmış, bunlar birbirlerine olan coğrafi yakınlıklarına göre çeşitli ilişkiler kurmuşlardır. Eski Mısır'da Amarna Çağı olarak adlandırılan dönem bu tür ilişkilerin en iyi örneklerinden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, Mısır ile birlikte devrin diğer büyük devletleri olan Hitit, Mitanni, Babil, Asur ve Alaşia arasında Amarna merkezli gerçekleşen devletlerarası yoğun diplomasi ağı ele alınmıştır. Ayrıca Suriye-Filistin bölgesindeki küçük siyasi yapılar politik ve ekonomik koşullar ne gerektiriyorsa ona uygun bir şekilde bu diplomasi trafiğine katılmışlardır.

Amarna, tarihte Akhenaton ismiyle de bilinen IV. Amenhotep tarafından kurulmuş olup, burası hem yeni dini sistem Atonisme'nin hem de Mısır'ın yanı sıra diplomasiinin de merkezi olmuştur. Amarna arşivinden ele geçen ve 382 adet çivi yazılı belgenin ışığında devrin uluslararası ilişkilerinin değerlendirilmesi çalışmamızın içeriğini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, mektuplardaki sayısal fazlalık nedeniyle sınırlamaya ihtiyaç duyulmuş, bunlardan da diplomatik ilişkilere örnek teşkil edecek ve ışık tutacak olanları seçilerek ele alınmıştır. Ayrıca dönemin uluslararası yazı dili olan Akadca ile kil tabletlere yazılmış mektupların bazılarında aradan geçen zamana ve saklanma şartlarına bağlı olarak bozulmalar meydana gelmiştir. Bu da tabletlerin okunmasında zorluklar çıkarmıştır. Bu bakımdan çalışmamızda genel itibariyle daha iyi okunabilen diğer mektuplar tercih sebebidir. Savaşlar, evlilikler, Mısır'ın altın zenginliği ve bunu elde etme hevesine dayalı olarak tesis edilen devletlerarasındaki çıkar çatışmaları mektupların içeriğini oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında fikirleriyle bana yardımcı olan kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Murat ORHUN'a yürekten teşekkür ediyorum. Bana destek olan, Eskiçağ tarihini sevdiren değerli hocam Doç. Dr. Yusuf KILIÇ'a teşekkürleri bir borç biliyorum. İngilizce çevirilerde yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. H. Hande Duymuş FLORIOTTI'ye şükranlarımı sunuyorum. Tarih bölümündeki hocalarıma da teşekkürlerimi ayrı bir borç biliyorum. Manen ve madden hep yanımda olan annem mm YILMAZ ve babam Yaşar YILMAZ'a ve tüm aileme yürekten teşekkür ediyorum. Çalışmam boyunca bana destek olan Mustafa KOCAKULAK'a, Hasan BARDA, arkadaşlarım Nuh ÖKTEN, Hamit ÇETİN, Sinan EGE, Halil AKTAş, Harun PALLAVUş, Mevlt BAYKAL ve ismini sayamadığım bütün arkadaşlarıma en derin şükranlarımı sunuyorum.

ÖZET
AMARNA ÇAĞINDA ÖN ASYA TOPLUMLARI ARASINDA
DİPLOMATİK İLİŞKİLER

Yılmaz, Cemal
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Murat ORHUN

Temmuz 2015, 234 sayfa

Tezimizde Eskiçağda Mısır'ın Yeni Krallık döneminde yaşanmış olan Amarna Çağında Mısır, Suriye-Filistin, Mezopotamya, Anadolu ve Kıbrıs'taki siyasi yapılanmaların yaptığı yazışmalar ele alınmıştır. M.Ö 1390-1322 yılları arasında yaşanan bu dönem eskiçağ tarihinde uluslararası diplomasinin en yoğun olduğu dönem olarak nitelendirilmiştir. Hem Mısır'a gönderilen hem de Mısır'ın göndermiş olduğu mektuplar üzerinden Amarna Çağı hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamız üç ana başlıktan oluşmuştur. Birinci bölümde Yeni krallık öncesinde Mısır'ın Hyksos tehlikesiyle mücadelesinden ve ardından Yeni Krallık dönemindeki gelişmelerden, III. Amenhotep ve onun Amarna Çağındaki konumundan bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise IV. Amenhotep Dönemi, dinde reform hareketi, Amarna Çağı ve Mısır'ın bu dönemdeki çağdaşı olan devletler hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise Amarna arşivinin bulunması, Amarna arşivindeki devletlerarası yazışmalara dair mektuplar ışığında bu dönem değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ Tarihi, Mısır, Yeni Krallık, Amarna Çağı, Diplomasi, Mektup.

ABSTRACT
DIPLOMATIC RELATIONS AMONG THE ASIA MINOR SOCIETIES
IN AMARNA AGE

Yılmaz, Cemal
Master Thesis
History Department
Ancient History Programme
Adviser of Thesis: Yrd. Doç. Dr. Murat ORHUN

July 2015, 234 pages.

In our thesis that took place during the Amarna Age in Ancient Egypt Kingdom of Egypt, Syria, Palestine, Mesopotamia, Anatolia, and Cyprus their political correspondence embodiments are discussed in. In the ancient history of this period it occurred between 1390-1322 years BC is considered to be the most intense period of international diplomacy. The information which was tried to give through letters about Amarna Age was sent to Egypt and also delivered from Egypt.

Our work consists of three main topics. In the first part of the fight against the Hyksos Egypt's New Kingdom before and after the danger of the development of the New Kingdom period, III. Amenhotep and his place in the Amarna Period was mentioned. The second part IV. Amenhotep period, the reform movement in religion, Amarna Period and Egypt were informed about the contemporary state in this period. In the third and last part of the discovery of the Amarna archive, in the Amarna archives interstate correspondence of this period are evaluated relating to the light on letters.

Key Words: Ancient History, Egypt, New Kingdom, Amarna Age, Diplomacy, Letter.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

ESKİ MISIR'DA AMARNA ÇAĞI ÖNCESİ

1. Mısır'dan Hyksoslar'ın Kovulması Ve Kuşhi Meselesi.....	8
2. Mısır'da Yeni Krallığın Kurulması.....	11
3. Firavun III. Amenhotep'e Kadar Mısır'da Yeni Krallık Dönemi'nin Düşünce Yapısı.....	25
4. Firavun III. Amenhotep Dönemi ve Amarna Çağındaki Yeri.....	28

II. BÖLÜM

ESKİ MISIR'DA AMARNA ÇAĞI ve SONRASI

1. Amarna Çağı ve Arşivi	33
1.1. IV. Amenhotep Dönemi, Dinde Reform Hareketi ve Akhetaten.....	35
2. Amarna Çağı'nın Sonu ve Mısır'daki Gelişmeler.....	42
3. Amarna Çağı'nda Yakın Doğu'daki Toplumlar.....	46
3.1. Babil.....	46
3.2. Asur.....	49
3.3. Elamlılar.....	51
3.4. Hititler.....	54
3.5. Hurri ve Mitanni	59
3.6. Ugarit.....	64
3.7. Biblos.....	68
3.8. Amurru	70
3.9. Arzawa Memleketi.....	75
3.10. Alaşia Memleketi.....	79

III. BÖLÜM

AMARNA MEKTUPLARI

1. Amarna Mektuplarının Bulunması ve Mektuplar Üzerinde Yapılan Çalışmalar.....	87
2. Amarna Tabletlerinin İçeriği ve Önemi	91
3. Devletlerarası Yazışmalar.....	95
3.1. Mısır Anadolu Mektuplaşmaları.....	95
3.1.1. Mısır-Hitit.....	95
3.1.2. Mısır-Arzawa.....	97
3.1.3. Mısır-Mitanni.....	99

3. 2. Mısır-Alaşia (Kıbrıs)	109
3. 3. Mısır-Suriye Filistin Mektuplaşmaları.....	114
3. 3. 1. Mısır-Beyrut (Lübnan)	114
3. 3. 2. Mısır-Biblos.....	121
3. 3. 3. Mısır-Amurru.....	142
3. 3. 4. Mısır-Ugarit.....	151
3. 3. 5. Mısır-Nuḫašše.....	153
3. 3. 6. Mısır-Qatna.....	154
3. 3. 7. Mısır-Megiddo.....	159
3. 3. 8. Mısır-Damascus (Şam)	161
3. 3. 9. Mısır-Sidon.....	163
3. 3. 10. Mısır-Tyre.....	165
3. 4. Mısır-Mezopotamya Mektuplaşmaları.....	173
3. 4. 1. Mısır-Babil.....	173
3. 4. 2. Mısır-Asur.....	180
3. 5. Mısır'dan Gönderilmiş Olan Mektuplar.....	185
SONUÇ.....	193
KAYNAKÇA.....	200
EKLER.....	210
ÖZGEÇMİŞ.....	234

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

EA.	El Amarna
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
A.Ü.	DTCF Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
ed.	Editör
eds.	Editörler
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
s.	Sayfa
ss.	Sayfalar
S.	Sayı
C.	Cilt
Vol.	Cilt
yy.	Yüzyıl
Yay.	Yayımlayan

GİRİŞ

Eski Mısır'da Yeni Krallık Dönemi firavunlarının selefi olan XVII. sülale firavunlarından Sekenenra Taa'nın (M.Ö. 1545-1541) Hyksoslar'ı Mısır'dan atmak için mücadeleye başlaması bu konuda atılan ilk adım olmuştur. Fakat onun ömrü buna vefa etmemiş, mücadele esnasında bir Hyksos baltasının başına isabet etmesiyle hayatını kaybetmişti. Taa'nın ardından bu önemli vazifeyi Kamose devraldı.¹ Onun iktidarı zamanında ise Mısır'ın güneyindeki Kuşhi tehlikesi devletin gücünü ikiye böldüğünden esas düşman Hyksoslar ile gerektiği gibi ilgilenilemiyordu. Kamose bu yüzden ilk iş olarak Kuşhi meselesiyle uğraşmayı tercih etmiş, onları denetim altına alarak Hyksoslar üzerine yürümüştü. Hyksoslar ile sonuna kadar mücadele edilse de onların Mısır'dan çıkarılması Kamose zamanında da sağlanamamıştı. Ayrıca onun genç yaşta ölmesi bu kutsal görevin yeni firavun Ahmose'ye miras kalmasına sebep olmuştur. Ahmose'nin tahta çıkması (M.Ö. 1539-1514) aynı zamanda yeni bir hanedanın da başlangıcı anlamına geliyordu. XVIII. Hanedan veya Yeni Krallık olarak adlandırılan bu devirde Mısır'daki gelişmelere bakıldığında zaman önemli olayların meydana geldiği görülecektir.

Ahmose ile başlatılan Yeni Krallık döneminde ilk iş Hyksoslar'ı Mısır'dan kovmak olacaktır. Onun başarılı mücadeleleri sayesinde bu yabancı krallar Mısır'dan çıkarılacak, böylece yaklaşık yüz yıl süren esaret dönemi sona erecekti. Bu özgürlüğün ardından ise Mısır fetihler ve zenginlikler dönemine kapı aralayacaktı. Ahmose'den sonra Mısır'ı müreffeh bir döneme taşıyan birbirinden başarılı kişiler iktidara geldi. Bu kişilerin her biri farklı alanlarda başarılar göstermişti. Örneğin Hatşepsut ticari alanda devletin zenginliğini arttırırken III. Tutmosis yapmış olduğu fetihlerle sınırları genişletmiş ve devleti zirve noktasına taşımıştır. O böylelikle Yeni Krallık döneminin en büyük fatihi olarak tarihte yerini almıştır.² Onun iktidarda kaldığı elli yılı aşkın bir zaman diliminde (M.Ö. 1479-1425) Mısır'ın sınırları genişletildi, Megiddo Savaşı'nda kazanılan büyük başarı ile Suriye-Filistin bölgesindeki prenslikler dize getirildi. Bu prenslikler üzerinde kurulan hâkimiyet neticesinde onlar Mısır'ın sadık birer vassalı haline gelmiş, bu durum da Amarna Çağı'na kadar devam etmişti.

III. Tutmosis'in Suriye-Filistin bölgesindeki fetihlerinin ardından ordularının yönünü doğudaki güçlü Mitanni devletinin üzerine çevirdiği görülmektedir. Mitanniler'i

¹ Toby Wilkinson, *Eski Mısır M.Ö 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, İstanbul 2013, s. 250.

² Bkz: Ek 2.

de bozguna uğratan III. Tutmosis, Yakın Doğu'ya yaptığı on yedi sefer ile Mısır'ın uluslararası arenada derin bir etki bırakmasına yol açmıştı. Hatta onun bu başarılarının etkisiyle devrin büyük devletlerinden Mısır'a kutlama mesajları gelmişti. Bu kutlamalar Amarna Çağı'ndaki diplomasi trafiğinin de ilk adımları olarak zikredilebilir.

Yeni Krallık döneminde III. Tutmosis' ten sonra onun kadar fatih biri gelmemiştir. Onun haleflerinden III. Amenhotep ve oğlu IV. Amenhotep zamanlarında ise fetih hareketlerinden ziyade barışa dayalı bir dış politika izlenmiştir. Mısır'da ise mimari ve dini alanda çalışmaların yapıldığı görülmüştür. III. Amenhotep ile başlayan ve Tuthankamon'a kadar devam eden Amarna Çağı (M.Ö. 1390-1222) barışa dayalı dış ilişkilerin en yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Mısır bu dönemde Ön Asya'daki Hitit, Mitanni, Asur, Babil, Alaşia gibi devletlerle dostluk ilişkileri geliştirmiş, bu devletlerle yoğun bir diplomasi trafiği yaşamıştır. III. Amenhotep ve oğlu IV. Amenhotep devrin büyük devletleriyle savaş durumundan kaçınmış, bu iki firavun komşu devletlerin prensesleriyle evlenerek devletlerarası dostluk bağlarının kuvvetlendirilmesinde önemli bir görev üstlenmiştir. Evlilik ilişkileri Amarna mektuplarına da yansımıştır. Mektuplarda da görüleceği gibi Mısır diğer devletlerden kız almış, büyük devletlerin yöneticileri de çoğu zaman Mısır'ın "*kum gibi çok olan altınlarının*" ve bazen de Mısırlı kraliçelerin peşine düşmüşlerdir. Fakat firavunların sarayından diğer devletlere bir kız verilmemiş, böyle bir istekte bulunanlara şu cevap verilmiştir: *Eski zamanlardan beri hiçbir Mısır kralının kızı başkasına verilmedi.*³

Mısır Yeni Krallık döneminde sadece büyük devletlerle değil aynı zamanda Suriye-Filistin bölgesindeki prensliklerle de irtibat halinde olmuştur. Bu bölgedeki prenslikleri kendine bağlı hale getirmiş, bu sayede kuzeydeki Hititler'den gelebilecek olası tehlikelere karşı bir tampon bölge oluşturmuştur. Mısır'ın izlemiş olduğu politika gayet başarılı olmuş, dış politikada takip edilen barış yanlısı siyaset sayesinde de bahsedilen bölgeden bir tehditle karşılaşılmamıştır.

Amarna Çağı'ndaki barış politikası Mısır'ı savaşıtlardan uzak tutsa da bu durum vassalların arasında geçerli değidi. Onlar sürekli bir şekilde birbirleriyle mücadele ediyor, bu da Mısır'a yüzlerce mektup yazılmasına yol açıyordu. Hakikaten Amarna arşivinde yer alan mektuplara bakıldığında zaman bunların çoğunun vassallar tarafından göndermiş

³ Charlotte Booth, *The Boy Behind the Mask Meeting the Real Tutankhamun*, Oxford 2007, s. 82.

olduğu görülecektir. Bunların da içinde en çok mektup yazanı Biblos prensi Rib-Hadda olmuştur.

Amarna Çağı bir diplomasi dönemi idi. Mektuplar ile kurulan bu diplomasi ağı Mısır merkezli olarak şekillenmişti. Bu mektuplar bugün Tell el Amarna, M.Ö XIV. yy'da ise Akhetaton olarak bilinen Orta Mısır'da bulunmuştu. Buradan ele geçirilen 382 adet tablet bahsedilen dönemin tarihi hakkında çok detaylı ve bir o kadar da ilginç bilgiler vermektedir. Özellikle Mısır, Hitit, Mitanni, Alaşia, Asur, Babil gibi devrin büyük devletleri arasındaki ilişkilere ilk defa bu kadar detaylı bir şekilde ulaşılmıştır. Ayrıca Suriye-Filistin bölgesindeki küçük siyasi yapılar arasında gerçekleşen ilişkiler ve bunlar üzerinde diğer devletlerin politikaları da mektuplardan sağlanan bilgiler arasındadır. Mısır bunların tamamına yakınına hâkim olsa da Hititler de bu prenslikler üzerinde hâkimiyet kurmayı amaçlıyordu. Bu da bölgenin stratejik ve ekonomik açıdan önemli olmasından kaynaklanmaktaydı. Hititler Amurrularla anlaşma yoluna gitse de Mısır bu duruma karşı doğrudan bir müdahalede bulunmayarak sergilemiş olduğu barış politikası sayesinde Hititler'le bir savaş durumunun yaşanmasına meydan vermemiştir.

M.Ö. XIV. yy'da yaşanan Amarna Çağı'nda sürdürülen devletlerarası ilişkilerde elçiler de büyük bir görevi üstleniyordu. Devletlerarasında gerçekleşen diplomatik yazışmalar esnasında elçiler sürekli olarak gelip gidiyordu. Bu elçiler efendilerinin mektuplarını ve bunun yanı sıra da hediyelerini götürerek hem Amarna Çağı'nda oluşan diplomasinin hem de iki devlet arasındaki tesis edilen dostluğun arka planındaki isimler oluyordu. Bu da onların bu dönemde önemli bir yer edinmelerini sağlıyordu. Ancak kimi zaman bu elçiler, gitmiş oldukları ülkede aylarca hatta yıllarca tutuluyordu. Bunun hangi sebeplere dayandığı hakkında kesin bir malumat olmasa da iklim koşulları, uzaklık ve gidilen devletin büyüklüğü nispetinde hemen randevu alınamayıp görüşme sağlanamamasına bağlı olduğu düşünülebilir. Bu bakımdan Amarna mektuplarında elçilerin geri dönüşlerinin gecikmesine de yer verilmiştir. Bu da, mektup gönderen kişilerin elçilerimizi geciktirmeden gönderin demelerine neden olmuştur.⁴

Amarna Çağı'nın en meşhur firavunu şüphesiz IV. Amenhotep idi. O, yapmış olduğu din reformuyla bu çağa damgasını vurmuştu. Yeni firavun tahta çıkar çıkmaz ilk iş olarak Karnak'ta büyük bir tapınak inşa ederek işe koyuldu böylece dindar kimliğini

⁴ Bkz: W. L. Moran, *Amarna Letters*, Baltimore and London 1992, EA 3. Mektup, s. 7.

sergilemiş oluyordu.⁵ Muhtemelen yeni inanç sistemini orada tesis edecekti ama Amon rahiplerinden uzakta bir yerin bunun için daha uygun olacağını düşündüğünden Amarna'yı inşa ettirmişti. Bu şehre de yeni dini sistem Atonizme'ye uygun bir şekilde Akhetaton ismi verilmişti. IV. Amenhotep de kendi adını Akhenaton olarak değiştirmişti. Bu yeni şehir, Akhenaton'un hem yeni başkenti, hem yeni dinin merkezi, hem de Amarna arşivinin bulunduğu yer olarak tarihte yerini almıştır.

Akhenaton'un bu dönemde yapmaya çalıştığı din reformu bakacak olursak. Bu sistem eskiye dair inançların terkedilip sadece Aton'a ibadet edilmesini öngörüyordu. Akhenaton, eski inançlara dair Mısır'da yer alan bütün tanrıları kaldırmış, onların yerine ise bir tanrı olarak ifade ettiği gökteki "Aton" güneş kursunu yerleştirmiştir.⁶ Fakat kaynaklarda bu dönemde Mısır inancındaki bazı tanrıların saygınlıklarının devam ettiği, bu sebepten din reformunun tek tanrı inancından uzak kaldığı ifade edilmektedir. İlim adamları bu sisteme *henoteizm* adını vermişlerdir.⁷ Bu da "bir tanrının daha fazla ön plana çıkarılması, diğerlerinin de varlığının devam ettirilmesi" anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında tek tanrı inancına benzer olsa da tam olarak öyle kabul edilmediği görülmektedir.⁸ Ancak bazı tanrıların saygınlığının devam ettirilmesi durumu Akhenaton tarafından yapılan bir şey olmamalı ki onun zamanında Aton'a yazılan bir ilahi de şu söz aslında her şeyi ortaya koymaktadır: *Yalnızca Aton vardır, ondan başka tanrı yoktur.*⁹

Aton önceki firavunlar zamanından beri bilinmekteydi. Bu bakımdan Mısır inanç sisteminde yeni bir şey değildi. Akhenaton Aton'u, ön plana çıkarmış ve onu Amon-Ra'nın yerine geçirmişti.¹⁰ Reformcu firavun yapmış olduğu çalışmanın başarılı olması için de Mısır inançlarının tümünü yasaklamış sadece Aton'a ibadet edilmesini savunmuştu. Böylece günümüzde ilim damları onu hem sapkın kral hem de yenilikçi kral olarak nitelendirmiştir. Eski dönemlerde olduğu gibi Amarna Çağı'nda da Aton'un simgesi güneş diski idi. Fakat Amarna Çağı'ndaki simgesi daha sade olmuş, şahin başlı bir insanın başında yer alan güneş diskinin yerine *güneş diski ve ondan yayılan ışıklar*

⁵ Jacobus Van Dijk, "The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352-1069)", *The Oxford History of Ancient Egypt*, Ed. Ian Shaw, New York 2000, s. 267.

⁶ Meryem K. Çiftçi, *Eski Mısır Dininde Tanrı ve Öte Dünya İnancı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2010, s.103.

⁷ Bu kavramı ortaya atanlar Friedrich Schelling ve F. Max Müller'dir. Bkz: James K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monoteizm*, New York 2015, s. 206.

⁸ Bu tanrıların şunlar olduğu ifade edilmektedir: Maat, Shu ve Tefnut. Bkz: Douglas J. Brewer and Emily Teeter, *Mısır ve Mısırlılar*, (çev: N. Uzun), Ankara 2011, s. 57.

⁹ J. K. Hoffmeier, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁰ M. K. Çiftçi., *a.g.e.*, s.105.

kullanılmaya başlanmıştır. Bu ışık huzmelerinin uç kısmında da ankh¹¹ sembolüne yer verilmişti. Bununla da hayatı verenin Aton olduğu vurgulanmış oluyordu. Aton güneş diski¹² döneme ait rölyeflerde sıkça kullanılmıştır. Bunun da en bilinen örneği Akhenaton ve ailesinin çocuklarıyla birlikte Aton'dan yayılan ışıkların altında oturmuş olarak gösterildiği çalışmadır.

Yapılmaya çalışılan çoğu yenilikte olduğu gibi Amarna Çağında yaşanan bu din reformuna da karşı çıkanlar olmuştu. Akhenaton'un karşısında da en büyük engel Teb'deki Amon rahipleriydi. Bu bakımdan firavun vakit kaybetmeden onlarla mücadeleye girişti. Bu mücadele Amon rahiplerinin gücünü kırmak için Aton inancı dışında tüm inançları yasaklamakla başladı. Bunun ardından Amon rahiplerinin ekonomik gücünü ortadan kaldırmaya sıra gelmişti. Akhenaton bu amaçla rahiplerin ellerinden tanrının mülkünü yönetme yetkisini aldı. Ülkedeki tapınakların geliri de Aton'a için yapılan tapınaklara aktarıldı. Tüm bu gelişmeler rahiplerin ekonomik açıdan büyük bir darbe alması anlamına geliyordu.¹³ Rahipler bunlara büyük tepki verecek, yeni inanç sisteminine olan düşmanlıklarını arttıracaktı. Çünkü rahipler, sahip oldukları konum itibariyle firavundan sonra toplumun en üst zümresi ve en zenginiydiler bunu da kaybetmek istemiyorlardı. Onlara karşı alınan bu tedbirler aslında düşman kazanmaktan başka bir şey değildi. Rahipler, uğramış oldukları bu zararın intikamını almak amacıyla halkı kışkırtmaya başladılar. Yeni başkentin ekonomik ihtiyaçlarının halktan alınan vergilerle de temin edilmeye çalışılması onların bir isyana meyletmesini kolaylaştırmaktaydı. Bu bakımdan rahiplerin halkı galeyana getirmeye yönelik çabaları akıllıca bir davranıştı.

Akhenaton'un mücadelesi sadece Amon rahiplerine yönelik değildi. Mısır'da yaygın bir şekilde görülen sihir de yasaklanmıştı. İlginçtir ki bu yasakların arasında Aton'un tasfirinin yapılması da yer almıştı. Bu da akla Bizans'taki tasfir karşıtı hareketi ve islam dininde tasfirlerin yasaklanmasını getirmektedir. Akhenaton'un tasfir yasağı şu ifadeyle açıklanmaktadır: *Gerçek bir tanrı görülemez, dokunulamaz olandır, o her zaman ve her yerde olandır.*¹⁴ Yeni inanç sisteminin başarılı bir şekilde yayılması ile Amon rahiplerinin dini, siyasi ve ekonomik güçleri sona erecekti, çünkü Atonizme'nin akabinde

¹¹ Bkz: Ek 20 ve Ek 15.

¹² Bkz: Ek 15

¹³ M. K. Çiftçi., *a.g.e.*, s.104.

¹⁴ M. K. Çiftçi., *a.g.e.*, s.104.

bu rahiplerin Aton tapınaklarında bir vazife alma gibi bir durumları yoktu. Akhenaton, onların rütbelerinin sökülmesi olarak yorumlanabilecek bir hareketle kendine yeni rahipler sınıfı oluşturdu. Bunlar Aton'un rahipleriydi. Akhenaton'un tüm bu hareketleri bardağı taşırmış olmalı ki Amon rahipleri Aton inancına karşı bir hareket başlattılar. Gayretler de kısa zamanda meyvesini vermiş, Akhenaton'un bu fikri ortaya atmasının ardından verdikleri tepkiler günden güne büyümüştür. Firavunun da ölmesi sonucunda Amarna zamanla terk edilmeye başlandı. Akhenaton'dan sonra tahtta kısa süreliğine kalan Smenkhare ve onun halefi Tuthankamon, Amon rahiplerinin oyuncağı oldular. Artık rahipler ne derse yapıyordu. Yasaklanma sırası Aton inancına gelmişti. Atonizme'ye dair her ne varsa ortadan kaldırılmaya çalışıldı, Amarna'daki tapınakların taşları sökülerek yeni inşaatlarda kullanıldı. Hatta Aton inancının izlerini silmek amacıyla Tuthankamon¹⁵ zamanında çıkarılan Restorasyon Fermanı bu konuda atılan resmi bir adımdı. Hulasa, Akhenaton'un ardılları onun akrabaları olmasına rağmen inanç sistemi kısa zamanda terk edildi bu da Amon rahiplerinin ne kadar etkili olduklarını göstermiştir.

Mısır işte bu şartlar altında uluslararası diplomaside büyük devletleri karşısına almadan onlarla iyi geçinmenin yollarını takip etmiş bunda da gayet başarılı olmuştur. Belki de iç işlerin böylesine karmaşık olduğu bir dönemde büyük bir savaşı göze alamadığından dolayı diplomatik yollara başvurarak devletlerarası politikada etkili olmaya çalışılmıştı. Amarna Çağı'nda Mısır'ın iç politikasında yaşananları göz önünde bulundurduğumuzda bu dönemdeki barışa dayalı dış politikanın gayet mantıklı olduğu anlaşılacaktır.

Mısır'ın Amarna Çağı'ndaki politikasına bakıldığında şöyle bir tablo görülecektir: Suriye-Filistin bölgesindeki vassallar üzerinde başarılı bir şekilde yürütülen denge politikasıyla onlar küstürülmemiştir. Büyük devletlerle ise onlarla kurulan akrabalık bağlarının da tesiriyle kuvvetli bir dostluk tesis edilerek savaş durumunun yaşanmasına imkân verilmemiştir. Ayrıca bu devletlere gönderilen altın ve değerli hediyelerle de onların Mısır'a özellikle altın bakımından bağımlı olması gibi bir durum oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu politikada gayet başarılı olunmuştur. Amarna arşivindeki Hitit, Mitanni ve Asur gibi devletlerin Mısır'a yazmış olduğu mektuplarda Mısır'dan altın alabilme

¹⁵ Bkz: Ek 21.

yarışına girdikleri görülecektir. Mısır bu politikaları sayesinde Geç Bronz Çağının en etkili devleti olmuş, diplomasinin merkezinde yerini almıştır.

Bu çalışmamız Yeni Krallık öncesinde firavun Taa ve Kamose'nin Hyksoslarla mücadelesiyle başlatılmıştır. Bunun ardından Kamose'den sonra tahta çıkan ve Yeni Krallığın ilk firavunu olan Ahmose'nin Hyksoslar'ı Mısır'dan kovması ve XVIII. Hanedanın başlamasına değinilmiştir. Sonrasında ise bu hanedanın diğer firavunlarının dönemlerine dair bilgiler verecektir. Akabinde ise yukarıda özetlemeye çalıştığımız M.Ö. 1390-1322 yılları arasında yaşanmış olan Amarna Çağı ve bu dönemde yaşanan din reformu hakkında detaylı bilgiler verilecektir. Diplomatik yazışmalar çalışmamızın özünü oluşturduğundan bu dönemde Yakın Doğu'daki siyasi yapıların kimler olduğuna da bakılacaktır. Amarna Çağı'nda bu devletlerin nasıl bir etki bıraktığını anlamamız açısından bu döneme rastlayan tarih aralığında onların neler yaşadıklarına dair özet bir bilgiler verilecektir.

Mısır bu dönemde sadece büyük devletlerle değil irili ufaklı çok fazla siyasi yapı ile ilişki kurmuştu. Bu bakımdan bunlardan küçük olanların tarihleri hakkında mevcut bilgilerin yetersiz olmasından dolayı Amarna mektuplarından yola çıkılarak onların devletlerarası ilişkilerde ne tür etki bıraktıklarına değinilecektir. Daha sonra mektuplar üzerinden bu siyasi yapıların birbirleriyle kurmuş olduğu ilişkiler değerlendirilmeye çalışılacaktır. Bu mektuplarda da çok çeşitli ilişkilerin olduğu görülecektir; savaşlar, evlilikler, altın ve hediye alışverişleri, itaat ve itaatsizlikler...

Özetleyecek olursak Mısır bu dönemde çok fazla toplumla ve siyasi teşekkülle etkileşime girmiştir. Bu siyasi yapılarla yapılan yazışmalar dönemin en temel bilgi kaynağı olmuştur. Amarna dönemindeki yazışmalar, Geç Bronz Çağı'nda Ön Asya toplumlarının aralarındaki ilişkileri aydınlatan en önemli kaynak olması hasebiyle çalışmamızın temelini bu mektuplar teşkil etmiştir. Bunlar sayesinde Geç Bronz Çağı'nda Mısır'ın ilişki kurduğu siyasi yapılar hakkında çok detaylı bilgilere ulaşılmıştır. Amarna'nın terk edilmesi ve bu çağın sona ermesi ise bahsedilen toplumlar hakkında bilgi veren en önemli kaynağı ortadan kaldırmıştır. Bundan sonra da Eskiçağ tarihinde devletlerarası ilişkilerde bu kadar detaylı bilgilere rastlanılmamıştır. Bu da Amarna Mektupları'nın önemini ortaya koymaktadır.

I. BÖLÜM

ESKİ MISIR'DA AMARNA ÇAĞI ÖNCESİ

1. Mısır'dan Hyksoslar'ın Kovulması Ve Kuşhi Meselesi

Eskiçağ Mısır tarihinde Yeni Krallık döneminin öncesinde Orta Krallık (M.Ö. 2010-1630) olarak adlandırılan evre yaşanmıştır. Bu dönem içerisinde Mısır firavunlarının otoritesinin zayıflaması neticesinde Mısır'ın egemenliği yaklaşık olarak M.Ö. 1630'larda XV. Sülaleyi kuran Hyksoslar'a geçmiştir.¹⁶ Asya kökenli olan bu halk Mısır'a yüz yıla yakın bir süre (1630-1520) hâkim olmuştur. Hyksoslar'ın başkenti de aşağı Mısır'daki

¹⁶ Mısır'da XV. sülaleyi kuran bu insanlar Mısır'ın yerli halkından değildir. Onların Asya kökenli bir kavim oldukları ve Hurri'lerle bağlantılarının olduğu düşünülmektedir. Bazı bilginler bu kavmin Hurri kökenli olduğunu bazıları da Amorit kökenli olduğunu belirtmişlerdir. Bu halkın ismi olan Hyksos kelimesi de Grekçede *çoban hükümdarlar* manasına gelmektedir. Mısır dilinde onlar *heka-hasut* olarak geçmektedir ki bu da *yabancı hükümdarlar* anlamı taşımaktadır. Döneme ait yazıtlardan edinilen bilgilere göre Mısır'a M.Ö. 2000'lerde bir göç hareketi olmuştur bu göç dalgası ile gelen insanlar Mısır'ı terk etmemişler burada yaşamaya başlamışlar ve zamanla da güç kazanmışlardır. 1700'lerde Mısır devletinde meydana gelen zayıflamaları fırsat bilen bu insanlar otoriteyi ele geçirmeye başlamışlardır. Böylelikle 1630-1520 yılları arasında sürmüş olan Hyksos idaresi Mısır'da başlamış oldu. Manetho'da geçen bilgilere göre de bu kavim Mısır'ı doğudan işgal etmeye başlamıştı. Mısır tarihinde Hyksos istilası bilinen en büyük istila olarak belirtilir. Bu kavim Mısır'ı işgali esnasında bölgeyi tahrip etmiş, tapınakları yakıp yıkmıştır. Mısır memleketinde otoriteyi ele alan Hyksoslar'ın ilk işi kendilerini Mısır'ın firavunları ilan etmek olmuştur. Onların ilk kralının adı *Salitis*, en ünlü krallarının adı ise *Hayan* idi. Hyksoslar Mısır'da buldukları dönemde idare merkezi olarak aşağı Mısır olarak adlandırılan bölgede yer alan *Avaris* kentini seçmişlerdir. Mısır memleketinin idaresinde buldukları dönemde Mısır'ın yerel halkı onlara vergi vererek yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Mısır'a at ve at arabasının onlar tarafından getirildiği ayrıca savaş araç ve gereçlerinin o zamana kadar Mısır memleketinde görülmediği için Mısır'a üstün geldikleri belirtilmektedir. Savaşçı nitelikleriyle tanınan bu insanların savaşlarda neredeyse çıplak savaştıkları ve ayakkabı giymedikleri kaynaklardan öğrenilmektedir. Mısırlılar onların getirmiş olduğu savaş araç ve gereçlerini sonraki zamanlarda benimseyip kullanarak düşmanlarına karşı avantajlı bir konum elde etmişlerdir. Hatta belki de Mısırlılar Hyksoslar'dan öğrendikleri savaş araç ve gereçlerini onları Mısır'dan kovarken kullanmışlardır. Hyksoslar'ın Mısır'dan kovulmasının ardından da Mısır tarihinde Yeni Krallık olarak adlandırılmış olan dönem başlamıştır. Bkz: Mario Liverani, *The Ancient Near East History, Society and Economy*, New York 2014, ss. 235, 239. ; Anthony J. Spalinger, *War In Ancient Egypt: The New Kingdom*, Oxford UK 2005. ; Ronald Wallenfels (ed.), *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students*, New York 2000, Vol. I, s.182. ; Sophie Desplancques, *Antik Mısır*, (çev. İ.Yerguz), Ankara 2006, ss. 68, 71.

Avaris kentiydi.¹⁷ Onların Mısır'a egemen olduğu bu dönem Mısır tarihinde İkinci Ara Dönem olarak bilinmektedir.¹⁸ Mısır'a bir asır kadar hâkim olan bu halk, bölgeye farklı bir yerden gelmişti. Onların Asya kökenli olduğu düşünülmektedir. Bu bakımdan bölgenin yabancısıydılar ve Mısırlılar da kendi dillerinde onlara “yabancı hükümdarlar” manasına gelen “*heka-hasut*” demektedirler.¹⁹ Onlar hakkında sahip olduğumuz bilgileri Manetho'dan²⁰ edinmekteyiz. Onun vermiş olduğu kral listelerinden öğrendiğimize göre Hyksos krallarının Mısır'ı idare ettikleri süreçte toplam altı Hyksos kralının başa geçmiş olduğu görülmektedir.²¹

Peki, Hyksoslar nasıl olmuştu da Mısır'da hâkimiyetlerini tesis etmişti? Bir bölgede hâkimiyeti sağlamlaştırmanın çeşitli yolları vardır. Bunlardan biri hâkim olunan yerdeki dini ve diğer kültürel değerleri sahiplenmektir. Hyksoslar da Mısır'da buldukları dönemde bu sistemi uygulamışlardı. Buna dair bilgileri Manetho'dan öğreniyoruz. Onun anlattıklarına göre, Hyksoslar da Mısır firavunları gibi tanrı isimlerini kendi isimleriyle beraber kullanma sistemini uygulamışlardı. Onlar, Ra'yı ön plana çıkarmışlar ve kendilerini de kutsal olarak nitelemişlerdir. Hyksoslar'ın böyle yaparak yerel halka kendi meşruiyetlerini göstermek amacındaydılar. Onlar Mısır'da buldukları dönemde hâkimiyetlerini tesis etme ve devam ettirmede sadece dini kullanmamışlardı. Güçlü bir orduya, demir silahlara ve savaş arabalarına sahiplerdi. Bu savaş araç gereçleri, o güne kadar Mısırlıların görmediği şeyler olup, Hyksoslar'ın Mısır'a hâkim olmalarında çok

¹⁷ Jan Assman, *The Mind of Egypt History and Meaning in the Time of The Pharaohs*, Metropolitan Books, New York, 2002, s.197.

¹⁸ Sophie Desplancques, *a.g.e.*, s.73.

¹⁹ J.Assman, *a.g.e.*, 2002, s.197.

²⁰ Mısır İskender'in hâkimiyeti sonrasında Ptolemeler sülalesinin yönetimine geçmişti işte bu sülaleye mensup olan aynı zamanda da Ptolemy'nin halefi olan Ptolemy II. Filadelfeus tarafından Mısırlı kutsal tapınak yazarı bir rahip olan Manetho'ya Yunanca bir Mısır tarihi yazması görevi verildi. Manetho da M.Ö 3. yy'da ona verilen görevi gerçekleştirerek bu eserini yazmıştır. Tarihçiler arasında onun M.S'ki yıllarda yaşadığına dair görüş bildirenler de vardır. (Douglas J. Brewer and Emily Teeter, *a.g.e.*, 2.) Manetho Heliopolis rahiplerinden idi. O yazmış olduğu eserini Mısır'ın tarihi ve dini üzerinde yoğunlaşarak ortaya koymuştur. Tarihçiler ve konuyla ilgilenenler açısından Manetho'nun eseri oldukça önemlidir çünkü Mısır kral listelerini detaylı olarak onun sayesinde öğreniyoruz. Manetho'nun Mısır tarihi hakkında yazdığı eseri üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde yukarıda da bahsettiğimiz gibi Mısır dini ve tarihi hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Onun eseri Mısır tarihi ile ilgilenen kişiler için önem arz ettiği gibi Yahudiler'in en eski dönemleri hakkında bilgiler içermesi açısından Yahudi halkı için ayrıca önem taşımaktadır. Yahudiler için önemli bir eser olması bu eserde exodus mevzusundan bahsedilmiş olmasından ileri gelmektedir. Manetho sadece Mısır tarihi hakkında eser yazmamıştır ona ait olduğu düşünülen sekiz çalışma vardır.

Bunlar: 1-) Mısır Tarihi, 2-) Sothis Kitabı, 3-) Gizli Kitap, 4-) Fizik Kurallarının Bir Özeti, 5-) Festivaller, 6-)Mısır Dini ve Ritüelleri, 7-) Kyphi Yapımı (bir tür tütsü), 8-)Herodot'un Eleştirisi olarak sunulmaktadır. Manetho, *History of Egypt and Other Works*, Translated by W. G. Waddell. Loeb Classical Library, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1940. ss. VII, XXVIII.

²¹ J. Assman, *a.g.e.* s. 197.

etkili olmuştu. Onlar aynı zamanda baskıcı ve sert bir yönetim anlayışıyla da hareket ederek Mısır'a korkuyla birlikte bir esaret dönemi yaşatmışlardı. Ayrıca Mısırlılar'dan güven içinde yaşamaları karşılığında vergi de alıyorlardı. Bu durum belki de Mısırlılar için en ağır durum olmalıydı; kendi memleketlerinde başkasına esir olup vergi vermek...

Hyksoslar'ın hâkim olduğu dönemde Mısır firavununun da bir yönetimi vardı. Onların merkezi Teb idi. Fakat yukarıda belirtildiği gibi Mısır'a hâkim olan yerli halk değil Hyksoslardı. Firavun Sekenenra Taa zamanına gelindiğinde (M.Ö. 1545-1541) bu yabancı yöneticileri Mısır'dan kovmak için harekete geçildi. Bu firavun, onları Mısır'dan atmakta başarılı olamamıştı ancak bu uğurda mücadele ederken hayatını kaybetmişti.²² Onun ardından Hyksoslar'la önemli mücadeleler yapacak olan *Kamose* (M.Ö. 1541-1539) iktidara gelmişti. Kamose bir an evvel ülkesini Hyksos tahakkümünden kurtarmanın peşindeydi. Fakat o sadece Hyksoslarla değil aynı zamanda güneydeki Kuşhi'ler²³ ile de mücadele ediyordu.²⁴ Kamose yapmaya çalıştığını da şu şekilde ifade etmişti: *Arzum Mısır'ı kurtarmaktır.*²⁵

²² T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 250.

²³ Kuşhi Krallığı Nübye'de yer alan bir krallıktır. Günümüzde ise bu bölge Sudan torakları içindedir. M.Ö. 2000'lerde Mısır bu bölgeye seferler yapmaya başlamıştı. Mısırlılar buraya ticari açıdan önem vermekteydiler ki bu bölge onların Kızıl denize doğru uzanan önemli bir yerdirdi. Bu ticaret rotasında altın, mücevher, zümrüt ve köle ticareti yapılmaktaydı. Mısır Kuşh bölgesine hâkim olduktan sonra buraya tayin ettiği valileri aracılığıyla ve Nübyeli görevlileri ile bölgeyi yönetti. Mısır kendi kültürünü bu bölgede yaymaya çalışırken Kuşh halkı da kendi kültürünü koruma uğraşı içersindeydi. Bunda da hem Mısır'ın hem de Kuşhiler'in başarılı olduğu görülmüştür. Kuşhiler Mısır hiyeroglif yazı sistemini kendi konuştukları dilleri yazmak için kullandılar. Onlar Mısırlıların dini inançlarını da benimsediler, Amon inancını kabul ettiler ama kendi dinlerinde ibadet etmeyi de sürdürdüler. Kuşhiler de Mısırlıların yaptığı gibi piramit tarzı mezarlar yaptılar. Bunlar Kuşhiler'in Mısırlılardan aldıklarıydı. Mısır ise bu bölgenin altınlarıyla ve ticaretiyle zenginleşti. M.Ö. 900'lere gelindiğinde Mısır'ın Kuşhiler üzerindeki hâkimiyeti zayıfladı. 850'lerde merkezleri Napata olan bağımsız bir Kuşh devletinin varlığını görmekteyiz. M.Ö. 725'e gelindiğinde Kuşhiler oldukça güçlenmişti ve Mısır'ı fethetmişler ve XXV. Hanedanı kurmuşlardır. Tüm bu başarılarla rağmen Kuşhiler Mısır'ı uzun zaman idare edemediler. Asurlular'ın M.Ö. 657'de Mısır'a gelmeleri üzerine Kuşhiler Mısır'dan kovulmuşlardı ama yine de bağımsız bir şekilde yaşamaya devam etmişlerdi. Mısır'dan çıkarılan Kuşhiler başkentleri Napata'dan daha güneydeki Meroe'ye gittiler. Bu şehir diğerine göre daha avantajlıydı. Burası Eskiçağda atlarıyla, kumtaşıyla ve bundan yapılan beyaz ve siyah kaplarla da meşhur olmuştu. Bölge aynı zamanda demir cevheri açısından da zengindi. Tüm bu ürünler sayesinde zenginleşen halk tapınaklar, saraylar, evler inşa etti. Yapılan tapınaklardan biri de Amon'a adanmıştı. Tapınağın duvarlara Mısır'daki gibi rölyeflerle (kabartma resim) süslenmişti. Amon, İsis, Osiris'in rölyefleri de yapılmıştı. Tüm bunlar onların Mısır medeniyetinden etkilenmiş olduklarını ve bu etkiden kurtulamadıklarını göstermektedir. Kuşh memleketi sahip olduğu doğal enginliklerinden dolayı çevre memleketler için arzulanan bir yer olmuştu. Burası, M.S. 300'lerde Etiyopya'daki Axum şehri tarafından ele geçirildi. Ronald Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol.III, ss. 39, 40, 41. Ayrıca bakınız: Zahi Hawass, "Nubia" *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997. C. VI, ss. 170, 171.

²⁴ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s.16, s.257.

²⁵ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s.258.

İki cephede birden savaşmak Mısır'ın gücünün zayıflatacağı için öncelikle birini ortadan kaldırmak lazımdı. Kamose bu şekilde hareket ederek güneydeki Buhen bölgesindeki halkların da kendi yanına katılmasıyla Kuşhi tehlikesini ortadan kaldırmayı başarmıştı. Artık sıra Mısır'a esaret dönemi yaşatan güçlü Hyksos yönetiminin kovulmasındaydı. Mısır kuvvetleri Orta Mısır'da etkili olan Hyksos nüfuzunu kırarak ilerlemiş ve böylece Teb'in yıldızı tekrar parlamaya başlamıştı. Bu esnada Hyksos hükümdarı Ra Apepi Kuşhilerin başına gelenlerden habersiz bir şekilde Mısır'a karşı birlikte hareket etmeyi, Mısır topraklarını paylaşmayı ihtiva eden bir mektubu onlara göndermişti.²⁶ Onun bu şekilde yardım istemesi zayıf olduğunun ve Mısır'dan gitme zamanlarının geldiğinin de göstergesiydi. Kamose ordusuyla Hyksos'ların merkezine saldırmış ancak tam anlamıyla başarılı olamadığından Teb'e geri dönmek zorunda kalmıştı. Firavun kesin bir netice alınamayan bu seferin ardından kendini kahraman gibi göstermek istiyordu ve şehre gururla girmişti. Fakat onun genç yaşında ölmesi yerine Abana oğlu Ahmose'nin geçmesine yol açmıştı. Bu taht değişikliği de Mısır tarihinde Yeni Krallık Dönemi veya XVIII. Hanedanın başlangıcı idi. Hyksos tehlikesi tam olarak savuşturulamadığından Yeni Krallığın ilk idarecisi tahta çıkar çıkmaz bu tehlikeyi ortadan kaldırmakla uğraşacaktı ve Mısır'ın emperyal dönemi başlamak üzereydi.²⁷

2. Mısır'da Yeni Krallığın Kurulması

Kamose'nin Hyksoslar'ı Mısır'dan kovma işinin yarım kalması üzerine bu vazifeyi Ahmose üstlenmişti. Mısır halkının da desteğini alan Ahmose ülkeden Hyksos tehlikesini uzaklaştırdı.²⁸ Bu başarının ardından Ahmose ile XVIII. Hanedan başlamış oldu.²⁹ Ahmose zamanında (M.Ö. 1539-1541) devlet her açıdan kendini güçlendirmek zorundaydı, çünkü Mısır henüz yeni sayılabilecek bir zamanda önemli bir tehlikeyi ortadan kaldırmıştı. Bu belayla uğraşılırken de hem siyasi yönden hem de ekonomik yönden çok zayıf düşülmüştü. Bu bakımdan tüm bu alanlarda yeniden güçlenilmesi gerekiyordu. Siyasi olarak güçlü olabilmenin potansiyeli yeni ve güçlü bir hanedan sayesinde mevcuttu. Halk da Hyksoslar'ın kovulması sayesinde yeni yönetimi destekliyordu. Askeri olarak da güçlü olunması lazımdı çünkü Mısır yeni fetihler

²⁶ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s.261.

²⁷ Wendy Christensen, *Great Empires of the Past: Empire of Ancient Egypt*, New York 2009, s. 44.

²⁸ V. Diakov-S.Kovalev, *İlkçağ Tarihi*, (çev: Ö. İnce), İstanbul 2010, C. I, s.136.

²⁹ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s.263.

dönemine adım atacaktı. Bu bakımdan güçlü ordular gerekiyordu ve bunun için ordunun eğitimine önem verilmeye başlandı.

Hyksoslar'ın Mısır'da hâkimiyet kurdukları dönem Mısır halkı için bir esaret dönemi olsa da onların Mısır'a bazı avantajlar kattıkları da olmuştu. Hyksoslar'ın Mısır'a sağlamış olduğu avantajlar da hiç şüphesiz askeri silah ve teçhizat yönündeydi. Hakikaten Mısırlılar Hyksoslar'dan öğrendikleri demir silah tekniği ve atlı arabalar sayesinde ordusunu güçlendirmiş ve bu sayede düşmanlarıyla başarılı bir şekilde mücadele etmişti.³⁰ Siyasi ve askeri açıdan güç kazanan Mısır'ın ekonomik olarak güçlenmesinin şartı yeni ekonomik kazanç alanları elde etmeye ve üretim dinamiklerini tekrar uygulamaya koymaya ve aynı zamanda o dönem Mısır devletinin olmazsa olmaz diyebileceğimiz temel zenginlik kaynağı altın madenlerinin ele geçirilmesine bağlıydı. Altın madenleri için de Nübye bölgesinin ele alınması gerekiyordu.³¹ Mısır'ın bu hedeflerini gerçekleştirmek için çaba sarf eden Ahmose gayretlerinin bir meyvesi olarak bunları elde edebildi. Devletin gücü bir güneş gibi parlamaya başlıyor, Mısır yavaş yavaş fetihler dönemine doğru emin adımlarla ilerliyordu.

Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen Mısır'da her şey tam olarak bir mükemmellik arz etmiyordu. Bu dönemde bir dizi isyan Ahmose'yi meşgul etmişti. Bunlardan biri Nübyeli bir asinin isyanı olup firavun sefere çıktığı sırada başlamıştı. Fakat Ahmose ordusunu geri döndürüp asiler üzerine yürüdü ve bu isyanı kısa sürede bastırdı. Diğerleri ise bundan daha büyük çapta idi. Bu, Mısırlı Tetian adında bir kişinin firavunun tahttan indirilmesine yönelikti. Tetian bu girişimini hayatıyla ödedi.³²

Ahmose memleketin huzurunu sağladıktan sonra evlilik işleriyle meşgul olmaya koyuldu. Babasının kendi öz kardeşiyle evlendiği gibi o da kardeşi Nefertari ile evlendi.³³ Bu durum Mısır firavunlarında görülen gayet normal bir durumdu. Aile içinde görülen bu

³⁰ Bu dönemin en önemli silahı olarak ifade edilen atlı savaş arabaları savaşlarda düşmana karşı büyük bir avantaj sağlamaktaydı. Kaynaklarda bunların o dönem için tank mesabesinde olduğu belirtilmektedir. Hakikaten Mısır memleketi bu atlı savaş arabalarının ve demir silahların Hyksoslar'dan öğrenilmesi sayesinde ordusunu daha güçlü bir hale getirmiştir. Yeni krallık döneminde atlı savaş arabaları sayesinde Mısır memleketi fetihlerde daha başarılı olmaya başlamıştır. Şu da önemli bir detaydır ki bu savaş arabalarını kullananlar toplumun üst tabası idi. Bu zengin üst tabaka insanlardan oluşan bir savaş arabacıları birliği vardı. Hatta bu konuda eğitim veren okulların olduğu da bilinmekteydi ancak bu okullara girebilmek zordu. Okullara girebilmesi için kişinin arkasının sağlam olması gerekiyordu. V. Diakov - S.Kovalev, *a.g.e.* C.I, s.137.

³¹ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s.266.

³² T. Wilkinson, *a.g.e.*, s.267.

³³ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s.269.

evliliklerin yapılmasının nedeni kraliyet soyunun saflığının korunması ve bu soyun devam ettirilmesine dayalıydı. Bu sebepten saraydan dışarıya kız verilmiyordu. Amarna mektuplarının bazılarında da görüleceği gibi başka devletlerin idarecileri Mısır'dan kız istediklerinde onlara verilen cevap: “*Mısır'dan dışarıya kız verilmez*” olacaktı.

Ahmoşe'nin iktidarda olduğu süre boyunca bir hedefini daha gerçekleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Bu da, Teb'deki rahiplerin ellerinde bulundurdukları ekonomik gücü kendi uhdesine geçirmektir. Ancak bunu gerçekleştirip gerçekleştirmediği tam olarak bilinmemektedir ama Ahmoşe 30 yaşlarında öldüğünde ardında güçlü bir devlet bırakmıştı. Onun halefleri Ahmoşe'nin Mısır'ı getirmiş olduğu seviyenin üzerine koyarak ilerleyeceklerdi. Hakikaten ilerleyen dönemlerde tahta çıkan firavunlar sağlam temellere oturtulmuş olan Mısır'ın gücüne güç katacaklar, sınırları genişletecekler ve hazineyi ağzına kadar dolduracaklardı.

Ahmoşe'nin ardından devletin yönetimini oğlu I. Amenhotep (M.Ö. 1514-1493) ele almıştır. O da babası gibi küçük yaşta tahta çıkmıştı ama babasının zamanındaki karışıklıkların onun zamanında olmaması avantajlı bir durumdu ve görünürde bir tehlike de yoktu. Bu da I. Amenhotep'i Mısır'ın taş ocaklarının aktif bir şekilde çalıştırmaya ve tapınak inşaa etmeye yöneltti. Bu bakımdan onun zamanı mimari gelişmelerin yoğun bir şekilde yaşandığı bir evre olarak bilinir. Taş ocaklarının faaliyete geçirilmesi piramit yapılacağını akla getirirse de durum öyle değildi.

Bu dönemin firavunları, piramit inşa ettirip bedenlerini oraya koyarak sonsuza kadar huzur içinde kalamayacaklarının eski dönemlerde meydana gelen mezar soygunlarından dolayı imkânsız olduğunu anlamışlardı. İşte bu sebepten Yeni Krallık firavunları piramit inşasından ziyade normal anıt mezarların yapılmasının taraftarıydı. Hatta bazıları için anıt mezar bile yapılmamıştı.³⁴ Buna da en iyi örnek Tuthankamon'un Krallar Vadisindeki mezarıydı ki onun gizli mezarı bu sayede günümüze kadar korunmuş, Howard Carter tarafından 1922 yılında bulunmuştur.³⁵

I. Amenhotep için de bir mezar inşa edilmişti. Yapılan bu mezar onun bedeninin rahatsız edilmemesi için hiç kimsenin bilmeyeceği bir alana yapılacaktı ve öyle de yapılarak Teb'in batı kısmındaki kayalık alanlara gizlenmişti. Bugün bile hala onun

³⁴ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s.277.

³⁵ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Tutankhamun#Mezar.C4.B1>. 13.07.2015.

mezarının nerede olduğu bir sırdır.³⁶ I. Amenhotep kendi yerine geçecek bir evlada sahip olmadığından onun yerine güvendiği adamlarından biri olan I. Tutmosis (M.Ö. 1493-1481) varis olarak bırakılmıştı. Bu kişi ile de Yeni Krallık Döneminin ünlü Tutmosis'ler ailesinin iktidarı başlayacaktı.

I.Tutmosis zamanına kadar gelen son üç hükümdarın küçük yaşlarda tahta çıktığı görülmektedir. Ancak, I. Tutmosis'in yetişkin bir yaşta tahta geçtiği görülür. O aynı zamanda Yeni Krallık döneminde tahta çıkacak olan Hatşepsut'un³⁷ babası olması ve Mısır'ın sınırlarını genişletme politikası önemini arttırmaktadır.³⁸ I. Tutmosis geçmiş dönemlerdeki kargaşaları bildiğinden kendi iktidarını sağlam temellere oturtmak istiyordu. Daha kısa bir süre önce Nübye'de ve Mısır'da isyan girişimleri olmuştu. I.Tutmosis taç giyme töreni yaptıktan sonra isyanlara karşı tutumunu belirten belgeleri krallığın belirli yerlerine gönderdi. Ayrıca Nübye bölgesine de gözdağı vermek için gösterişli bir sefer düzenledi.³⁹ I. Tutmosis yaptığı seferlerle ilgili anıtlar diktirmesiyle meşhurdu. Bu seferlerinde ilginç bir ayrıntı daha vardır. I.Tutmosis seferlerinde daha sonraki zamanlarda tahta çıkacak olan kızı Hatşepsut'un da yer aldığı bilinmektedir.⁴⁰ Kamose'nin bir zamanlar mücadele edip dize getirmiş olduğu Kuşhi'lerin üzerinde tam bir hâkimiyet kurulması gerektiğinin taraftarı olan I.Tutmosis bunda başarılı olmuştu. İşini daha sağlama almak amacıyla Mısır ile onların arasında tampon bir kasaba kurulmasını emretti. Böylece Kuşhi bölgesinden gelebilecek saldırı ihtimalinin önüne geçmiş olundu. Bu bölge Mısır'ın güvenliği açısından önemli olduğundan burası XXI. Hanedanın başlarına kadar “*güneydeki yabancı ülkelerin müfettişi*” unvanını taşıyan bir valinin denetiminde bulunduruluyordu. Bu şekilde Mısır kendine bağlı yöneticileri sayesinde güney yönünden gelebilecek tehlikelerin önüne geçmiş oluyordu.⁴¹

Kuşhi'lerin dize getirilmesi önemli bir başarıydı ama sınırların genişletilmesi için yeterli değildi. Bunun için Asya'ya sefer yapılmalıydı. Mısır bu dönemde parlayan itibarının da vermiş olduğu bir enerjiyle kendini ön Asya'daki büyük devletlerin arasında gösterecek bir hamle yapmalıydı. Bu oldukça isabetli bir hedefti fakat tehlikeliydi de. Çünkü Mitanni gibi güçlü bir devlet vardı. Mısır sahip olduğu gücü onlar üzerinde

³⁶ T. Wilkinson, *a.g.e.* s.278

³⁷ Bkz: Ek 5 ve Ek 5.

³⁸ Edward Bleiberg (Ed.), *World Eras Vol. 5, Ancient Egypt 2615-332 B.C.E*, Detroit, USA 2002, s.146.

³⁹ T. Wilkinson, *a.g.e.* s. 280.

⁴⁰ T. Wilkinson, *a.g.e.* s. 282.

⁴¹ Erik Hornung, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (çev: Z. A. Yılmaz), İstanbul 2004, s.84.

deneyerek gösterecekti; ya galip olup Mısır'ın adı uluslararası politkada yankılanacak ya da bir hezimet yaşanacaktı. İşte bu düşüncelerle Mitannilere bir saldırı düzenlendi. I.Tutmosis Mitanniler üzerine yaptığı sefer ile onları geri püskürterek onlara ait bazı yerleri alarak Mısır'ın sınırlarını genişletti. Bu sayede Filistin bölgesinde kendine bağlı sadık yönetimler oluşturuldu.⁴² Yaptığı fetihlerle ilgili anıtlar diktirmeyi seven I. Tutmosis Fırat nehrinin kıyısına bu başarılarını anlatan bir anıt diktirdi. İşte bu olay Mitanniler için çok daha acı bir durum olmalıydı.⁴³ Bu anıt onların Mısır'a karşı mağlubiyetlerinin yazılı bir vesikasıydı. Artık Mısır'ın gücü Mezopotamya'da ve Anadolu'da etkili bir şekilde duyurabilmişti. Mısır bu başarısıyla büyük devletlerle boy ölçüşebilecek bir güçte olduğunu ortaya koymuş oluyordu.⁴⁴ I. Tutmosis zamanında Mısır gerçek bir imparatorluk vasıflarına bürünmüştü; sınırlar genişlemiş, devletin hazinesi zenginleşmiş ve devletin itibarı uluslararası arenada artmıştı. Onun zamanında güney sınırlar da sağlam temellere oturtulmuştu ve ondan sonra da bu bölgede pek fazla değişiklik olmadı. I. Tutmosis bu başarıları sayesinde gerçekten övülmeyi hak etmişti ve diktirdiği kitabeleri hem kendinden sonra gelecek olanlar tarafından onun başarılarının kalıcı belgeleri olmuş hem de örnek teşkil etmiştir.

Mısır ordusu Asya'da kazanmış olduğu büyük başarının ardından evine dönmek zorundaydı. Gidilen bölge Mısır'a epey uzak olduğundan tahtın çok fazla boş kalmaması gerekiyordu. Firavun ve ordusu ülkelerine dönerken de Suriye topraklarından geçmiş eski zamanlardan beri adet olan av organizasyonu düzenlemişti. Kaynaklarda bu faaliyetin eski krallık zamanından kaldığı ve bunun doğa üzerinde hâkimiyet kurma gösterisi olduğu belirtilmektedir.⁴⁵

Güçlü bir devlet adamı olan I. Tutmosis iktidarının sonlarına doğru yaklaşmaktaydı. O, kendinden sonra tahta geçecek kişinin başarılı olmasını arzu etmekteydi. Bu bakımdan onun zamanında veliaht prenslere Memfis şehrinde askeri bir eğitim vermeye başlandı. Bu sistem onlara bir nevi hükümdarlık tecrübesi edindirmeyi amaçlıyordu. Uygulama bir nevi Osmanlı devletindeki sancak sistemini andırıyordu. Neticede prensler bu eğitimin ardından “*generalissimo*” unvanını alarak başkomutan olarak yetiştiriliyorlardı.⁴⁶

⁴² Charles Freeman, *Egypt Greece and Rome Civilizations of the Ancient Mediterranean*, New York 1996, s. 33.

⁴³ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s.285.

⁴⁴ C. Freeman, *a.g.e.*, s. 35.

⁴⁵ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 286.

⁴⁶ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 90.

Böylece iktidara geldikleri zaman devletin yönetimi hususunda tecrübe edinmiş olarak göreve başlayacaklardı.

I. Tutmosis⁴⁷ 12 yıl süren başarılı bir saltanat döneminin ardından M.Ö. 1481’de öldüğünde tahtı yeni sahibi II. Tutmosis’e (M.Ö. 1481-1479) bıraktı. Fakat I. Tutmosis’in babasıyla beraber seferlere çıkan ve tahtta çıkmayı arzulayan Hatşepsut⁴⁸ adında bir kızı vardı ki onun bu hayali II. Tutmosis’in erken ölümüyle kısa zaman sonra gerçek olacaktı.

I. Tutmosis zamanında düşmanlar sindirilmiş, Mısır bulunduğu coğrafyada tek hâkim güç olma yolunda önemli bir ilerleme kaydetmişti fakat onun ölümüyle düşmanları tekrar kıpırdanmaya başlamışlardı. Bu düşmanların da en başında Kuşhi’ler geliyordu. Fakat gücünün doruğuna doğru yol alan Mısır, bu tehlikeyi kısa zamanda etkisiz hale getirilecekti. II. Tutmosis zamanı Karnak’ta yoğun süren inşaat faaliyetleriyle ve Nübye ve Filistinde sürdürülen bir dizi güç gösterisiyle sürdü. Yeni firavunun üvey kızkardeşi ve eşi olan Hatşepsut onun en büyük destekçisiydi. O kocasından daha fazla iktidar hırsına sahipti. İsmiyle müsemma bir kişilikti; soylu kadınların önde geleni manasına gelen adına uygun davranıyor ön sırada yer almayı arzuluyordu. Kocasının hastalanıp ölmesinin ardından onun eline tahta geçmek için büyük bir fırsat geçmişti. II. Tutmosis’in diğer eşi İsis’ten doğan evladı III. Tutmosis henüz bebek yaşta olduğundan tahtın varisi

⁴⁷ Bkz: Ek 1.

⁴⁸ Hatşepsut, M.Ö. 1473-1458 yılları arasında Mısır’ı yöneten bir “kadın firavun” olarak tarihte yerini almıştır. Aslında o Mısır devletinin yönetiminde görev alan ilk kadın değildi. Ondan önce de XII. sülalenin sonunda kadın kral Sobekneferu kısa bir dönem de olsa tahta çıkmıştı. XVII. sülalenin sonlarında ve XVIII. sülalenin başlarında Tetisheru, Ahhotep ve Ahmose-Nefertari gibi üç kadın şahsiyet Mısır devletinin idaresinde görev almışlardı. Hatşepsut ise bunlar arasında en ünlü olanıydı. Hatşepsut güçlü kişiliği ve hırsı sayesinde uzun bir süre tahtta kalarak Mısır’ı yönetmiştir. (T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 288.) Hatşepsut, I. Tutmosis’in kızıydı ve üvey kardeşi olan II. Tutmosis ile evlenmişti. Bu evlilikten de Neferura adını verdikleri bir kızları olmuştu. II. Tutmosis’in 1479’de ölümü üzerine tahta geçmesi gereken kişi III. Tutmosis olmasına rağmen onun küçük yaşta olmasından tahta çıkmamasına neden oldu. Bu durum Hatşepsut için bir fırsat oldu ve kral naibi olarak tahta çıktı. Fakat bir naipten ziyade gerçek bir hükümdar gibi davrandı ve yirmi yıl kadar Mısır’ı başarıyla yönetti. İktidarı boyunca günden güne gücünü arttırdı ve saray memurlarının da desteğini elde etti. Yaklaşık 1472’lerde kendini *firavun* olarak ilan etti ve sanat çalışmalarında da bu şekilde tasvir edilmeye başlandı. Resmi zamanlarda bir firavun gibi giyindi Hatşepsut ama normal zamanlarda böyle giyinip giyinmediği bilinmemektedir. Onun iktidarında I. Tutmosis döneminde Asya’ya yapılan seferler gibi bir durumun olduğuna dair kaynak yoktur. Fakat döneminde Mısır’ın refah seviyesi yüksekti. Bunu sağlayan faktör de Punt bölgesiyle yapılan ticarettir. Buradan getirilen değerli ürünler dış piyasada çok fazla rağbet görüyor, bu da Mısır’ın ticarete vazgeçilmez bir yer edinmesine yol açıyordu. Onun zamanında refah seviyesinin yüksek olmasının bir yansıması olan etkileyici mimari eserler yapılmıştır. Bu yapılara en güzel örnek de Nil’in batı kıyısında Deir El Bahri’de bulunan *Djeser Djeseru* (Görkemlilerin Görkemlisi manasına gelir) tapınağıdır. (Bkz: Ek 6) Hatşepsut halka da değer veriyordu. Onun zamanında halktan biri olan Senemnut (Bkz: Ek 4.) adında bir kişi çok büyük imtiyazlar elde etmiş ve yukarıda bahsetmiş olduğumuz tapınağın inşasında denetim memuru olarak görev almıştır. Senemnut aynı zamanda kraliyet mülklerinin yöneticisi ve Hatşepsut’un kızı Neferura’nın hocasıydı. R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol. II, s.152.

Hatşepsut (M.Ö. 1473-1458) olmuştu.⁴⁹ Böylece arzusuna kavuşmuş ve Mısır'ı yirmi yıla yakın yönetmişti.

Hatşepsut tahta çıkar çıkmaz kendinin meşruluğunu sağlama yoluna başvuracaktı. Bu amaçla ilk iş olarak kendisini babası I. Tutmosis'in esas varisi olarak göstermek istiyordu ve ayrıca da kocasını sanki hiç olmamış gibi algılatmak gibi bir amaç taşıyordu. Hatşepsut bir kadın olarak tahta oturmuş olmasına rağmen resimlerde ve heykellerde kendisini erkek gibi tasvir ettirdi. Bir kadın olmasına rağmen bir erkek gibi giyindi.⁵⁰ Sarayın adlandırılmasında kullanılan *per-aa*⁵¹ yani “firavun” onun zamanından itibaren artık hükümdarın tek unvanı haline gelmiş ve Hatşepsut kendini bu unvanla da adlandırmıştı.

⁴⁹ III. Tutmosis, babası öldüğünde bebek yaşta idi bu yüzden tahta Hatşepsut varis olmuştu. Bkz: T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 288, 299.

⁵⁰ Joyce A. Tyldesley, *Hatchepsut The Female Pharaoh*, London 1998, s. 1.

⁵¹ *Per-aa* “Büyük Hanedan” manasında olup Firavun ismi buradan gelmektedir ve Mısır'da hükümdarın unvanıdır. (T. Wilkinson, *a.g.e.* s. 290.) Bu terim XVIII. Hanedanın itibaren yaklaşık olarak da M.Ö 1300'lerden sonra Mısır krallarına verilen bir isim haline almıştır. Yani firavun demek Mısır memleketinde kralı belirten bir unvan olmuştur. Firavunlar hakkında oldukça fazla bilgi sahibiyiz ve bu bilgileri de inşa ettirdikleri yapılardan, dönemlerine ait yazıtlardan ve komşu devletlerin belgelerinden öğrenmekteyiz. Ayrıca Manetho'dan da geniş malumat elde etmekteyiz. Manetho'nun hazırladığı Mısır kral listeleri ve onun eseri bu konuda temel alınan en önemli eser sayılmaktadır. Kaynaklardan öğrendiğimize göre Mısır'da ölümden sonraki hayata inanıldığından Mısır Firavunları bedenlerini mumyalama yoluna gitmişlerdir. Bu mumyaların çoğu günümüze kadar gelmiştir ve bunlardan da en iyi korunmuş Tuthankamon'un mumyasıdır. Bu mumyalar da firavunlar hakkında bilgi vermektedir. Firavunun simgesi çifte taçtır. Bu taçların biri beyaz olup yukarı Mısır'ı temsil etmekte; diğer taç kırmızı olup aşağı Mısır'ı temsil etmekteydi. Bu şekilde onun tüm ülkenin temsilcisi olduğu vurgulanmaktaydı. Firavunun diğer simgesi de asa ve taht idi. Firavun isimlerini kartuş denen oval bir yüzey üzerine yazdırırlardı ve bu da onun tüm dünyaya hâkim olduğunun bir simgesi olarak kabul edilmekteydi. Mısır'ı tarihi boyunca yöneten kişiler firavun olarak anılmıştır. Bu kişiler genellikle erkektir ve 300 kadar erkek firavun tespit edilmiştir. Fakat Mısır tarihinde bu düzenin bozulduğu zamanlar da olmuş, bazı zamanlarda tahta kadınlar da geçmiştir. Bunların da sayısının dört olduğu tespit edilmiştir. Bu kadınların da en ünlüsü Hatşepsut'tur. Hatşepsut, üvey oğlu III. Tutmosis küçük yaşta iken Mısır'ın yönetimini eline almış, bir erkek gibi giyinmiş ve uzun bir süre de tahtta kalmıştır. O Mısır tarihinde erkekler arasında bir kadın firavun olarak yerini almıştır. Mısır'ı yöneten bu firavunlardan bazıları kendilerini kutsal kabul ediyor ve halkın da bunu kabul etmesini istiyordu. Firavuna göre Mısır memleketi onun malıydı, o zenginlerin ve fakirlerin koruyucusu idi. Kendini kutsal olarak gördüklerinden insanlar onun karşısına sürünerek giderlerdi ki buna dair Amarna arşivinde yer alan mektuplarda kanıtlar bulunmaktadır. Mısır firavunlarının bu gururlu hayatının çeşitli sebeplere dayalı olarak kesintiye uğradığı görülmüştür. Buna bir örnek verilecek olursa: Halk, ürün azlığı ve düşman saldırılarından dolayı zarara uğradığında firavunun kutsallığının sorgulamaya başlamıştı. Hatta böyle zamanlarda firavunu tahttan indirmeye bile teşebbüs etmişlerdi. Peki, böylesine gösterişli bir hayat yaşayan firavunlar kimlerle evleniyordu? Buna dair verilen bilgileri ele aldığımızda onların genellikle aile içi evlilikler yaptığını görmekteyiz. XVIII. Hanedanda bunun örnekleri bolca karşımıza çıkmaktadır. II. Tutmosis, III. Amenhotep ve IV. Amenhotep aile içi evlilik yapan firavunlardandır ve bu evlilikler de çok eşli olurdu. Bu eşlerden de yalnızca bir tanesi ana kraliçe olurdu. Bu kraliçe de muhtemelen en yaşlı olan idi ve onun oğlu bir sonraki firavun olurdu. Mısır 3000 yıllık tarihi boyunca 30'dan fazla hanedan tarafından yönetilmişti. Elbette her hanedan iktidarda kalmak için soyunun da devam etmesini sağlamak zorundaydı. Ancak ilginç olan Mısır sarayında bunun aile içi evlilikler yapılarak sağlanmaya çalışılmasıydı. Firavun kendi ailesinden biriyle evlenirdi bu eş firavunun kızı bile olabilirdi. Bu tür evlilikler Mısır sarayında yaygın bir şekilde görülürken halk arasında fazla olmazdı. Sarayda meydana gelen aile içi evliliklerin sakat çocukların meydana gelmesine sebep olduğu görülmüştür. Buna en iyi örnek de Tuthankamon'dur ki son araştırmalar onun aile içi evlilikler sebebiyle sakat olduğunu ortaya koymuştur. R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol. III, ss.179,181.

Böylece o bir kadın firavun olarak tarihte yerini aldı. Aslında onun bu şekilde bir unvan alması mümkün değildi çünkü Mısır inancına göre tahtın sahibi Ra'nın cisimleşmiş haliydi ve ona erkeklik özelliği yüklenmekteydi. Hatşepsut'un bu unvanı alabilmesi teolojik olarak imkânsız idi. İşte bu yüzden Hatşepsut kendisi Tanrının bir çocuğu olarak göstermeye ve kabul ettirmeye çalışmıştı. O, bu davranışıyla yani yeni bir şey ortaya koymuş oluyordu.⁵² Dindar bir kimliğe sahip olan ya da meşruiyetini kanıtlamak için öyle görünen Hatşepsut, tapınaklar inşa ettirmiş, kendini Ra'nın kızı gibi kabul ettirmeye çabalamıştı. O, her ne kadar tahta çıkmış olsa da onun meşruluğu onun ardından gelenler tarafından kabul edilmemişti. Fakat bugün bildiğimiz şey, Hatşepsut'un M.Ö. 1473-1458 yılları arasında tahtta kalmış olduğudur.⁵³

Hatşepsut'un zamanında ne gibi gelişmeler olmuştu; o bir kadın olarak seferlere çıkmış mıydı ve neler yapmıştı? Onun faaliyetlerine bakıldığı zaman öncelikle iç barışı korunmaya çalışıldığı görülür. Bir kadın olarak savaşlarda erkek gibi yer alması biraz zor olsa da kaynaklarda babasının zamanında seferlere katıldığına dair bilgiler olduğu düşünülürse, kendi iktidar döneminde de seferlerde yer almış olacağı tahmin edilebilir. Fakat onun askeri işlerle ilgilenmekten ziyade ticaretle meşgul olduğu, ekonomik büyümeyi amaçladığı bilinmektedir.⁵⁴ O, bu amaçla ekonomik açıdan önemli bir bölge olan Punt bölgesine bir sefer düzenledi ve yapılan bu seferin çizimleri yaptırıldı.⁵⁵ Muhtemelen bu seferin amacı bir ticaret rotası çizmekti ki zaten yapılan bu seferin çizimlerinin yapılması akla bunu getirmektedir. Punt bölgesiyle kurulan bağlantı sayesinde buradan ticari değeri yüksek olan ürünler getirilmeye başlandı. Buradan başka Hatşepsut Kuşhi ülkesinin güneyindeki kabilelerle bağlantılar kurdu. Tüm bu yerlerden altın başta olmak üzere fildişi, egzotik tütsüler, değerli taşlar, hayvan kürkleri, devekuşu yumurtası ve tüyü gibi ticarete önemli yeri olan ürünler getiriliyordu. Bu ürünler Yakın Doğu toplumlarına satılıyor bu sayede Mısır'ın zenginliğine zenginlik ekleniyordu.⁵⁶

Hatşepsut elde ettiği bu zenginlik sayesinde Mısır'ı mimari açıdan donatmaya koyuldu. O kendine mimar başı olarak saray dışından biri olan Senenmut'u⁵⁷ getirmişti. Bu kişi ile aralarında aşk ilişkisinin olduğuna dair dedikodular çıksa da onu en ünlü

⁵² Emmet. Scott, *Hatshepsut, Queen of Sheba*, New York 2012, s.10

⁵³ E. Scott, *a.g.e.*, s. 14.

⁵⁴ W. Christensen, *a.g.e.*, s.46

⁵⁵ T. Wilkinson, *a.g.e.* s.293.

⁵⁶ Kirk H. Beetz, "Egypt", *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, Editor in Chief Peter Bogucki, New York 2008, ss. 392, 396.

⁵⁷ Bkz: Ek 4.

eserlerin yapımında görevlendirdi. Bunların en başında Djoser Djoseru (Görkemlilerin Görkemlisi) adını taşıyan meşhur tapınaktır.⁵⁸

Sonuç olarak Hatşepsut'un Mısır'ı yönettiği yaklaşık yirmi yılı değerlendirdiğimizde ataerkil bir toplumda kadın bir yönetici olarak zor bir işi başarmış olduğu görülmektedir. O, uzun bir iktidar dönemi yaşamış, bu zaman diliminde ekonomik açıdan önemli başarılar elde etmiş, sefere çıkmayıp ganimet elde edemese de akıllıca yaptığı ticaret sayesinde Mısır'ı mamur bir ülke haline getirmiştir.

Hatşepsut'un Neferure adında bir kızı vardı. O belkide kızını kendi yerine geçirme gibi bir düşünceye sahipti ama kızı küçük yaşta ölünce tahtın gerçek varisi olan III. Tutmosis dışında bir seçenek kalmadı. Nihayetinde Hatşepsut 1458 yılında ölmüştü hatta onun ölümünde III. Tutmosis'in parmağının olduğu görüşü bile vardır.⁵⁹ Böylece onun ölümüyle tahta "üvey oğlu, yeğeni ve damadı" olan III. Tutmosis (M.Ö. 1458-1426) geçti.⁶⁰ Hatşepsut ölünce onun tasvirleri yok edilmeye çalışılmış, onun adını dahi Mısır kral listelerine yazmamışlardı. Bunu da yapan III. Tutmosis idi. Böyle bir hareketten de onun tahta çıkmasının hiç istenmediği anlamı çıkarılabilir. Manetho'nun kraliçe hakkında verdiği bilgiler olmasaydı bugün belki de onun tahta çıktığına dair bilgilerimiz olmayacaktı.⁶¹ III. Tutmosis, Hatşepsut'un ölümünün ardından Mısır sarayındaki aile içi evlenme geleneğini devam ettirerek Hatşepsut'un bir kızıyla evlenerek tahta çıkmıştır.⁶²

Mitanniler bu dönemde gücünü arttırmış, Mısır'a karşı dış bilemeye başlamıştı. Bu da Mısır'ın Hatşepsut zamanında Asya'ya askeri seferlere ağırlık vermemesinden kaynaklanmış olmalıydı. Mitanniler, I. Tutmosis'ten almış oldukları maddi ve manevi

⁵⁸ Senenmut, Djoser-Djoseru adındaki Hatşepsut tapınağının yapımında da görev alan, halktan biri olan bu kişi sarayda Hatşepsut'un en yakınlarından birisiydi. Genç prenses Neferure'nin hocalığını da yapmıştı. Saraya alınacakların belirlenmesinde görev almış, sanatsal yeteneğinin sayesinde Hatşepsut tarafından kral yapıtlarının sorumlu kişisi olarak görevlendirilmişti. Hatta konumunun yüksekliği resmini tapınaklara yapabilmesine izin verilmesinden anlaşılmaktadır. Bkz: J. A. Tyldesley, *a.g.e.*, 1998. ; T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 294.

⁵⁹ W. Christensen, *a.g.e.*, s. 47.

⁶⁰ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 96

⁶¹ Bkz: J. A. Tyldesley, *a.g.e.*, s. 80.

⁶² Mısır sarayında aile içi evlilik durumlarına çok rastlanılmaktaydı. III. Amenhotep'ten örnek verecek olursak o kendi kızı Sitamen/Sitamun ile evlenmişti. Kızıyla evlendikten sonra onun saraydaki rütbesini yükseltti. Bu kızının annesi ise Tiye idi. III. Amenhotep'in ardından tahta geçen IV. Amenhotep de kızıyla evlenen hükümdarlardan onun en az bir muhtemelen de 6 kızından üçüyle evlenmiş olduğu belirtilmektedir. Tuthankamon da kızkardeşi veya üvey kızkardeşi olan Ankhesenamen ile evlenmiştir. Hatşepsut da kızını üvey oğlu ile evlendirmiştir. Ama bu aile evliliklere karşı çıkan prenses ve prensler de olmuştur. Kahire müzesinde geç Mısır dönemine ait bir papirüs bu tür evliliklere karşı çıktığına dair önemli bilgiler vermektedir. Bkz: J. A. Tyldesley, *a.g.e.*, s.80.

yenilginin acısını çıkarmak için girişimlerde bulunmaya başladılar. Bu amaçla Suriye bölgesinde yer alan ve Hatşepsut zamanında da başıboş kalmış olan bazı prensliklerle anlaşmalar yaptılar. Bu prensliklerin başında ise Kadeş yer almaktaydı. İttifak kuran bu birliğin üyeleri Megiddo kasabasında üslerini kurdular.⁶³ Bu birlikteliğe *Kenan İttifakı* da denilmekteydi.⁶⁴ III. Tutmosis M.Ö. 1457’de bu birlikteliğin meydana getirmiş olduğu tehlikeyi ortadan kaldırmak için kalabalık ordusuyla beraber harekete geçti. Günler süren kuşatmanın ardından şehir halkı açlık vb. gibi sebeplerden dolayı teslim olmak zorunda kaldı. Bu hareketin liderliğini üstlenen Kadeş prensi de III. Tutmosis’ten af diledi ve teslim oldu. Mısır Suriye-Filistin bölgesinde kazandığı galibiyet sonrasında hazinesine bol miktarda ganimet dâhil etmiş oldu. Ayrıca Megiddo bölgesinin tarımsal zenginliğinden de faydalanıldı. Mısır ordusunun Megiddo Savaşı’ndan⁶⁵ elde etmiş olduğu bu ganimet çok fazlaydı. Bu, kaynaklarda şu şekilde belirtilmektedir: *İki bin at, bin savaş arabası,⁶⁶ iki bin büyükbaş hayvan, iki bin keçi, yirmi binin üzerinde koyun, 1.796 tane kadın ve erkekten oluşan köle ve onların çocukları.*⁶⁷ Mısır bu savaş sonrasında elde ettiği esirleri götürerek demografik yapısına da çeşitlendirmişti. Bu esirler ile yerli halk kaynaşmış, hatta esirlerden bazı kişiler Mısır sarayında dahi kendilerine iş bulmuşlardı. Buna da en iyi örnek Pas-Baal adında bir savaş esiridir ki bu kişi mimari yetenekleri sayesinde Amon tapınağında işe başlamış, zamanla da baş mimarlığa kadar yükselmiştir. Hatta onun soyundan gelen kişiler altı nesil boyunca bu işi ukdelerinde tutmuşlardı.⁶⁸ Buradan da anlaşılmaktadır ki Mısır toplumunda bir kişi Mısır’ın yerli halkından olmasa bile yeteneğine uygun işlerde çalışabilme avantajına sahiptir.

III. Tutmosis, Megiddo Savaşından sonra seferlerine tüm hızıyla devam etti. Bu başarının ardından gelen yirmi yıl boyunca yapmış olduğu on altı sefer ile devletin sınırlarını genişletti.⁶⁹ Kuzey Suriye’de yer alan Tunip şehir devletinin topraklarına

⁶³ T. Wilkinson, *a.g.e.* s.296.

⁶⁴ S. Bar, D. Kahn and J. J Shirley (ed.), *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature, Proceedings of a Conference at the University of Haifa, 3–7 May 2009*, “Introduction”, Leiden, Boston 2011, s. 1.

⁶⁵ Megiddo Savaşı III. Tutmosis zamanında yapılan bir savaştır ki bu mücadele Mısır ile Suriye bölgesindeki devletlerarasında meydana gelen ilk savaş olarak bilinir. Savaşın meydana gelmesinde Mitanni devletinin I. Tutmosis zamanında aldığı yenilginin intikamını almak istemesi etkili olmuştur. Bu amaç doğrultusunda Suriye bölgesindeki devletleri Mısır’a karşı kıskırtmıştır. Neticede Kadeş prensinin liderliğini üstlendiği birliktelik Mısır’a karşı koymaya başlamıştır ama büyük bir yenilgi almışlardır. Bkz: Harold Hayden Nelson, *The Battle of Megiddo*, Illinois,1903.

⁶⁶ Bkz: Ek 22.

⁶⁷ T. Wilkinson, *a.g.e.* s. 298.

⁶⁸ T. Wilkinson, *a.g.e.* s. 299.

⁶⁹ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 96.

seferler yaptı ve onların denetimindeki kıyı devletlerini de fetih alanının içerisinde aldı.⁷⁰ III. Tutmosis'in seferlerinden biri de I. Tutmosis zamanında yapılan Mitanni seferinin bir devamı niteliğindedir. Bu sefer Mitanniler için çok büyük bir hezimet oldu. Mitannilerin kralı bu yenilginin ardından tahtı bırakıp kaçtı. Halkın üst tabakasına mensup bazı insanlar da Mitanni memleketini terk etti. III. Tutmosis de daha önce dedesi I. Tutmosis'in de yaptığı gibi bir zafer anıtı diktirdi. III. Tutmosis bu şekilde davranarak dedesinin izinden gittiğini gösteriyordu. Bu seferden dönüşü esnasında daha evvel I. Tutmosis'in yaptığı gibi bir av partisi düzenledi. Bu, daha önce de belirttiğimiz gibi doğaya hükmetme amacının bir göstergesi olarak yapılmaktaydı. Mısır, Mitanni'ere karşı kazandığı bu galibiyet Yakın Doğu'da büyük yankı uyandırmıştı. Buna bağlı olarak devrin büyük devletleri Mısır'ı tebrik etme yarışına girdiler. "*Düşmanımın düşmanı benim dostumdur*" sözü gereğince Hititler, Babiller, Asurlar'dan Mısır sarayına çeşitli kutlama hediyeleri geldi.⁷¹ Bu hediyeleşmeler aynı zamanda Amarna Çağı'nda yaşanacak olan diplomasi trafiğinin ilk adımları olarak da yorumlanabilir. III. Tutmosis elde ettiği başarılarla Mısır'ı zamanının büyük devletleri arasına çıkarmış oluyordu.

III. Tutmosis Asya'da kazanmış olduğu başarılarına Mısır'ın güneyinde de devam ettirerek oralarda da Mısır'ın gücünü hissettirdi. Bilindiği gibi güneyde Nübye ve Punt gibi altın ve değerli madenler açısından zengin yerler vardı. III. Tutmosis buralarda tesis ettiği egemenlikle değerli ürünlerin Mısır'a akmasını sağlamış oldu. Nübye bölgesinden gelen altının miktarı yıllık yaklaşık 300 kilo kadardı.⁷² Amarna mektuplarında belirtildiği gibi Mısır kum gibi altın sahibi oluyordu.

III. Tutmosis'in ardından tahtın yeni sahibi olarak II. Amenhotep'i görüyoruz. O, III. Tutmosis ile Meretre-Hatshepsut'un⁷³ oğluydu. M.Ö. 1426-1400 yılları arasındaki iktidarı boyunca büyük devletlerle barış politikasına dayalı ilişkiler geliştirmiştir. Küçük devletler ise Mısır'ın gücü altında ezilmeye devam etmiştir. II. Amenhotep zamanında diğer devletlerin yayılcı politikaları ile özellikle de Hitit politikası ile yakından ilgilenilmiş, onlarla savaş durumunun yaşanmasına zemin hazırlanmamıştır. II. Amenhotep, bir zamanlar azılı bir düşman olarak görülen Mitanniler ile de iyi ilişkiler

⁷⁰ T. Wilkinson, *a.g.e.* s. 300.

⁷¹ David O'Connor, "Thutmose III: An Enigmatic Pharaoh" Editors: Erich Cline and David O'Connor, *Thutmose III A New Biography*, United States of America 2006, s. 30.

⁷² E. Hornung, *a.g.e.*, s. 98.

⁷³ Meretre-Hatshepsut, hakkında kesin bir bilgi olmamakla beraber II. Amenhotep'in annesi ve III. Tutmosis'in eşlerinden birisi olduğu tahmin edilmektedir. Bkz: E. Scott, *a.g.e.*, s. 9,45.

kurmuş onlardan Mısır sarayına bir kız almıştır. Bu durum da III. Tutmosis zamanında Mitanniler ile olan kötü ilişkilerin yerini iyiye bıraktığının bir emaresiydi.

Ancak bu akrabalık bağının tesis edilmesinden evvel Mitannileri Kuzey Suriye bölgesindeki halkları Mısır'a kışkırtırken görüyoruz. Mısır bu duruma kısa zamanda müdahale etmiş bir tehdit ortamının oluşmasına meydan vermemiştir. Bununla birlikte Mitannileri Mısır'a yaklaştıran ve akrabalık kurulmasına zemin hazırlayan ise Hititlerin de Kuzey Suriye bölgesinde etkili olmaya başlamasıydı. Şüphesiz bu bölgede güçlü bir Hitit varlığı Mitannilerin önünü kesmişti. Bunun akabinde de Mısır ile Mitanni devletleri barış ve dostluk masasında yer almışlardı. Görüldüğü gibi bu yakınlık Hitit tehlikesinin tesiriyle olmuş, Mitanni sarayından Mısır'a giden bir prenses ile evlilik bağı kurularak kuvvetlendirilmiştir.⁷⁴ Bu tarihten itibaren de Mısır ile Mitanni arasında bir sürtüşme yaşanmamış, sonraki firavunlardan IV. Tutmosis ve III. Amenhotep⁷⁵ zamanlarında da Mısır sarayına Mitanniler'den kız alma durumları görülmüştür.⁷⁶ Böylelikle bir zamanlar kanlı mücadelelere giren Mitannilerle Mısır firavunları akraba konumuna gelmişlerdir.

II. Amenhotep zamanında fütihat hareketlerinin pek fazla olmadığını görmekteyiz. Onun zamanında devlet politikasının daha çok diplomasi üzerinde ve biraz da askeri dinamikler üzerine kurulu olduğunu söylemek mümkündür. Komşu devletler ile ilişkiler barış esasına dayalıydı.⁷⁷ Mısır'ın rakiplerinden olan Asur ve Hitit devletleri de yükselişeydiler bu bakımdan Mısır devleti uygulamış olduğu denge politikasını iyi ayarlamalıydı ve böyle de yapılarak bu devletlerle bir savaş ihtimalini oluşturacak bir hareketten kaçınıldı. II. Amenhotep döneminde uluslararası ilişkiler yoğunlaşmaya başlamıştı ve buna bağlı olarak da Mısır okullarında Mısır dilinin yanında çivi yazısının öğretilmesinin zarureti doğmaya başlamıştı. II. Amenhotep'in bir yönetici olarak yazı kültürüne yabancı değildi. Onun okumayı seven entelektüel bir kişi olduğu, Megiddo Savaşı ile ilgili kayıtları okuduğu da belirtilmektedir. XVIII. sülalenin hükümdarları kendilerini entelektüel durumlara uygun bir şekilde hazırlamaları gerekiyordu. Çünkü kültürel açıdan gelişme bu devrin amaçlarından biriydi. Devrin devletlerarası yazışma dili

⁷⁴ E. Hornung, *a.g.e.*, s.100.

⁷⁵ Bkz: Ek 7.

⁷⁶ Brian Kinsey (ed.), *Ancient Egypt and the Near East: An Illustrated History*, New York 2011, s.35.

⁷⁷ B. Kinsey (ed.), *a.g.e.*, 2011, s. 35.

olan Akadcanın okullarda öğretilmesi eğitimin en başta gelen adımlarındandı. Bir kişi Mısır yazısını öğrendikten sonra Akadcayı da öğrenirdi.⁷⁸

Bu dönemde devletin mimari politikalarının da hızlılık göze çarpmaktadır. Gerek Hatşepsut zamanında gerekse II. Amenhotep zamanında olsun başa geçen tüm yöneticilerin bu alanda faaliyetlerine hız vermiş olduğunu gözlememiz mümkündür. Elbette imar işleri kendini dini alanda göstermişti.

Kaynaklarda II. Amenhotep'in kişilik özellikleri hakkında verilen bilgileri değerlendirdiğimizde onun savaşçı bir şahsiyete sahip olduğu görülmektedir. Fakat o daha çok kültürel alanda ön plandaydı; okumayı seviyor, sporla ilgileniyor, ata binmeyi çok seviyordu. Hatta onun Horus⁷⁹ isminin manasının “*boğa gibi güçlü*” manasına geldiği belirtilmektedir.⁸⁰ Muhtemelen o da atalarının yaptığı gibi fetihler yapma hayali taşımaktaydı. Buna dair birkaç sefer yapsa da fazla aşırıya gitmedi.⁸¹ Yakın Doğu'ya iki büyük sefer düzenleyen II. Amenhotep otoritesine boyun eymeyen bazı toplumları itaate getirmek arzusuyla Takhsy adında bir bölgede meydana gelen ayaklanmayı bastırmakla işe başlamıştır.⁸² Bu bölge sürekli olarak Mısır'ın başına sıkıntılar getiren bir yer idi.⁸³ II. Amenhotep Mısır'ın başını ağrıtan bu sıkıntılı bölgeyi dize getirmek amacıyla harekete geçti. İsyancıların yenilen liderlerini Mısır'a götürmüştür. Böyle yaparken de isyan etme niyetinde olanlara bir gözdağı vermeyi amaçlıyor olmalıydı. Mısır'ın Asya'daki Takhsy bölgesine yaptığı seferinin ardından hazinesi de büyük bir ganimete kavuşmuştu. Aynı

⁷⁸ T. Wilkinson, *a.g.e.* s. 317.

⁷⁹ Horus eski Mısırlıların inancına göre gökyüzü tanrısı olarak kabul edilir. Horus ismi yüksek manasına gelmektedir. Horus; atmaca, şahin ve bir insanın başına takmış olduğu atmaca ve şahin olarak resmedilir. Bu, Mısır'ın ilk zamanlarından itibaren kralın kutsallığının simgesi olarak da görüldü. Horus ayrıca tanrının bir simgesi olarak kabul edildi. Horus Mısır mitolojisinde *Osiris ve İsis'in oğlu* olarak kabul edilmekteydi. Efsaneye göre anne İsis, Horus'u her türlü tehlikelerden korumak istiyordu çölden, akreplerden, yılanlardan ve timsahlardan. Horus'un amcası kabul edilen Seth ise onu öldürmek istiyordu. Horus ve Seth bir düelloda karşılaşmışlar bunun sonucunda da Horus Seth'i yenmiştir. Bunun ardından Horus başa geçmişti ve o aynı zamanda öldürülen babasının intikamını da almıştı. Horus böylece Osiris'in yeniden hayata gelişinin simgesi olarak kabul görmüştü. Osiris Mısır'ın ölmüş krallarının simgesi, Horus ise yaşayan kralın simgesi olarak kabul edilmekteydi. Horus resimlerde tek bir göz olarak da tasvir edilir bunun hikâyesi de şöyledir: Efsanede anlatılan Horus ile Seth'in mücadelesi esnasında Horus'un gözü yarılır veya yerinden çıkar bu rahatsızlığı da mitolojideki tanrıça Hathor tedavi eder işte eski Mısır'ın en ünlü dini simgelerinden olan Horus'un gözünün hikâyesi buradan gelmektedir. Horusun gözü güneşin de simgesiydi ve bu simge kolyelerde ve muskalarda korunmak amacıyla resmedilir ve taşınırdı. Kaynaklarda Horus'un farklı isimleri geçmektedir. Onun çocuk Horus olarak ismi Harpocrates'tir. Horematawy, Horematawy, Horakhty onun farklı isimleridir. R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol. II, ss.171, 172. Bu isimler hakkında ayrıca bakınız: Pat Remler, *Egyptian Mythology A to Z*, New York 2006. ss. 94, 96.

⁸⁰ C. Freeman, *a.g.e.*, s. 36

⁸¹ T. Wilkinson, *a.g.e.* s. 317.

⁸² T. Wilkinson, *a.g.e.* s. 319.

⁸³ Peter A. Clayton, *Chronicle of the Pharaohs The Reign By Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt with 350 Illustrations 130 in Colour*, London 1994, s.114.

zamanda devletin itibarı tekrardan artmıştı. II. Amenhotep daha sonra Filistin bölgesine bir sefer yaptı. Bu civarda Kaka adlı bir bey ve onun yakın çevresi ele geçirilerek Mısır'a götürüldü.⁸⁴ II. Amenhotep bu birkaç önemli seferlerinden sonra ülkesindeki mimari faaliyetlere hız verdi. Başarılarını anlatan bir dikilitaşı büyük piramitlerin gölgesine emanet etti. Sfenksin yanına bir de tapınak inşa ettiren II. Amenhotep dine de önem verdiğini böylece göstermiş oluyordu.

Buraya kadar bahsedilen Mısır firavunlarının faaliyetlerine bakıldığında dış dünya ile oldukça yoğun bir etkileşim içerisinde bulunduğu görülmektedir. Gerek savaş yoluyla gerekse evlilik ve dostluk ilişkileri ile Mısır dış dünyaya kapalı kalmamış Ön Asya devletler topluluğunda sürekli etkili olmayı amaçlamıştır. Ahmose'den itibaren Mısır'ın parlayan yıldızı artık göz kamaştırıcı bir hal almıştı. I. Tutmosis, III. Tutmosis ve II. Amenhotep zamanlarında Mısır devleti Asur, Babil, Hitit, Mitanni gibi devletlerle çeşitli ilişkiler kurarak dönemin devletlerarası politikasında etkili olabilmiştir.⁸⁵ Yeni krallığın bu başarılı ve fatih devlet adamları sayesinde Mısır'ın fetih hareketleri ses getirmiş, dönemin büyük devletleri Mısır'ı tebrik etmiş, bunun için hediyeler göndermişlerdir.

II. Amenhotep' ten sonra tahtın sahibi olarak IV. Tutmosis'i (M.Ö. 1400-1390) görmekteyiz. Bu dönemde Mısır denge unsuru olarak önemli bir devlet idi. Mitanniler bu dönemde Mısır'a daha fazla yakın durmaya başladılar. Bu da şunu söylememize imkan vermektedir: Mısır artık Mitanniler üzerine herhangi bir sefer yapmaksızın onları kendi güç çemberi içine almayı başarmıştır. Ancak bu durumun yaşanmasında sadece Mısır'ın gücü etkili değildi. Mitannileri Mısır'a yakınlaştıran bir diğer sebep de -belki de en önemlisi- enselerinde nefeslerini hissettikleri Hitit korkusuydu.⁸⁶ Ayrıca geçmiş dönemlerde Mısır'ın Mitannilere tattırması olduğu mağlubiyetlerin de etkisi göz ardı edilmemelidir.

IV. Tutmosis bu dış politikadaki gelişmelerden faydalanmayı bilerek faaliyetlerini iç politika üzerinde sürdürdü. Kendine de Mitanni kralı I. Artatama'nın kızını eş olarak alarak Mitanni ile olan dostluk bağlarını kuvvetlendirdi.⁸⁷ Bu

⁸⁴ T. Wilkinson, *a.g.e.* s. 320.

⁸⁵ David A. Warburton, "Egypt and Mesopotamia" *The Babylonian World*, Edited by Gwendolyn Leick, New York 2010, s. 498.

⁸⁶ D. A. Warburton, *a.g.m.*, s. 491.

⁸⁷ Mitanniler Mısır'a gelin göndermeye Artatama'nın oğlu olan Shuttarna zamanında da devam ettiler. Shuttarna da kızını III. Amenhotep'e eş olarak göndermişti. III. Amenhotep aynı zamanda Shuttarna'nın

gelişmelerden ilişkilerin bu dönemde dostça olduğu görülmektedir. İki devlet arasında tesis edilen dostluk ilişkileri sayesinde coğrafyada yoğun bir ticaret ağı kuruldu.⁸⁸ Bu ticarete Mısır'dan umulan şey tahmin edileceği üzerine altın idi. ki zaten Amarna mektuplarının bazılarında da belirtildiği gibi Mısır'da altın kum gibi çoktu.⁸⁹ Ancak Mısır'ın ticareti sadece altınla sınırlı değildi. Hatşepsut zamanında Nübye, Punt ve daha güneydeki yerlerle kurulmuş olan ticari bağlantılar sayesinde buralardan abanoz, çeşitli mücevherler, yeşimtaşı, mor ve kırmızı renkli değerli taşlar, leopar ve çeşitli hayvan derileri, devekuşu yumurtası ve tüyü getiriliyordu. Tüm bu ürünler de Mısır'ın ticaretini yptığı ürün yelpazesini genişletiyor, devletin dış dünya ile olan ticaret hacmini arttırıyor Mısır günden güne zenginleşiyordu.⁹⁰

3. Firavun III. Amenhotep'e Kadar Mısır'da Yeni Krallık Döneminin Düşünce Yapısı

Yeni krallık döneminin çoğu idarecisi ve onların yanında yer alan kişiler savaşçı zihniyette ve yayılmacı bir düşünce yapısına sahip insanlardı.⁹¹ Böyle bir durumun ortaya çıkmış olmasında hiç şüphesiz Hyksos istilasından kurtulma amacının güdülmesi ve bir daha da böyle bir duruma düşülmek istenmemesi etkili olmuştur. Yeni krallığın yöneticileri aynı zamanda Mısır'ın adını eski parlak dönemlerde olduğu gibi tekrar duyurma arzusundaydılar.

Dönemin ilk başlarında devlet politikası sınırların genişletilmesi üzerine oturtulmuştu. Bu da Mısır'ın ekonomik ve siyasi açıdan büyüme göstermesi anlamına geliyordu ve öyle de oldu.⁹² Devletin bu dönemde fetihler ile hem sınırları genişletmesi hem de ekonomik açıdan büyük bir zenginlik elde etmesinde Hyksoslar'dan Mısır'a miras kalan Asya kökenli savaş teknolojinin katkısı çok büyüktür. Hakikaten Mısır Hyksoslar'dan öğrendiği savaş teknolojisini kullanarak düşmanlarına üstünlük sağlamıştı. Hatta Mısırlılar öğrenmiş oldukları bu teknolojiyi Hyksoslarla olan mücadeleleri esnasında da kullanmış olmalıydılar.⁹³

büyük kızı Tatuhepa ile de evlenmişti. Yani Mısır sarayında iki Mitannili kız kardeş kralın eşi olarak yaşamıştı. Jane R. Mcintosh, *Ancient Mesopotamia New Perspectives*, California 2005, s. 93.

⁸⁸ T. Wilkinson, *a.g.e.* s.322, 323.

⁸⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s.43.

⁹⁰ Ayrıntı için bkz: W. Christensen, *a.g.e.*, s. 45.

⁹¹ J. Assman, *a.g.e.* s. 201.

⁹² Anthony J. Spalinger, *War in Ancient Egypt: The New Kingdom*, Oxford UK 2005, s. 1

⁹³ A. J. Spalinger, *a.g.e.*, Oxford UK 2005, s.1.

Bu dönemin idarecilerinin uygulamış olduğu genişleme ve savaş politikaları *Teb* tanrısı Amon veya diğer bir deyişle Amon-Ra adına ve onun emirleriyle yapılmaktaydı. Hiç şüphesiz burada savaş ve fetihlere bir meşruiyet kazandırmanın yanı sıra halkın ve *Teb* rahiplerinin desteğini sağlama politikası yatmaktaydı. Bu açıdan fetih hareketlerinin arka planına bakıldığında din adına yapıldığı görülmektedir. Bu gayet akla uygun bir durumdu; çünkü savaşların masrafları tapınak hazinesinden karşılanmakta ve elde edilen gelirlerin de büyük bir kısmı tapınak hazinesine aktarılmaktaydı. Savaşlardan elde edilen ganimetlerden elbette kral ve katılan askerler de pay almaktaydı. Bu bakımdan Yeni krallık zamanında Mısır toplumunun sosyal statüsünde firavunun ardından iki sınıfın oldukça önemli bir yer edinmiş olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi *rahipler* diğeri de *askerlerdi*.⁹⁴ Savaşların askerler olduğu ve bu savaşların masraflarının da rahipler tarafından karşılanmasından dolayı her iki sosyal sınıf toplumda oldukça etkili bir konuma gelmişti. Edinilen gelirlerle tapınaklar ve buradaki görevliler servet sahibi olacak kadar zenginleşmişlerdi. Bu zenginlik çeşitli kaynaklardan gelmekteydi. Bunun biri az evvel belirtildiği üzere savaşlardan gelen ganimetlerdi. Bir diğeri ise fethedilen topraklarla beraber burada yaşayan insanlar da tapınakların malı olarak kabul ediliyordu. Bu da büyük bir zenginlik kaynağıydı. Bunlar sebeplere dayalı olarak dini zümreye mensup kişiler çok fazla zenginlik elde etmişti.⁹⁵ Bu duruma en iyi örnek de *Teb*'deki Amon Tapınağı idi. *Teb* rahiplerinin din, toplum, ekonomi ve siyaset üzerinde önemli bir nüfuzları vardı. Onlar bunu kaybetmek istemediklerinden dolayı Amarna Çağı'nda yapılmaya çalışılan din reformuna karşı çıkmışlardı. Yani işin püf noktası buydu. Eğer böyle bir karşı tepkide bulunmasalardı sahip oldukları güç ellerinden alınacaktı. Nitekim Amarna Çağı'nda muhalif güç olarak en önde onlar yer aldılar. Bu noktadan bakıldığında Amon rahiplerinin Amarna reformuna neden karşı çıktıkları gayet net bir şekilde anlaşılacaktır.

Yukarıda belirtilen sosyal gruplar konumları gereği zenginleşirken her zaman olduğu gibi sıradan halkın ekonomik durumu alt seviyelerde idi. Fetihler sonucu firavunlar gösterişli tapınaklar, saraylar yapma peşinde koşup lüks içerisinde yaşarken halk ise angarya işlerde çalışmaya mecburdu. Toplumda inanılmaz derecede bir kölecilik durumu vardı. Genellikle savaşlardan elde edilen bu kölelerin çoğu tapınaklara ve krala aitti sıradan bir esnafın bile birkaç kölesi olabiliyordu. Esnaf sınıfı da seferlere katılarak

⁹⁴ J. Assman, *a.g.e.* s. 203.

⁹⁵ V. Diakov - S.Kovalev, *a.g.e.* C. I, s. 139.

daha da zenginleşmiş bu durum toplumda hem zengin sayısını hem de söz söyleyen ve tartışan kişi sayısını da arttırmıştı. Hakikaten bu sınıfların zamanla saray zenginlerine ve yüksek rahipler zümresine karşı çıktıkları vaki olmuştur.⁹⁶

Yeni Krallık zamanında devletin izlemiş olduğu genişleme politikasının bir meyvesi olarak Suriye Filistin bölgesinde kendine bağlı vasallar elde etmişti. Vassallar konusunda sürdürülen bu politik program devleti yönetenlerin düşünce yapısına öylesine işlemişti ki daha sonraki firavunlar (Akhenaten), kraliçeler (Kraliçe Hatşepsut) ve hanedanlar (XVIII. XIX. ve XX. hanedanlar) kendilerini bu programın etkilerinden tam olarak uzaklaştıramadılar.⁹⁷ Peki, bu vassallar Mısır'ın ne işine yarıyordu? Şüphesiz Mısır büyük ve güçlü bir devlettir. Bu açıdan sınırların ve ekonominin iyi bir şekilde korunması gerekiyor. Anadolu'da güçlü bir Hitit devletinin varlığı bilindiğinden bu taraftan bir tehlikenin önünde bir güvenlik duvarı lazımdır. İşte Mısır'ın Suriye Filistin bölgesindeki vassalları bu amaca hizmet ediyordu. Aynı zamanda da ekonomik açıdan Mısır bu bölgedeki ticaret hayatından faydalanan güneydeki Punt ve Nübye bölgelerinden getirilen değerli ürünlerin satışını gerçekleştiriyordu. Ayrıca vassalların bazılarının çeşitli ürünler de talep ediliyordu bunun da en başında kereste geliyordu.

XVIII. Hanedan zamanında devletin sınırlarının genişlemesinin ardından sosyal ve siyasal yapılarda da değişimler oldu. Eskiden bir tane olan vezir sayısı genişleyen sınırların idaresi için yetmemeye başlamış ve bu sebepten ikinci vezirlik makamı oluşturulmuştur. Bu vezirlikler de Mısır'ın aşağı ve yukarı olarak ikiye ayrıldığı gibi güney ve kuzey vezirleri olarak ayrılıyordu. Ülkede en yetkili vezir ise güneydeydi.⁹⁸

Amarna Çağına kadarki Yeni krallık dönemi özetlemeye çalıştığımız bu düşünce yapısının etrafında oluşmaya ve gelişmeye başladı. Fetihlerle toprakların genişletilmesi ve zenginliğin artırılması, diğer devletlerle siyasi evlilikler aracılığıyla yakınlaşma devrin politikasını teşkil etmiştir. Bu etkili politika üzerinde büyüyen devlet, kendini Ön Asya'da gündend güne gösteriyordu. Devletlerarası ilişkiler açısından da adeta Amarna Çağı'nın öncesinde bir hazırlık evresi yaşanmaktaydı. Yeni krallık döneminin hemen hemen tamamında Mısır'ın dış politikasının faal olduğu görülmektedir özellikle de Amarna Çağı'nda bu daha da artacak hatta bu dönemde en yoğun seviyeye ulaşacaktır.

⁹⁶ V. Diakov - S.Kovalev, *a.g.e.* C. I, s. 140.

⁹⁷ J. Assman, *a.g.e.* s. 201.

⁹⁸ V. Diakov - S.Kovalev, *a.g.e.*, C I, s.139.

4. Firavun III. Amenhotep Dönemi ve Amarna Çağı'ndaki Yeri

Mısır tahtına IV. Tutmosis'ten sonra geçen kişi M.Ö. 1390-1353 yılları arasında tahtta kalmış olan III. Amenhotep idi.⁹⁹ Mısır firavunlarının güçlü siyasi yapıların yöneticilerinin krallarının kızlarıyla evlendiğine daha evvel değinmiştik. III. Amenhotep'in babası IV. Tutmosis de bu kervana katılanlardan biriydi. O, büyümekte olan Hitit tehlikesinin de tesiriyle Mitanni kralı Artatama'nın kızı *Mutemwia* ile evlenmiş ve bu evlilikten III. Amenhotep dünyaya gelmişti.¹⁰⁰ Yani ilerleyen süreçte Mısır firavunlarından biri olacak olan III. Amenhotep'in damarlarında Mitanni kanı da dolaşmaktaydı.

III. Amenhotep'in birçok eşi vardı fakat bunlardan en ünlüsü olanını taşra kenti Ahmim'den seçmişti. Tiye adını taşıyan bu kişi baş zevce olup aynı zamanda Amarna Çağı'nın reformist firavunu Akhenaton'un da annesiydi.¹⁰¹ III. Amenhotep'in eşlerinin arasında babasının yaptığı gibi Mitanniler'den de prensesler vardı. Firavun, Mitanni kralı Şuttarna'nın kızı Gilu-Hepa'yı da alarak haremını genişletti. III. Amenhotep'in evlilik ilişkileri Mitannilerle sınırlı kalmadı. O, Kassitler'den iki, Arzawa memleketinden de bir kız almıştı. İktidarının son zamanlarında yine Mitannilerden Tuşratta'nın kızı Tatukhepa'yı eş olarak Mısır sarayına almıştı.¹⁰² Ancak III. Amenhotep son yıllarında kendi kızı Sitamun ile evlenerek aile içi evlenme ve hanedanın soyunun saflığının korunması geleneğini sürdürmüştü.¹⁰³ Mısır'da evlilik ve festival gibi önemli olaylar scarap denilen bok böceği şeklindeki bir tür duyuru aracı olarak nitelendirebileceğimiz nesnelere vasıtasıyla halka ve komşu memleketlere duyurulurdu. Örneğin, Gilu-Hepa'nın Mısır sarayına gelişi, Tiye ile yapılacak olan evlilik ve festivaller scaraplar çıkarılarak duyurulmuştu.

Firavunun yapmış olduğu evlilik bağları sayesinde farklı coğrafyalarda yer alan devletlerle akrabalık bağı kurularak uluslararası alanda atkin bir konuma geliniyordu. Bu evlilik münasebetleri her ne kadar akrabalık bağı kurmuş olsa da aslında bunların arka

⁹⁹ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁰⁰ C. Booth, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰¹ Hükümdarın bu eşinden dört erkek iki kız olmak üzere altı çocuğu vardı ki bunlardan biri olan IV. Amenhotep ileride tahta çıkacak ve Mısır dininde köklü bir reform yapacaktı. Bu kişi daha sonra dini reformun vermiş olduğu isim gereği adını Akhenaton olarak değiştirdi. Bkz: C. Booth, *a.g.e.* s. 25.

¹⁰² E. Hornung, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁰³ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 105.

planında siyasi bir amaç yatıyordu. Özellikle Arzawa ile kurulan ilişkilerin ardında Hitit gücüne karşı bariz bir güç birlikteliği amacının yattığı ifade edilmektedir.¹⁰⁴

Mısır firavunları diğer devletlerden kız alıyordu almasına ancak dışarıya saraydan asla bir prenses vermiyordu. Kaynaklarda belirtildiğine göre de bu durum yıllardan beri devam edegelmişti. Bunun hakkında III. Amenhotep'in sözleri vardır ki o şöyle demiştir: *Eski zamanlardan beri hiçbir Mısır firavununun kızı başkasına verilmedi.*¹⁰⁵ Ancak bu durum Tuthankamon öldükten sonra değişmeye başladı. Tuthankamon'un eşi ve tek tanrı inancını getirmeye çalışan Akhenaton'un kızlarından biri olan¹⁰⁶ Anaksenamun Hitit kralı I. Şuppiluliuma'ya mektup yazarak kocasının öldüğünü ve bu yüzden oğullarından birini kendisine koca, Mısır'a kral olması için göndermesini istemiştir. Hitit kralı bu durumu araştırdıktan sonra bunda bir zarar olmadığını anlayarak oğullarından biri olan Zannanza'yı Mısır'a yönetici olması için göndermiştir.¹⁰⁷ Fakat bu Hitit prensi Mısır tahtına oturmadan Aya ve Horemheb'in tertiplemiş olduğu bir suikast ile yolda öldürülmüştür. Böylelikle yine Mısır sarayından bir kadın yabancı birisine eş olamamıştır.¹⁰⁸ Mısır'da XXI. Sülale zamanına gelindiğinde ise durum bu kez değişmiş Hz. Süleyman'ın sarayına Mısır memleketinden bir prenses gönderilmiştir ve böylece Mısır'ın belki de yüzlerce yıldır devam eden âdeti bozulmuştur.¹⁰⁹

Tekrardan III. Amenhotep dönemindeki gelişmelere dönecek olursak. Onun zamanında Ön Asya devletleriyle barışa dayalı bir politika sürdürülmüş; Asur, Babil, Mitanni hatta Hititler ile iyi ilişkiler kurulmuştur. Muhtemelen bu dostluğa zarar gelmesin diye de Batı Asya'ya sefer düzenlenmemiştir. Böyle bir durum da XVIII. Hanedanda bir ilk olmuştur.¹¹⁰ Mısır'ın yönetimi şüphesiz firavunların uhdesindeydi. Fakat Hatşepsut örneğinde olduğu gibi bazı güçlü kadınların da tahta çıktığı görülmüştür. III. Amenhotep'in karısı Tiye de güçlü bir kadındı. O, devlet işlerinde oldukça faal bir konumdaydı. Kraliçe, diğer devletlere cömertçe hediyeler gönderiyor, diplomatik yazışmalar yapıyor, siyasi evliliklerin yapılmasını sağlıyordu. Amarna arşivinde yer alan

¹⁰⁴ William W. Hallo, *Origins: The Ancient Near Eastern Background of Some Modern Western Institutions*, Ed. By B. Halpern And M. H. E. Weippert, Leiden 1996, Vol. V, s. 307.

¹⁰⁵ C. Booth, *a.g.e.*, s. 82.

¹⁰⁶ E. Hornung, *a.g.e.*, s.112.

¹⁰⁷ E. Hornung, *a.g.e.*, s.113.

¹⁰⁸ C. Booth, *a.g.e.* s. 82.

¹⁰⁹ C. Booth, *a.g.e.* s. 82.

¹¹⁰ T. Wilkinson, *a.g.e.* s. 324.

mektuplar arasında doğrudan ona gönderilmiş olanların da olması onun diplomatik yazışmalarda önemli bir konumda olduğunun bir göstergesiydi.¹¹¹

III. Amenhotep'in Mısır idare ettiği yaklaşık kırk yıl boyunca barış ilişkileri ve diplomatik evlilikler sayesinde diğer devletlerden Mısır'a karşı düşmanca bir hareket olmamıştır. Bu da onun Amarna Çağı'nda kurulan barış politikasının mimarı yapmış, bu politika oğlu zamanında da devam etmiştir. Firavun, bu dönemde savaşlarla uğraşmadığı zamanının çoğunu sanat ve kültürel faaliyetlere ayırmıştır. İktidarda bulunan çoğu firavun gibi III. Amenhotep de av partileri düzenlemiştir. Bu av partileri ve yapılan evlilik vb. gibi faaliyetler de halka scarab¹¹² denilen nesnelere aracılığıyla duyurulurdu.¹¹³ Örneğin firavun, Tiye ve Mitanni kralının kızı Gilu-Hepa ile evleneceği zaman scaraplar yayınlarak evlilik merasiminin duyurusu yaptırmıştı. III. Amenhotep, kendisini gösterişli mimari yapıların inşasına da adanmıştır. Bu faaliyetlerinden biri de eşi Tiye için yaptırmış olduğu dev bir havuzdur. Kaynaklardan bu yapının eninin 400 metre boyu da 1600 metre olduğu belirtilmektedir.¹¹⁴ III. Amenhotep yapmış olduğu tüm inşaat faaliyetlerinde kendisini Ra'nın varisi, Ra'nın seçtiği kişi olarak adlandırıyordu. İktidarı döneminde devasa tapınaklar, heykeller inşa ederken ailesinin üyelerini de unutmuyor onların da heykellerini yaptırıyordu.

¹¹¹ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 326.

¹¹² Scarab kelimesi, *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World* adlı ansiklopedide *kötülükleri savuşturmak için kullanılan böcek* olarak tanımlanmaktadır. Bu böcek de bokböceği şeklinde yapıyordu. Bkz: Peter Bogucki, Editor in Chief, *Encyclopedia of Society And Culture in the Ancient World*, New York 2008. Eski Mısır'da bokböceğine *Kheper* denilmekteydi bu isim aynı zamanda "doğmakta olan" anlamı taşımaktaydı. Bu böcek yeniden doğuşu, yaratılışı temsil etmekteydi. Mısırlılar *Kheperi* yükselen güneş ile özdeşleştirmişlerdi güneşin yükseldiği her yere hayat verdiğinden bu şekilde benzerlik kurmuşlardı. Mısırlılar scarabları birer muska olarak üretti ve bu nesne sahibini kötülüklerden uzaklaştırmak amacıyla kullanılırdı. Bunlar aynı zamanda yüzük, kolye olarak taşınabilir, mühür olarak da işlev görürdü. Düz yüzeyinde genellikle bir yazı veya şekil bulunurdu ve eğer bunu kullanan bir memur ise üzerinde memurların isimleri, unvanları yer alırdı. Firavunlar zaman zaman bunlardan çıkartırlardı ve onların çıkarttıkları scaraplar madalyon tarzında olurdu. Bunları da iktidar dönemlerini anmak onun hatırasını kayıt altına almak amacıyla yaptırırlardı. Scarapların çeşitli şekillerde olanları vardı. Büyük kalp şeklinde yapılan scaraplar kral öldükten sonra mumyalama esnasında beden ile bandaj arasına konulurdu. Bu scarablarda ölümler kitabından tılsımlar yer alırdı bundaki amaç da ölen kişiyi yargı gününde korumaktı. III. Amenhotep zamanında krallık scarabları çıkarılmıştı bunlar da kralın Tiye ile evlenmesini duyurmak amacıyla çıkarılmıştı. Aynı zamanda III. Amenhotep iktidarının onuncu yılında Mitanniler'den kız alındığında bunu duyurmak amacıyla da scarab çıkartmıştı. Firavunlar bu scarabları sadece Mısır'da değil fethedilen bölgelerde de dağıttırmaktaydı. Hulasa, scarablar tarihi kaynak açısından önemli birer malzemedir ve bunlardan döneme ait önemli bilgiler edinilmektedir. Çeşitli amaçlarla çıkarılan scaraplar kişisel de olabilir bir mühür gibi takı gibi de kullanılabilir. Bkz: Rosalie and Antony E. David, *A Biographical Dictionary of Ancient Egypt*, London 1992, s. XX. ; T. Wilkinson, *a.g.e.* ss. 324,325; Emily Teeter, *Scarabs, Scaraboids, Seals and Seal Impressions from Medinet Habu, with Post Pharaonic Stamp Seals and Seal Impression*, Vol. 118, Chicago, Illinois. 2003.

¹¹³ Bkz: Ek 9.

¹¹⁴ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 326.

III. Amenhotep zamanında yapılan kültürel faaliyetlerin en güzel örneklerinden biri de Teb şehrinde her yıl Nil'in taşkın sularının görülmeye başlamasıyla yapılan Opet Festivali idi. Halkın katılmasının zorunlu tutulduğu bu festivalde eğlenceler düzenlenir ve dini törenler yapılırdı. Kuşkusuz bu tür festivallerin kazancından büyük bir pay tapınaklara ayrılmaktaydı ve bu sayede tapınakların zenginliği artmaktaydı. Böylece tapınaklar yeni krallığın bu evresinde çok fazla zenginlik ve nüfuz elde etmişti. Bu da onların devlet işlerinde çok etkili bir konuma ulaşmasına ve ilerleyen zamanlarda da artık firavunun yanında ayrı bir otorite gibi hareket etmesine sebep olmuştur. Amarna Çağı'nda da bu güç kendini hissettirecek devrin firavunu olan IV. Amenhotep bu duruma karşı bir tutum sergileyecektir.¹¹⁵

III. Amenhotep'in şahsı hakkında bilgi verecek olursak onun kendisini kutsal kabul ettiği görülecektir. O, dini kendi üzerinde kullanıyor ve kendisini kutsal olarak görüyordu. Yukarıda da belirtildiği üzere Ra'nın bir varisi ve seçilmiş bir kişi olarak kendini niteliyordu. Onun bazı rölyeflerde şahsına sunu yaparken gösterilmesi de kendisini kutsal kabul ettiğinin bariz bir göstergesiydi.¹¹⁶ Yeni krallık dönemindeki onun seleflerinde kendini kutsal gösterme gibi bir durum görülmemiştir. Firavun belki de kendini kutsal kabul etmesinden dolayı dini mimariye çok düşküdü. O, sadece Mısır'da değil Nübye bölgesinde de buna uygun olarak davranmış dini yapıların inşasıyla uğraşmıştır. Bahsedilen bölgede sadece tapınaklar yapmamış, kendi heykellerini de dikirmiştir. Kaynaklarda onun buradaki heykellerine tapınıldığına dair de bilgilere rastlanılmıştır.¹¹⁷ Bu da bazı kişilerin de onun kutsal bir kişi olduğunu kabul ettiklerinin bir belirtisidir.

Amarna mektuplarında III. Amenhotep aktif bir şekilde yer almıştır. Mektupların çoğunda gönderen kişi firavunun ismini yazmıyor, genellikle efendim, güneşim gibi ifadeler kullanılıyordu. Fakat bazılarında ise firavunun ismi geçmekteydi. Bu isimlerden biri de III. Amenhotep idi. Onun adı mektuplarda Nimmuriya olarak geçmektedir. Örneğin Amarna arşivinden çıkarılan EA 31 III. Amenhotep'in Arzawa kralı Tarhundaradu'ya gönderdiği bir mektuptur. Burada Nimmuriya adına rastlıyoruz ki bu onun taht adıdır. Firavun, Amarna Çağı'nda en sıkı ilişkileri de Mitannilerle kurmuştur.

¹¹⁵ C. Freeman, *a.g.e.* 2014, s. 69.

¹¹⁶ C. Freeman, *a.g.e.*, s. 68.

¹¹⁷ E. Hornung, *a.g.e.*, s.104.

Bilindiği kadarıyla da onlardan iki prenses almış, ¹¹⁸ iki devletin yöneticileri birbirlerine samimi mektuplar göndermiştir. ¹¹⁹ III. Amenhotep sadece Mitanniler'den mektup almamıştı. Amarna arşivinden tespit edildiği üzerine ona çok sayıda mektup gelmişti. Mektuplardan bazıları şunlardır: Ugarit kralı Ammiştamru I, Arzawa kralı Tarhundaradu, Irqata bölgesinin halkı. ¹²⁰

¹¹⁸ Harry A. Hoffner, *Letters from the Hittite Kingdom*, Atlanta 2009. ss. 273, 274.

¹¹⁹ Trevor Bryce, *a.g.e.*, New York, 2009, s. 287.

¹²⁰ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*,

II. BÖLÜM

ESKİ MİSİR'DA AMARNA ÇAĞI VE SONRASI

1. Amarna Çağı ve Arşivi

Amarna Çağı'nda yapılmış olan diplomatik yazışmalar, *Akhenaton'un* (IV. Amenhotep) yeni dini sistemini tesis etmeye çalıştığı yer olan *Tell el Amarna'* da 1887 yılında bulunan çivi yazısıyla yazılmış belgelerle gün yüzüne çıkmıştır.¹²¹ Amarna Çağı, III. Amenhotep (1390-1353), onun oğlu IV. Amenhotep (1353-1336) hatta daha sonraki firavunlardan Smenkhare (1336-1332) ve Tuthankamon (1332-1322) zamanlarını da kapsayan bir döneme yayılmıştır.¹²² Moran'ın "Amarna Letters" adlı eserinde bazı mektupların Tuthankamon'a gelmiş olabileceği ihtimali üzerinde durulmasından dolayı Amarna Çağı'nın tarihi Tuthankamon'a kadar götürülmektedir.¹²³ Böylece bu dönemi M.Ö. 1390-1322 yılları arasına tarihlendirmek uygun gözükmektedir.

Amarna arşivinin nasıl bulunduğu baktığımızda ise bunun tamamen bir tesadüfün sonucu olduğu göze çarpmaktadır. 1887 yılında Mısır'ın yerlisi olan bazı kişiler killi toprak bulmak amacıyla Amarna olarak adlandırdığımız bölgede kazı yaparken ahşap sandıklar, her tarafında benzer şekillerin olduğu kil tabletler ve tarihi değeri olan çeşitli malzemeler bulmuşlardır. Buldukları bu tarihi eserleri devrin antika alıcılarına ki bunların çoğu batılıydı satmışlardır. Hatta bazı tabletlerin büyük olmasından dolayı daha fazla para kazanmak amacıyla bunları parçalayarak satmışlardır. Neticede bu insanlar

¹²¹ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 330.

¹²² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. xxxiv.

¹²³ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. xxix

farkında olmadan Amarna tabletlerini bulmuşlar ve Eskiçağ tarihinde uluslararası diplomasının en yoğun yaşandığı dönemin aydınlatılmasına katkı sağlamışlardır.

Bulunan bu arşiv Mısır'ın diplomatik yazışma merkeziydi. Buradan ele geçirilen tabletlere baktığımızda bunların çoğunun Mısır'a gelen mektuplardan oluştuğu, az bir kısmının da Mısır'dan gönderilen mektuplar olduğu görülmektedir.¹²⁴ Bazı tabletler ise dini metinleri, sözcük listelerini, mitolojik yazıları ihtiva etmektedir.¹²⁵ Hatta Amarna arşivinden ele geçirilen belgeler arasında Akadlı Sargon'un Şar tamhari metni de vardır.¹²⁶

Amarna ya da diğer adıyla Akhetaton firavun IV. Amenhotep tarafından ortaya atılan Aton inancının merkezi olarak kurulmuştu. Bu şehir Orta Mısır'da yer almaktaydı. Bu şehir, M.Ö. 14. yy'da yaşanan uluslararası diplomasının merkezi olmuş, bölge bir nevi Mısır'ın devletlerarası yazışma ofisi olarak işlev görmüştür. Burada yoğun bir çivi yazısı kültürü yaşanmıştır. Buradan çıkarılan ve sayısı 382'yi bulan çivi yazılı tabletin çoğu III. Amenhotep devrinin sonlarıyla bağlantılıdır ve Tuthankamon'a kadar uzanmaktadır.¹²⁷ Bu tabletlerin büyük çoğunluğu devrin diplomasi dili Akadca ile kaleme alınmıştır. Ancak kimi tabletlerin Hititçe, Hurrice olduğu da görülmüştür.¹²⁸ Mısır bu dönemde Anadolu, Kıbrıs, Suriye-Filistin, Mezopotamya'da yer alan siyasi yapılanmalarla diplomatik ilişkilere girmiştir. Bu kadar geniş bir alanla bağlantı kuran Mısır Yeni Krallık döneminin bu evresinde uluslararası politikada en etkin seviyeye ulaşmıştır. Ayrıca şunu da belirtmekte fayda vardır ki, Mısır bu yazışmaları sadece bahsettiğimiz yerlerle yapmıştır. Önceden beri çeşitli sebeplerden dolayı karşı karşıya gelinen Kuşhiler ile bu şekilde bir diplomasi trafiği yaşanmamıştır. Mısır, güneyindeki bu memleketi daha çok askeri tedbirlere başvurarak kontrolünde tutmuştur.¹²⁹

III. Amenhotep zamanında başlayan Amarna Çağı'nın Tutankamon zamanında bittiği ifade edilmektedir. Hakikaten Tutankamon iktidara geldikten sonra Tuthan-Aten

¹²⁴ Mısır'ın göndermiş olduğu mektuplar ise şunlardır: EA 1, EA 5, EA 14 Babil'e; EA 31 Arzawa'ya; EA 99, 162, 163, 190, 367, 369, 370 olarak numaralandırılan mektuplar ise Mısır'ın vasallarına gönderilmiştir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. xvii.

¹²⁵ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. xvii. ; Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia the Near East from the Early Bronze Age to the Fall of The Persian Empire*, New York, 2009, s. 805.

¹²⁶ Anson F. Rainey, *The El-Amarna Correspondence*, Leiden-Boston, s. 3.

¹²⁷ W. L. Moran, *a.g.e.* s. ix.

¹²⁸ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*

¹²⁹ D. J. Brewer and E. Teeter, *a.g.e.*, s. 55.

olan adını Tutank-Amon (Amon'un yaşayan temsilcisi)¹³⁰ olarak değiştirmiştir.¹³¹ Bu da Amarna dininden dolayısıyla da Akhetaton kentinden uzaklaşmanın başladığının göstergesidir. Bununla da kalınmayarak Amarna şehri kısa bir zaman sonra terk edilerek kadim Amon kenti Teb'e taşınmıştır. Tuthankamon'un bu dönemde yayınladığı Restorasyon Fermanı'yla da Atonizme'ye dair izler silinmeye başlanmış eski Amon inancına kesin bir dönüş başlamıştır. Ancak Wilkinson'da Tuthankamon'un ölmeden evvel babasının fikirlerini canlandırma peşinde olduğu ve bunun da Mısır'da egemen güçler tarafından engellendiği, üstelik Tuthankamon'un da öldürülmüş olabileceği üzerinde durulmuştur.¹³² Bu bilgilere göre özetle şunu söylemek mümkündür: Amarna Çağı III. Amenhotep döneminde başlamış onun oğlu Akhenaton zamanında Akhetaton (Amarna) adı verilen yeni başkent kurulmasıyla kimlik kazanmış, Tuthankamon zamanında da sona ermiştir. Her ne kadar Tuthankamon'a gönderildiği düşünülen mektupların olduğu ve onun Aton inancını tekrar canlandırma amacıyla olduğu söylense de bunlar kesin olarak tespit edilememiştir. Bilinen gerçek Akhenaton'dan sonra gelen kişiler -bilhassa Tuthankamon- Amon inancına mensup güçlü kişiler tarafından yönetilmiş ve eski inanca dönüş gerçekleşmiştir.

1. 1. IV. Amenhotep Dönemi, Dinde Reform Hareketi ve Akhetaten

IV. Amenhotep zamanında Akhetaten olarak adlandırılmış olan bölge günümüzde El-Amarna olarak bilinmektedir. Burası Kahire'nin yaklaşık 190 mil güneyinde yer almaktadır. Bugün kullandığımız Amarna adı ise *Beni-Amran* ismini taşıyan yerel bir kabileden gelmektedir.¹³³ Bu yerleşim alanı III. Amenhotep'in oğlu IV. Amenhotep tarafından kurulmuştur.¹³⁴ Firavun yeni dini sistemi Atonizme'yi hayata geçirmek için kurduğu bu şehre *Aton'un Ufku* manasına gelen Akhetaton adını vermişti. Kendi adı Amenhotep'i (Amon'u hoşnut eden) de Akhenaton (Aten'in hayırlı evladı) olarak değiştirmişti.¹³⁵

¹³⁰ D. J. Brewer and E. Teeter, *a.g.e.*, s. 58.

¹³¹ Bu isim değişikliği dini bir anlam da taşıdığından önemlidir. Bilindiği üzere IV. Amenhotep din reformu sırasında adını değiştirmiş Akhenaton adını almıştır.

¹³² T. Wilkinson, *a.g.e.*, ss. 269, 270.

¹³³ Hasan Ergin, *Mısırluların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Tezi, Ankara 2007, s. 116.

¹³⁴ W. L. Moran, *a.g.e.* s. xiii.

¹³⁵ Douglas J. Brewer and Emily Teeter, *a.g.e.*, Ankara 2011, s. 58.

Amarna (Akhetaten), Akhenaton'un yeni dini sisteminin, sanat anlayışının, fikirlerinin merkezi olmuştu. Aynı zamanda M.Ö. 14. yy'da yaşanan diplomasi çağında Mısır'ın yazışma ofisiydi.¹³⁶ Tüm bu yapılanlar oldukça cesur adımlardı. Çünkü firavun, yüzyıllardır Mısır'a başkentlik yapmış olan Teb kentini terk etmiş, bununla da yetinmeyerek eski dini inançları tamamen silmeye başlamış, bunların yerine de yeni bir inanç sistemi koymaya çalışmıştır. Tüm bunları rahat bir şekilde gerçekleştirmek için de yeni bir şehir inşa ettirmiştir. İktidarının yaklaşık olarak sekizinci yılında buraya taşınmıştır. Şehrin nüfusu da zamanla 30.000 kişiyi bulmuş ve kent günden güne gelişim göstermiştir. Kesin bir bilgi olmamakla beraber belki de zorunlu bir iskân politikası uygulanmıştı; çünkü kısa zamanda bu kadar yoğun bir nüfusa ulaşılması kolay bir şey değildi.

Amarna kentinin yerleşimine bakıldığında şehrin ortasında bir kral yolu göze çarpmaktadır. Bu kısımda zaman zaman at yarışları düzenleniyordu. Kuzeyde ise gösterişli bir saray ve bu sarayın arka kısmında ambarların bulunduğu bir idare merkezi bulunmaktaydı.¹³⁷ Şehir dini amaca yönelik inşa edildiğinden her şey buna göre yapılmıştı. Örneğin şehirde bir açık hava tapınağı vardı ve tüm yollar tapınaklara yöneliyordu. Orta kısımda ise Akhenaton'un dev heykelleri vardı. Akhenaton kendisini tasvir ettirdiği resimlerde tepesinde Aton inancının simgesi olan güneş ve ondan yayılan ışık huzmelerinin altında ailesiyle birlikte otururken görülüyordu.¹³⁸ Bu tasvirde Aton'dan yansıyan güneşin ışınları onların üzerine gelmekteydi. Bu şekilde Aton ile daima birlikte olduklarının ve onun hayat veren ışınlarının gözetiminde olduklarının vurgusu yapılıyordu. Aynı zamanda bu tasvirde Aton'dan gelen ışınların uç kısmında yer alan ankh¹³⁹ sembolü de göze çarpan bir ayrıntıydı. Bununla da Aton'un hayatı veren

¹³⁶ Barbara Mertz, *Temples, Tombs, and Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*, New York 2007, s. 209.

¹³⁷ Bkz: Ek 14.

¹³⁸ Bkz: Ek 12.

¹³⁹ Ankh: Bu simge eski Mısır inancında ölümsüzlüğün ve yaşamın simgesidir. Bu şeklin nereden geldiği bilinmemekle beraber bir anahtardan ilham alındığı, insan vücudunun bir parçasını temsil ettiği belirtilmektedir. Şeklin hiyeroglif olarak *yaşam*, *ölümsüzlük* anlamlarına geldiği bilinmektedir. Mezarlarda ve duvar resimlerinde bu simge firavuna ölümsüz bir yaşam sunulduğu düşünülerek resmedilmiştir. Ankh sembolü aynı zamanda kişi öldükten sonra mumyalama aşamasının ardından mumyanın elinde de bulundurulur ve beden daha sonra defnedilirdi. Ankh antik Mısır'da nadir bulunan bir *amulet* (müska/tılsım) idi ve çok az kişi (firavunlar ve üst tabaka saray memurları) buna sahip olabilmekteydi. Ankh sembolünü Amarna Çağı'nda Akhenaton ve ailesinin resmedildiği bir duvar resminde de görebiliriz. Akhenaton bu resimde ailesiyle beraber oturmakta ve güneşten gelen ışınlar onların üzerine düşmektedir (Bkz: Ek 12 ve Ek 15.) ve bu ışınların uç kısımlarında ankh sembolü bulunmaktadır. İlginç bir bilgi olarak şunu da belirtmek faydalı olacaktır *ankh* kelimesi el aynası manasına da gelmekteydi ve Tuthankamon elinde ankh şeklinde bir ayna tutmuş vaziyette defnedilmişti. P. Remler, *a.g.e.*, s.16.

olduğu vurgusu yapılıyordu. Akhenaton'a¹⁴⁰ ait tasvirlerde dikkati çeken bir nokta daha vardı ki firavun resimlerde veya heykellerde olsun kendisini çift cinsiyetli olarak göstermiştir. Büyük dudaklar, geniş kalça ve büyük bir karın bunlarda dikkat çeken ayrıntılardı. Konunun uzmanları neden onun böyle yaptığına dair anlam verememişlerdir. Ancak Akhenaton'un böyle yaparak Mısır'ın hem babası hem anası olarak kendini göstermeye çalıştığına dair bir yorumda bulunmuşlardır.¹⁴¹

Toplum hayatının olduğu her yerde görüldüğü gibi bunun bir sonucu olarak çeşitli sosyal gruplardan insanlar burada da vardır. Yeni başkentteki insanların bazıları gerçekten çok zengindi. Bu zenginler zümresi yüksek duvarlarla kuşatılmış güzel havuzlu evlerde oturuyordu. İşçi sınıfı veya köylü sınıfı olarak tanımlayabileceğimiz daha alt tabakaya mensup olan insanların evleri ise gösterişten uzaktı. Firavun ise 6 kızı ve eşi Nefertiti¹⁴² ile beraber saraylarında yaşıyordu. Hatta Akhenaton'un babasının ve annesi Tiye'nin de oğullarını ziyaret ettikleri birkaç sarayının olduğu da ifade edilmektedir.¹⁴³ Burada lüks eşyalar, mobilyalar bulunmaktaydı. Şehirde yeni inanca uygun olarak büyük tapınaklar yapılmıştı. Bu tapınaklarda da günün belirli zamanlarda ibadet yapılıyordu. Kaynaklarda tüm yolların bu tapınaklara çıktığı her şeyin yeni dine ibadet etmek amacıyla yapıldığı anlatılmaktadır. Bu dönemde birçok mabet yapıldı, dinin yayılması için uğraşıldı ve bu amaçla Akhenaton fermanlar yayınlayarak yeni dini halka duyurmayı amaçladı, yeni dinin rahiplerine de geniş yetkiler verdi. Her şey istenildiği gibiydi fakat yürütülen inşaat faaliyetlerinden dolayı halkın omuzlarına ağır vergiler biniyordu. Bu ise halkta memnuniyetsizliğe sebep oluyordu. Amon rahipleri de bu durumu kendi lehlerine kullanarak halkı kışkırtıyordu.¹⁴⁴

Akhenaton'un yapmış olduğu din reformuna bakacak olursak. O, yüzlerce yıldır devam etmiş olan Mısır'ın inanç sistemini bir anda değiştirmişti ama neden böyle bir girişimde bulunmuştu? Aslında bu sorunun cevabı Amarna Çağı öncesinde yatmaktadır. Amarna Çağı'nın evveline bakıldığı zaman Mısır toplumunda firavundan sonra Amon rahiplerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu dönemde savaşlarla firavun ve onun askerleri uğraşmaktaydı ama bu savaşların finansman desteğini sağlayan tapınaklardı. Bu yüzden savaşlardan elde edilen gelirlerin önemli bir kısmı tapınaklara ve tapınaklarda

¹⁴⁰ Bkz: Ek 10 ve Ek 12.

¹⁴¹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, ss. 258, 259, 263.

¹⁴² Bkz: Ek 11 ve Ek 13.

¹⁴³ B. Mertz, *a.g.e.*, s. 216.

¹⁴⁴ H. Ergin, *a.g.e.*, s. 114.

görevli olan rahipler zümresine aktarılıyordu. Hatta rahipler sınıfı zamanla öylesine zenginleşmişti ki çok geniş arazilerin ve kölelerin de sahibi olmuşlardı. Rahiplerin günden güne zenginleşmesi ve buna paralel olarak güçlenmesi toplumda zaten var olan sınıf ayrımının arasındaki uçurumu gittikçe arttırmaktaydı. Bununla birlikte Mısır firavunlarından bile daha güçlü bir hale gelmeye başlamışlardı. Bu ise kabul edilemeyecek bir durumdu.

Rahipler nasıl oldu da bu kadar zenginleşti ve sosyal tabakanın en üst sırasına geldi? Bu durum XVIII. Hanedanın ilk başlarında başarılı bir şekilde neticelenen fetihler sayesinde gerçekleşmeye başladı. Hatta belki de yüzlerce yılın bir birikimiydi fakat Yeni Krallık dönemini fetihler çağı tapınakların ve askerlerin refah seviyesini arttırdı. Tapınaklar sadece ganimet almakla kalmıyor fethedilen toprakların ve oradaki insanların da bir kısmının sahibi oluyordu. Bu sayede büyük bir zenginliğin sahibi oluyordu. III. Amenhotep ve oğlu Akhenaton zamanında ise fetih hareketleri olmadığından devletin ve tapınakların kasasına giren ganimet miktarında düşüş yaşanmaya başlamıştı. İşte böyle bir ortamda tapınakların zenginlikleriyle ve geniş arazileriyle hala güç odağı olması siyasi otoritede bir zayıflama olduğuna dair bir algı oluşturuyordu. Fetihsiz geçen bir dönem olan Amarna Çağı'nda tapınakların elindeki zenginliği belki de onun gerçek sahibi olan devlet hazinesine bırakması gerekiyordu. Akhenaton da bu orantısız güç dağılımına müdahalede bulunmak amacıyla din reformuna girişmiş olabilirdi. Ayrıca kaynaklarda Akhenaton'un hem siyasi hem de dini lider olma arzusunda olduğu da belirtilmektedir.¹⁴⁵ Bu da onun tek yetki sahibi olarak Mısır'a hükmetme amacı taşıdığını göstermektedir. Onun bu amacını gerçekleştirmesi için de tüm dini inançları yıkması gerekiyordu. Bunun yanında dini lider olması için de bir inanca bağlı kalınması lazımdı ki bu da Aton inancı olmuştu. Akhenaton siyasi otoritesini de yeni bir başkent inşa ederek orada arttırmaya çalışılacaktı.

Akhenaton amaçlarını gerçekleştirmek için Amon'un karşısına Ra'yı çıkararak işe koyuldu. Kendisi de onun büyük rahibi oldu ama bu hareketi pek taraftar toplamadı.¹⁴⁶ Akhenaton bu duruma öfkelenmiş olacak ki daha sonra Aton'u tek tanrı olarak duyurdu ve daha başka tanrı tanımadığı konusunda yaptırıma gitti. Nasıl her şeye hâkim olan tek bir ilah varsa onun temsilcisi olarak tek bir yetkili olmalıydı; bu da Akhenaton'a göre

¹⁴⁵ V. Diakov - S.Kovalev, *a.g.e.*, C. I, s. 141.

¹⁴⁶ V. Diakov - S. Kovalev, *a.g.e.*, C. I, s. 141.

kendisiydi. Akhenaton bu amaçları için Teb kenti ve onun rahipleriyle yolunu ayırmaya başladı. Fikirlerini daha rahat uygulamak için de Orta Mısır Akhetaton olarak adlandırdığı yeni başkentini inşa etti. Burası başkent olmanın yanı sıra yeni dinin de merkezi olacaktı.

IV. Amonophis'in ortaya koyduğu din Atonisme olarak adlandırılmıştı. Bununla geçmişe dair tüm dini inançlar reddediliyor ve tek tanrı inancı getirilmişti. Aton inancı olarak isimlendirilen bu sistem güneş diskiyle simgeleştirilmişti. Fakat güneş diskine Akhenaton'dan önce de babası III. Amonophis ve IV. Tutmosis tarafından da saygı duyuluyordu. Bu açıdan Aton'un Akhenaton zamanında ortaya atılan yeni bir şey olmadığı anlaşılacaktır. Aton eski firavunlar zamanından beri bilinse de tam olarak ne zaman ortaya çıktığı bilinmemektedir.¹⁴⁷ Amarna Çağında olduğu gibi eski zamanlarda da güneş kursuyla¹⁴⁸ temsil ediyordu. Fakat Akhenaton'un iktidarında Aton'un simgesinde değişimler oldu. Eskiden bir insanın başının üzerinde bulunan güneş diski ile temsil ediliyordu. Akhenaton zamanında ise insan figürü kaldırılmış, güneş diski ve ondan yayılan ışınlar ve bu ışınların uç kısmında yer alan ankh sembolleriyle gösterilmeye başlanmıştı. Aton'un güneşle özdeşleştirilmesi akla Ra inancının getirse de Akhenaton'un Aton'dan hariç tüm inançları ortadan kaldırdığını belirtmesi onun Ra'dan ayrıldığını göstermektedir. Akhenaton'un şu ifadeleri de onun inanç sisteminin özünü yansıtması açısından önem arz etmektedir: *"Aton uludur, Aton'dan başkasına tapılmaz."*¹⁴⁹

Akhenaton yeni sistemini uygulayabilmesi için eskiye dair ne varsa atması gerektiğini biliyordu ve böyle de yaptı. Babası zamanından kalan memurların işine son vererek kendine bağlı yeni bir memurlar sınıfı oluşturdu. Bu yeni memurlar sınıfı halkın alt tabakasından bu görevlere alınmıştı.¹⁵⁰ Döneme ait tasvirlerle bakıldığında bu memurların kralın karşısında el pençe divan durdukları görülmektedir. Böyle bir durum ise daha önce görülmemiştir.

Günümüzde ilim adamlarının bu inanç sistemi hakkında görüşleri farklılık arz etmektedir. Bazı kişiler bu inanç sisteminin sadece tek tanrı inancı olmadığını, Mısır inancındaki diğer tanrıların yanında Aton inancının daha çok ön plana çıkarıldığını

¹⁴⁷ M. K. Çiftçi., *a.g.e.*, s. 105.

¹⁴⁸ Bkz: Ek 15.

¹⁴⁹ E. Hornung, *a.g.e.*, s.109

¹⁵⁰ E. Hornung, *a.g.e.*, s.107.

savunmaktadırlar.¹⁵¹ Bu düşüncede olanların ortaya attığı fikir anlayışı da *henoteizm* olarak adlandırmışlardır. Bu da bir tanrının ön plana çıkarılması ancak bazılarının da saygınlığının devam ettirmesi manasına gelmektedir. Bunu savunanlar Akhenaton döneminde *Maat*, *Shu* ve *Tefnut* adı verilen tanrıların saygınlıklarının devam etmesini delil olarak gösterirler.¹⁵²

Bu iddia sahipleri aynı zamanda eski zamanlardaki Mısır firavunlarının yaptığı gibi Akhenaton'un da kendini kutsal kabul ettiğini söylerler. Bunlar ayrıca Atonizme'de Mısırlıların inanç sisteminde yer alan güneş tanrısı kavramının da yer aldığını belirtmişlerdir. Bu bakımdan onlara göre Akhenaton'un inancı tek tanrı inancı olamazdı. Kimi tarihçilere göre bu sistem XVIII. hanedanlık boyunca devam eden bir sürecin sonucuydu. Bu kişilere göre Aton inancı Mısır inanç sisteminde yer alan Ra inancıyla Mısır'daki diğer inanç sistemlerinin bir arada toplanması sonucu ortaya çıkmıştır. Böylece tanrı olarak kabul edilip tapınılan diğer varlıklar Ra'nın türlü kılıkları olarak görülmüştü.¹⁵³ Yani Akhenaton'un bu fikirleri tek tanrı inancı gibi gözükse de onun bu sistemini tek tanrı inancı olarak kabul etmeyenler de vardır. Her ne olursa olsun bu inanç sisteminin Akhenaton zamanında ortaya atılan yeni ve kalıplaşmış çok tanrılı inançlardan farkı olduğu gayet açıktır. Böyle olmasaydı yeni bir başkent ve bu yeni dini sisteme için tapınaklar inşa edilmezdi. Özellikle Aton'a yazılmış bir ilahiden de anlaşılacağı üzerine bu inanç sisteminin monoteist yani tek tanrı inancı olduğu yorumu yapılabilir. Sözünü ettiğimiz ilahide şöyle denilmektedir:

... *Ey biricik ilahımız, senden güçlü başka hiç kimse yok... Dünyayı arzuna göre sen yarattın... Aslanlar küreklerinde seni anar ve senden yemek umarlar... Sen yaratırsın karanlıkları... Dünya tamamen senin zenginliğindir.*¹⁵⁴

Akhenaton dini sistemiyle uğraştığı sıralarda kızlarından birinin ölümüyle sarsıldı. Bundan sonraki gelişmelere baktığımızda kızının ölümünün onu üzecek olan tek olay olmayacağı görülecekti. Hakikaten onun başını ağrıtabilecek olaylar dizisi yaklaşmaya başlıyordu. Eski inancının savunucuları olan rahipler Akhenaton'a ve getirmiş olduğu dini isteme karşı diş bilemekte ve fırsat kollamaktaydılar. Mısır'ın dış dünyadaki rakipleri de olup bitenleri yakından takip ediyor olmalıydı. Vassal prenslikler ise birbirleriyle

¹⁵¹ B. Mertz, *a.g.e.*, s. 213.

¹⁵² D. J. Brewer and E. Teeter, *a.g.e.*, s. 57.

¹⁵³ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 261.

¹⁵⁴ B. Mertz, *a.g.e.*, s. 214, 215, 216.

mücadele ediyor çaresiz kaldıkları zamanda da Mısır'dan yardım istiyorlardı. Amarna mektuplarında bu durum açık bir şekilde görülüyordu. Ancak Mısır iç meseleleriyle uğraşığından kendinden istenilen yardım taleplerine karşı arzulan şekilde cevap veremiyordu. Bu bazen küçük birliklerle verilen yardımlarla bazen de kendi kendinizi koruyun şeklinde verilen cevaplarla neticeleniyordu. Bu gelişmelere bakıldığında da Mısır'ın reform döneminde sadece içe kapalı bir politika izlemediği dış dünyayla da ilgilenildiği anlaşılmaktadır¹⁵⁵

Mısır'ın bu dönemde fetih hareketlerine ayıracak zamanı yok gibi görünmektedir. Bu konu ile ilgili görüşler de çeşitlilik arz etmektedir. Bir görüşe göre Akhenaton'un vücudunda bir rahatsızlık vardı ve bundan dolayı seferlere çıkamıyordu, diğer bir görüşe göre ise yeni inanç sisteminin henüz sağlam temellere oturtulmamış olmasından dolayı seferlere gidilemiyordu. Bu da ganimet olmaması anlamına geliyordu, ayrıca yeni bir şehir inşasına girişildiğinden ekonomik kaynak gereksinimine ihtiyaç duyuluyordu. Bu ihtiyaç da yukarıda bahsedildiği üzere daha çok halkın omuzlarına yüklenmiş bu da halkta hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Sefere çıkılmaması aynı zamanda eski din taraftarları olan Amon rahiplerinin isyan işini kolaylaştırmaktaydı. Halkın vergilerden dolayı hoşnutsuz olmasını da fırsat bilen rahipler isyan halkı kışkırtmaya başladı. Çıkan ilk isyanlar bastırılrsa da Amenhotep'in erken ölümü onun reform çabalarını tam olgunlaşmadan yarıda kalmasına sebep olmuştu. Böylece Amon rahiplerinin en büyük engeli ortadan kalkmış, hedeflerine de az kalmıştı.¹⁵⁶

IV. Amenhotep'in ölümüyle bir dönem de sonu anlamına geliyordu. Babası III. Amenhotep ile başlayan Amarna Çağı'nda devletlerarası ilişkilerde savaş politikası güdülmemiş sorunlar diplomatik yollarla halledilmeye çalışılmıştı. Ancak Mısır'ın bu dönemi daha sonra iktidara gelen firavunlar tarafından özellikle de Amon rahipleri tarafından çok eleştirilmiştir. Hatta Tuthankamon'a ait Karnak'taki bir stelde Akhenaton zamanında yapılan uygulamalardan şikâyetçi bir üslup ile ülkenin her tarafındaki tapınakların terk edildiği, memleketin bir kargaşa içerisine sürüklendiği ifade edilmiştir.¹⁵⁷ Yine bu yazıta göre Mısır bu dönemde yenilgilere uğruyordu. Peki, bunlar doğru muydu? Tapınakların terk edilmesinde bir doğruluk payı vardır çünkü Aton

¹⁵⁵ B. Mertz, *a.g.e.*, s. 217.

¹⁵⁶ B. Mertz, *a.g.e.*, s. 203.

¹⁵⁷ Bu döneme damgasını vuran Aton inancını uygulamaya koyan Akhenaton, günümüzde de bazı tarihçiler tarafından da belki de dönemin eleştirilerinin tesirinde kaldıklarından dolayı "Heretik King"(sapkın kral) olarak nitelendirilmiştir.

inancının gereği olarak Amarna'da ve belki de başka yerlerde buna göre tapınaklar yapılmış doğal olarak da diğer inançlara özgü olan tapınaklara verilen değer kalmamıştı. Bahsedilen yazıttan da bu doğrultuda bir anlam çıkarılabilir. Fakat yenilgi alındığı konusu ise gerçeklik payı olmayan bir bilgidir. Çünkü devletin bu dönemde barış politikası izlemesi, eskiden savaştıkları Mitanniler'le bile dostluk kurulması, Mısır'ın kendine bağlı olan küçük devletleri ve prenslikleri kolaylıkla yönetmiş olması ve ayrıca savaşlardan kaçınılması yenilgi gibi bir durumun oluşma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Yani devlet savaşmamıştır ki yenilgi alınsın. Hatta şunu da ilave etmekte fayda olacaktır; Amarna Çağı'nda Mısır'ın sınırlarına bakıldığı zaman görülecektir ki devletin Doğu Akdeniz'deki topraklarında herhangi bir kayıp olmamıştır. Her ne kadar Akhenaton'un dair sefere çıkmayan bir kişi olduğu ifade edilse de onun Levant bölgesine sefer yaptığına dair bulgular da giderek artmaktadır.¹⁵⁸ Özetle bu yazıtta ki bilgilerin bir kısmı bahsedilen dönemin ve yöneticilerinin aşağılanmasına yönelik politikanın bir sonucudur ve gerçeklik payı olmayan şeylerdir. Bunlar da Akhenaton'a düşman olan Amon rahipleri tarafından yapılmış olmalıydı.

2. Amarna Çağı'nın Sonu ve Mısır'daki Gelişmeler

Akhenaton iktidarının onyedinci yılında öldü. Varisleri hiç vakit kaybetmeden Akhenaton'un getirmiş olduğu inanç sistemini eski Amon inancına döndürmekle meşgul oldular. Akhenaton'un dini sistemini silmeye çalışan tüm kişiler Akhenaton'un uzaktan veya yakından akrabaları olması açısından durumu daha ilginç bir hale getirmektedir. Örneğin Smenkare ve Tuthankamon onun oğullarıdır. Tuthankamon tahta çıktığında Akhenaton'un kızlarından biri olan Anaksenamun ile evlenmişti; Ay da Akhenaton'un kızlarından biriye evliydi. Akrabalık bağlarının olması onları kişisel olarak birbirlerine düşman yapmamıştı. Yapılmaya çalışılan şey Aton inancını ortadan kaldırmak idi ve onlar bu amaçla hareket etmişlerdi ya da buna zorlanmışlardı.

Bu dönemde meydana gelen bir dizi olay da bu inanç sisteminin niçen ani bir şekilde terk edilmiş olduğuna dair ipuçları vermektedir. Bu dönemde Akhenaton'un ailesinde ölümler artmıştı. Hitit kaynaklarından öğrenildiğine göre I Şuppiluliuma levant bölgesine bir sefer düzenlemişti. Yapılan sefer onucunda bu bölgeden ele geçirilen esirlerin Hitit memleketine götürülmesinin akabinde Hitit toplumuna bir veba salgını

¹⁵⁸ A. Kuhrt, *Eskiçağ'da Yakınoğu*, (çev: D. Şendil), İstanbul 2013, C. I, ss. 256, 257.

başlamıştı. Hitit memleketinde meydana gelen salgın sebebiyle birçok kişi hatta Şuppiluliuma'nın kendisi dahi ölmüştü. Sonraki süreçte tahta çıkacak olan II. Murşili'nin (M.Ö. 1330-1295) de bu ölümlere karşı bir veba duası yazdırmıştı. İşte Hititlere felaketler getiren bu veba salgınının bu dönemde birçok topluma zarar verdiği düşünülmektedir. Bunlar arasında Mısır sarayının olduğu, Akhenaton'un küçük kızlarından dördünün ve bazı eşlerinin bu salgından dolayı öldüğü tahmin edilmektedir. Mısır'da meydana gelen bu talihsiz olaylar bazı kişiler tarafından Aton inancının getirmiş olduğu bir uğursuzluk olarak görülmüştü. Bu yüzden bu kişiler bu inancın terk edilmesi gerektiğini savunmuşlardı. Daha sonra gelen firavunlar da bu ölümlerin eski tanrılara sırt çevirme yüzünden olduğunu düşünmüşlerdi.¹⁵⁹ Neticede başa gelen kötü olayların Aton inacı yüzünden olduğu ve bunun bir an evvel terk edilmesi gerektiği düşünülmüştür.

Akhenaton'dan sonra çok kısa bir süre tahtta kalan ve büyük olasılıkla onun oğlu olan *Smenkare* (M.Ö.1336-1332) onun inanç sistemini devam ettirmeden Aton'un kentini kaderine terk ederek eski başkente döndü.¹⁶⁰ Teb'de yaptırdığı ölümler tapınağını Amon'a adadı. Fakat onun iktidarı zamanında hem Amon hem de Aton inancının devam ettiği belirtilmektedir.¹⁶¹ *Smenkare*'den sonra Akhenaton'un oğlu olan *Tutankaten* tahta çıktı (M.Ö.1332-1322) o bu esnada 9 yaşındaydı ve tahta çıktıktan sonra adını Tutankamon olarak değiştirdi. Genç firavunun ise Amarna'da birkaç yıl kaldıktan sonra burayı terk ettiği ve Memphis'e¹⁶² taşındığı, burada da bir süre Aton inancına bağlı kaldığı söylenmektedir.¹⁶³ Tutankamon muhtemelen akıl hocalarının etkisiyle eski Amon inancının canlandırılmasıyla meşgul oldu. O bu amaçla bir *Restorasyon Fermanı* çıkardı. Hatta bu fermanın çıkarılmasında da onun akıl hocalarının etkili olduğu ifade edilir.¹⁶⁴ Bu fermanla eski Mısırlıların inanç sistemindeki tanrılar kastedilerek şöyle denilmiştir:

“Bir kişi tanrı veya tanrıçalardan yardım istediği zaman onlar bir yardımda bulunmazlardı çünkü kalpleri zayıf düşmüştü.”

Onun tüm bu söylemleri ve çabaları Akhenaton'un getirmeye çalıştığı inanç sistemini kötülemeye yönelikti. Bunda amaç bir an evvel Amon inancına dönmek idi.¹⁶⁵

¹⁵⁹ B. Mertz, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁶⁰ H. Ergin, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁶¹ E. Hornug, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁶² Amarna'dan sonra bir daha Teb'in Mısır'a başkentlik yapmamıştır. Bkz: E. Hornug, *a.g.e.*, s.111.

¹⁶³ E. Hornug, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁶⁴ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 369.

¹⁶⁵ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, ss. 264,333,

Aton adı bu çabaların da sayesinde Mısır'ın tamamına bile yayılmadan unutulup gitti.¹⁶⁶ Fakat Amarna Dönemi'nde Aton'a evrensel tanrı karakteri verilmesi daha sonra Mısır inancında devam etmişti. Böylece Mısırlılar Ra ve Horus'u hem Mısırlıları hem de yabancı halkları kendi sürüleri olarak güden tanrılar olarak anmaya başlamışlardır.¹⁶⁷ Gayretler sonucunda da Mısır'ın eski inanç sisteminin yeniden ayağa kalkması sağlandı. "Tanrı" ismi tekrar "tanrılar" halini aldı. Böylece *Athonizme* sona ermiş oldu.¹⁶⁸

Kaderin bir cilvesi olarak Tuthankamon 9 yıl kadar iktidarda kaldıktan sonra yaklaşık olarak onsekiz yaşındayken ölmüştü. Onun ölümünün ardından genç firavununun eşi Anaksenamon Hitit kralına bir mektup yazmış ondan kendisine koca Mısır'a da yönetici olması için oğullarından birini göndermesini istemiştir. Fakat Mısır'ın kodomanları buna izin vermemiş Hitit prensi Zannanza daha Mısır'a bile varamadan öldürülmüştür.¹⁶⁹

Tahtta ise Aya veya Ay olarak bilinen (M.Ö.1322-1319) ihtiyar vardı.¹⁷⁰ Aya bir zamanlar Akhenaton'un hocası idi. Bu kişi aynı zamanda Tuthankamon küçük yaştaiken onun da naipliğini yapmıştı hatta Atonizme'nin arka planında onun da olduğu söylenmiştir. Fakat Aya şimdi tahta oturmuştu ve eskiden arka planında yer aldığı Atonizme'yi silmek için uğraşacaktı. Aya tahta çıktığında aten oldukça yaşlı idi ve kısa süren bir iktidarın ardından bir oğlu olmadığı için yerini asker kökenli General Horemheb'e bıraktı. Horemheb'in tahta çıkması askeri bir darbe olarak da yorumlanmaktadır.¹⁷¹ O bir zamanlar ordu komutanı ve Tuthankamon'un da korumalığını yapmış bir kişi olarak Mısır'ın önde gelen kişilerindendi. O, Hititlerin Zannanza'nın intikamını almak için düzenledikleri intikam saldırısını geri püskürtmüş tecrübeli bir asker idi.¹⁷²

Horemheb tahta çıktığı anda kendini tanrılarına onaylatma işine girişti. Tahta çıkış törenini de festival günüyle aynı zamana denk getirdi. 22 yıl tahtta kaldı ve tahta çıktığı dönemi III. Amenhotep'in hemen sonrasındaymış gibi gösterdi.¹⁷³ Bunun sebebi de

¹⁶⁶ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁶⁷ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 112.

¹⁶⁸ B. Mertz, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁶⁹ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁷⁰ W. W. Hallo, *a.g.e.*, s. 308.

¹⁷¹ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 384.

¹⁷² E. Hornung, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁷³ H. Ergin, *a.g.e.*, s. 118.

Akhenaton'un yaptığı dini reformun izlerini ortadan kaldırmak olmalıydı. Horemheb yıl sayımını da Aya ile başlatır yani Amarna Çağı onun için yaşanmamıştır ve bunun da böyle bilinmesini istemektedir.¹⁷⁴ Aya ile başlanması onun gözünde Tuthankamon'un bile olmadığını göstermektedir. Ne de olsa Tuthankamon Akhenaton'un oğluydu. Aya ise kendisi gibi o soydan gelen biri değildi.

Horemheb zamanında Mısır'ın dış politikasında eksik kalmış olan seferlerine tekrardan başlandı. Kadeş bölgesine ve Nübye bölgesine seferler düzenlendi. Bir yandan bu askeri seferleri yaparken bir yandan da Teb'in eski inanç sistemini canlandırmaya da çalışıyordu. Teb'deki dini yapıların düzenlenmesini sağladı hatta Amarna'daki yapılardan sökülen malzemeler burada kullanıldı. XVIII. Hanedana mensup olmayan Horemheb'in ve Aya'nın iktidara gelmesi aslında yeni bir soyun başlangıcı olarak düşünülebilirdi ancak onların ardından gelen bir kişinin başa geçmemesi yeni bir hanedan devrinin başlamaması olarak yorumlanmaktadır. Bilindiği üzere Horemheb asker kökenli bir kişiydi ve kendi yerine varis bırakırken de yine asker kökenli biri olan *Paremessu*'yu (I. Ramses) tercih etmişti. *Paremessu* tahta çıktığında adını *Ramses* olarak değiştirmiş ve I. Ramses olarak anılmaya başlanmıştı. Böylelikle Mısır'da I.Ramses'in iktidarıyla da (1292-1290) yeni bir sülale olan XIX. Sülale başlamış oldu.

Smenkare, Tuthankamon, Ay ve Horemheb zamanlarında Akhetaton kenti peyderpey boşaltılarak kaderine terkedi. Kentteki sanat ürünleri ve mimari yapılara zarar verildi. Horemheb zamanında kimi dini yapıların bazı parçaları sökülerek Amon inancı için yapılan inşaatlar için malzeme olarak kullanıldı¹⁷⁵ Atonizme'ye ait yapılar sökülüp farklı yerlerde kullanılması ona dair izleri silmek için yapılıyordu. Neticede Aton inancı çetin mücadelelerin ardından sona erdi ve Akhenaton'un 1336'da ölümünün ardından Amarna arşivi sona ermeye başlamıştır. Moran'da Tutankamon'a geldiği düşünülen mektupların dikkate alırsak Amarna arşivi onun zamanında tamamen sona ermiştir. Arşivin sona ermesinden sonra muhtemelen Tuthankamon'un ölümünün akabinde Atonizminin takipçisi kalmamış bu inanç zamanla ortadan kalkmıştır. Akhenaton'u ölümüyle adeta son bulmalar birbirini takip etmiştir. Bir taraftan Amarna arşivi sonra da Amarna dini Atonizme sona ermiştir. Yani yaklaşık olarak 1390'lardan itibaren diplomatik yazışmaların yapılmasıyla başlayan Amarna arşivi 1322'lere doğru arşiv

¹⁷⁴ E. Hornung, *a.g.e.*, s. 113.

¹⁷⁵ V. Diakov - S.Kovalev, *a.g.e.*, C. I, s. 142.

olarak son bulmuş; Tutankamon'un ölümünün ardından da Atonizme son bulmuştur. Böylece Amon rahipleri gücü tekrardan ellerine almıştır.¹⁷⁶

3. Amarna Çağı'nda Yakındoğudaki Toplular

Amarna Çağı'nda devletlerarası ilişkilerin yoğun olduğu ve bu dönemde büyük devletlerin yansira Suriye Filistin bölgesinde irili ufaklı birçok şehir devletinin bulunduğu bilinmektedir. Kıbrıs ise bir ada memleketi olarak uluslararası politikada etkili bir şekilde yer almayı başararak ayrı bir önemdedir. Bu dönemin devletlerarası ilişkiler ağına baktığımız zaman dönemin büyük devletleri olarak Mısır, Hitit, Mitanni, Asur, Babil ve Alaşia gibi devletleri sayabiliriz. Amarna Çağı'ndaki bu devletler gerek geniş coğrafyalara hâkim olmaları gerekse siyasal olarak güçlü olmaları itibariyle günümüz tarihçileri tarafından “*Büyük Güçler Kulübü*” olarak nitelendirilmiştir.¹⁷⁷ Bu büyük devletler topluluğundan başka Suriye Filistin bölgesinde irili ufaklı birçok prenslik vardır. Biblos, Kadeş, Ugarit, Megiddo, Tyre, Sidon bunlardan bazılarıdır. Bunlar Amarna Çağı'nda buldukları coğrafyada ve devletlerarası politikada etkili olmuş önemli siyasi oluşumlardır.

3. 1. Babil

Babil'de M.Ö. 1595'lerden başlayarak 1155'e kadar 400 yıldan fazla süren zaman aralığında Kassitler tarafından yönetilmiştir. Onların kökeninin Zagros dağları bölgesi oldukları düşünülmektedir.¹⁷⁸ Onların geldikleri yeri bilmemiz ve atlı kültüre sahip bir kavim olmaları Kassitlerin Sümer, Elam, Guti'ler ve Hyksoslar gibi Asya kökenli kavimlerden olabileceklerini akla getirmektedir. Bu da onların Türk kavimlerinden bir olabileceği fikrini doğurmaktadır. Kassit ismi Akadca *kaššu*'dan gelmektedir. Onların ise kendilerine ise *Galzu*, Babil memleketine ise kendi dillerinde *Karaduniaş* demişlerdir. Bu sebeple Amarna mektuplarında onların kralları için “*Karaduniaş Kralı*” tabiri kullanılmıştır. Bölgeye geldikleri zaman Sami kavimlerinden olan Babil toplumuna göre yabancı isimler taşıyan ancak uzun süren Babil yaşantıları esnasında kültürel olarak bölgeye adapte olan zamanla güçlendiler. İlk başlarda çiftliklerde, mevsimlik işlerde ve

¹⁷⁶ Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, New York 2005, s. 176.

¹⁷⁷ Kristian Kristiansen and Thomas B. Larsson, *The Rise of Bronze Age Society: Travels. Transmissions and Transformations*, New York 2005, s. 67.

¹⁷⁸ Babilde hüküm süren Kassitlerin kendilerinin hanedanlık takvimine göre bu süre 576 yıl 9 ay olarak belirtilmiştir. Onlar bu tarihlemede tahta çıkmayan liderleri de eklediklerinden bu kadar uzun bir dönem belirlemişlerdir. Bkz: A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I. s. 439.

çeşitli işlerde çalıştılar. Hitit kralı I. Murşili'nin Babil'e yapmış olduğu seferin ardından (1595) burada kalmayıp memleketine dönmesi Kassitlerin buraya hâkim olmalarını kolaylaştırdı. Çünkü Babil'deki Hammurabi hanedanı sona ermiş ve bir iktidar boşluğu ortaya çıkmıştı. Kassitler de bunu fırsat bilerek iktidarı ele geçirmiştir. Onların atlı savaş arabalarını¹⁷⁹ kullanmaları da hâkimiyetlerini tesis etmede önemli bir rol oynamıştır.¹⁸⁰

Kassitler zaman geçtikçe Mezopotamya'da siyasi ve ekonomik olarak güç kazanmaya başlamışlardı. Onların Babil hâkimiyetini başarılı bir şekilde devam ettirebilmelerinin sayesinde Kassitler devrin büyük devletler ligine girmeyi başarmışlardır. Böylece Hitit, Mısır, Asur, Mitanni gibi devletlerin arasında anılır olmuşlardır.¹⁸¹ XV. yy'a gelindiğinde Kassitler'in egemenlik alanını güneyde Körfez bölgesine doğru genişlemesi sayesinde ekonomik olarak büyüme sağlamışlardır. Kassitler değerli madenlere önem veriyor bu konuda Afganistan taraflarından getirilen lacivert taşının temini konusunda hassas davranıyorlardı. Hatta bu değerli taşı Mısır'a hediye olarak gönderdiklerine dair Amarna mektuplarında bilgiler mevcuttur.¹⁸² Kassitler'in Mısır'a gönderdiği tek hediye elbette bu taş değildi coğrafi konum gereği Kassitler at ile çok içli dışlı bir toplum idiler. Bu durum da atın ve ata koşulan savaş arabasının hediye olarak gönderileceği anlamına geliyordu. A. Kuhrt'un ifadesiyle atlı savaş arabası günümüz tankına denk düşünülebilirdi. Kassitler bu dönemde sadece Mısır ile ilişkide değil Yunan toplumuyla da ticaret ilişkileri kurmuşlardı. Yunanistan'da bulunan Kassit mühürleri ve Babil'de bulunan Miken bakır işleri buna kanıttır.¹⁸³ Kassitler ayrıca Hititler ile de etkili bir iletişim kurmuşlardı Hitit-Kassit mektuplaşmaları bu konuda detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu mektuplardan birinden anlaşıldığına göre Hititler Babil'den tedavi için hekim talebinde bulunmuşlar ve bu da kabul edilmiştir.

¹⁷⁹ Atın savaşlarda kullanılması bu devir açısından oldukça önemli bir yenilikti. Savaşan iki devletin ata sahip olanı düşmanına karşı daha avantajlı olmaktadır. İnanılmaz bir hız avantajı sağlamanın yanında arkasına takılan iki tekerlekli araba sayesinde de binici sayısı da artırılmış oluyordu ve bu sayede bir kişi atı kullanırken arabadaki askerler de ok vb. silahlarla düşmana saldırıda bulunuyorlardı. At bir kişi tarafından kullanılırken arabada bulunan diğer kişi veya kişiler de muhtemelen ok kullanarak düşmanı avlamaktaydı. Bu konuda Mısır da duvar resimleri bulunmaktadır. Hatta atın ve savaş arabalarının ne kadar önemli olduğunu Amarna mektuplarında kralların birbirlerine iyi dileklerini sunarlar atlarından ve savaş arabalarından da bahsetmelerinden anlayabiliriz. Bkz. W. L. Moran, *a.g.e.*

¹⁸⁰ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, ss. 437, 439.

¹⁸¹ Kassitler Babil'de uzun dönem egemen olmuştur. Fakat onların bu hâkimiyeti Asur ve Elam saldırıları sonucunda zayıflamıştır. Bkz: Billie Jean Collins, *The Hittites and Their World*, Atlanta 2007, s. 57.

¹⁸² Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, EA 7. mektup.

¹⁸³ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, ss. 449, 453, 454.

Amarna Çağı'nda aktif bir şekilde yer alan devletlerden biri olan Kassitler hakkında yazışmalarda bolca yer almıştır. Onlar bu dönemde Mısır'da iktidarda bulunan III. Amenhotep ve oğlu IV. Amenhotep'e çeşitli konularda mektuplar öndermişlerdir.

Aşağıdaki tabloda Amarna Çağı'nda Mısır ve Babil'de iktidarda bulunan kişiler gösterilmiştir.

KASSİT	MISIR
• I. Karigalzu	• III. Amenhotep 1390-1353
• Kadaşman-Enlil 1374-1360	• III. Amenhotep 1390-1353
• II. Burnaburiyaş 1359-1333	• Akhenaton 1353-1336
• Kara-hardaş 1333	• Smenkare 1336-1332
• Nazi-Bugaş 1333	• Smenkare 1336-1332
• II. Kurigalzu 1332-1308	• Tuthankamon 1332-1322 ¹⁸⁴

Amarna arşivinde bulunan mektuplardan devletlerin birbirlerini nasıl telakki ettiklerini anlamak mümkündür. İki devlet arasında gerçekleştirilen yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Mısır ve Kassit hanedanları birbirlerini eşit olarak görüyorlardı. Tahtın sahiplerinin birbirlerine “*kardeşim*” demeleri bunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.¹⁸⁵ İki devlet arasındaki ilişkiler III. Tutmosis'in Mitanni seferine kadar uzanır. Bu seferi esnasında Fırat kıyılarına stel diktiren III. Tutmosis bu başarılarının ardından devrin büyük devletleri kendisine hediyeler ile birlikte kutlama mesajları göndermişti. Bu devletlerden biri de Babil Devleti idi ki bu dönemde Babil'de Kassit idaresi vardı. Sonraki zamanlarda ilişkiler evlilik ve hediyeleşmeler ile devam etti. III. Amenhotep zamanında Kadaşman-enlil kızını Mısır'a gelin olarak vermiş, iki devletin yöneticileri birbirlerine altın, özel taşlar, lapislazuli, atlar, hekimler, sihirbazlar / hokkabazlar vererek aradaki dostluğu pekiştirmeye çalışmıştır.

¹⁸⁴ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 441'de yer alan kronoloji dikkate alınarak hazırlanmıştır.

¹⁸⁵ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*,

Mısır ve Kassit iktidarları arasında ilişkiler dostluk çerçevesinde sürmüş evlilikler bu ilişkileri kuvvetlendirmiştir. I. Karigalzu'nun kızını III. Amenhotep'e vermesi bunun güzel bir örneğidir. Bilindiği gibi sonraki Kassit krallarından Kadaşman-Enlil de kızını Mısır'a gelin olarak göndermişti. Devletlerarasında bu tür evlilik ilişkileri kurulduğunda hediyeleşmelerde yoğunluk olduğu görülmekteydi. Elbette Kassitler Mısır'ın altınlarına hayrandı ancak Mısır'dan Kassitler'e giden hediye sadece altın değil bazı yapı eşyaları, mobilyalar ve çeşitli heykellerdi. Kassitler de Mısır'a at ve savaş arabası hediye etmekteydi.¹⁸⁶

3. 2 Asur

Tarih araştırmalarının daha kolay yapılabilmesi için toplumların siyasi tarihinde kronolojik tasniflere gidilmiştir. Bu bakımdan uzun yıllar tarih sahnesinde kalmış olan Asur devletinin tarihi de üç döneme ayrılmıştır. Tarihçiler bu dönemleri şu şekilde belirtmişlerdir.

-Eski Asur Devri M.Ö. 2000-1600

-Orta Asur Devri M.Ö. 1500-1000

-Yeni Asur Devri M.Ö. 1000-612¹⁸⁷

Asur tarihinin Amarna Çağına rastlayan evresinde Orta Asur Devrinin yaşandığı görülmektedir. M.Ö. 1390-1322 olarak tarihlendirilen Amarna Çağı'nda Asur tahtında kimlerin bulunduğu ve Mısır'daki çağdaşlarının kim olduğuna baktığımız zaman da şöyle bir kronoloji görülmektedir:

ASUR	MISIR
<ul style="list-style-type: none">Eriba Adad I 1392-1366 (Eski Asur'da)	<ul style="list-style-type: none">III. Amenhotep 1390-1353 ile Akhenaton 1353-1336
<ul style="list-style-type: none">I.Aşşur- uballit 1365 1330	<ul style="list-style-type: none">Akhenaton 1353-1336 ile Smenkare 1336-1332
<ul style="list-style-type: none">Enlil-nirari 1329-1320	<ul style="list-style-type: none">Tuthankamon 1332-1322

¹⁸⁶ K. Kristiansen and T. B. Larsson, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁸⁷ Hüseyin Sever, "Asur Siyasi Tarihinin Ana Evreleri", *A.Ü Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.31, S.1.2, ss. 421, 428, Ankara 1987.

Asur tarihinin Eski krallık döneminde İşme-Dagan (M.Ö.1781-1741) zamanından I. Aşşur-Uballit zamanına kadar geçen sürece dair bilgiler azdır. Asur tarihinin bu dönemi buna bağlı olarak pek fazla aydınlık olmayan bir dönem olarak nitelendirilir. I. Aşşur-Uballit zamanından itibaren ise bilgilerin arttığı görülmektedir ve bu artış XIII. ve XII. yüzyıllarda oldukça yoğunluk arz etmektedir. Asur devleti bu dönemde I. Şuppiluliuma'nın Mitanniler'e saldırmasının bir sonucu olarak rahat nefes almaya başlamış ve bu sayede kendini toparlayabilmiştir. Bunun gelişmenin akabinde de Hurri egemenliğinden kurtulan Asurlular kendilerine ait olan şehirlerin yanında Mitanni bölgesinden de bazı topraklara sahip olmayı başarmıştı. Bu esnada Mitanni tahtında Hitit denetimine yer alan Şattivaza bulunmaktaydı. Asur devleti bu gelişmelere paralel olarak gücünü arttırmaya başlamıştı. Bu başarıların yaşanmasında I. Aşşur-Uballit'in katkıları çoktu bu bakımdan devrin yazıcıları tarafından ona “*evrenin kralı*” ünvanı verilmiş ve kayıtlara geçirilmiştir. O daha sonra cesaret ve bağımsızlık simgesi olarak da anılmıştı. Öyle ki Asur devletinin yıkıldığı 612 yılında devletin son kralı da bu kralının ismi de II. Aşşur-Uballit taşıyordu.¹⁸⁸

I.Aşşur-Uballit zamanına dair bilgilerin çok olduğunu belirtmiştik bu bilgilerin bir kısmı Amarna arşivinden edinilmektedir ki Amarna mektupları arasında onun iki tane mektubu vardır. Bunlar EA 15. ve EA 16. mektuplardır. IV. Amenhotep'e yazılmış olan bu mektuplardan onun Mısır kralına çeşitli hediyeler gönderdiği ve büyük devletler liginin bir parçası olmaya çalıştığı görülmektedir. Amarna mektuplarında büyük devlet liderlerinin birbirlerine kardeşim diye hitap ettiğini I. Aşşur-Uballit'in ilk mektubunda görülmez. Bu da Asur'un ilk mektupta kendini Mısır'a eşit bir seviyede tutamadığı yorumunun yapılmasına yol açmaktadır.¹⁸⁹ Fakat bu çekingenlik ikinci mektupta yoktur bu daha cesurca yazılmıştır. Asur kralı ilk mektubunda kardeşim bile diyemezken ikinci mektubunda kardeşim diyebilmiş, hediye talep etmiştir: *Büyük kral Asur kralı senin kardeşin.*¹⁹⁰

Bu ilişkiler devam ederken, Babil'de iktidarda olan Kassit kralı II. Burnaburiyaş onların Mısır ile ilişki kurmasından rahatsız olmuştur, Mısır firavununa onlarla iş yapmaması ricasında bulunmuştur.¹⁹¹ Babil ve Asur'un pek de dostane olmayan

¹⁸⁸ Erol Sever, *Asur Tarihi*, İstanbul 2008, s. 59.

¹⁸⁹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, ss. 457, 458, 460

¹⁹⁰ C. J. Gadd, F.B.A., “Assyria and Babylonc.1370-1300 B.C”, *The Cambridge Ancient History*, vol. II, part 2, ss. 21, 22.

¹⁹¹ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, EA 9.

ilişkilerini bir evliliğin gerçekleşmesi yumuşamıştır. Babil kralı II. Burnaburiyaş'nin oğlu Karındaş ile I. Aşşur-Uballit'in kızı Muballit-Şerua evlenmiştir bu da iki devletin birbirlerine karşı olan tutumlarında olumlu yönde bir değişikliğe kapı aralamıştır.¹⁹²

Bu dönemde Babil Kassit hanedanında meydana gelen bir taht değişikliği ile Babil tahtına Karahardaş geçmişti. Ancak bu durum askerlerin isyan etmesiyle yol açmıştı. Babil askeri sınıfı yeni kral Karahardaş'ı tahttan indirmiş yerine Nazibuhaş'ı getirmişti. Fakat bu kişinin tahta çıkması I. Aşşur-Uballit'in olaya müdahil olmasına yol açtı ve o tahta II. Kurigalzu'yu oturttu. Asur'un Babil tahtına müdahale etmesi onların Babil üzerinde etkili olmaya çabaladığını gösteriyordu.¹⁹³ I. Aşşur-Uballit'in ölümünün ardından gelen kişiler onun yayılmacı politikasını devam ettirdiler. Onun halefi olan Enlil-Nirari'nin dönemi hakkında pek fazla bilgi sahibi olunmakla beraber on yıl tahtta kalarak ülkesinin gücünü muhafaza ettiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁴ Bu dönemde Asur ile Babil arasındaki sınır mesafesi oldukça yakın olduğundan Asur üzerinde Babil tehdidinin varlığı hissediliyordu.¹⁹⁵ Bu durumun hal çaresine bakan kişi de Enlil-Nirari'nin sonrasında tahta geçecek olan Arik-den-ili (1319-1308) idi. Bu kral Asur'un sınırlarını güçlendirmişti. Fakat Asur üzerinde oluşabilecek güçlü bir Babil tehdidini Babillileri geri püskürterek ortadan kaldırmayı başaran kişi sonraki kral Adad-nirari olmuştu.¹⁹⁶ Tüm bu krallar zamanında Asur ile Babil devletlerinin mücadelesi devam etmişti ancak Tukulti-Ninurta'nın (1244-1208) Babil üzerinde başarı elde etmesi Asur'u bir adım öne geçirmiştir.¹⁹⁷

3. 3. Elamlılar

Susa başkent olmak üzere tarih sahnesinde yerini alan Elam devletinin tarihi hakkında detaylı bir bilgiye sahip olmamakla beraber onların ilkçağ toplumları arasında İran coğrafyasında etkili bir siyasi güç sahibi olduklarını Mezopotamya kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bu kaynaklardan Elam devletinin Akadlar zamanından itibaren tarih sahnesinde yer aldıkları tespit edilmiştir.¹⁹⁸ M.Ö. 2350'lere tarihlenen belgelerde Elam devletinin krallarına dair bilgiler mevcuttur ve Akadlı Sargon'un çağdaşı olan Elam

¹⁹² C. J. Gadd, F.B.A, a.g.m, s. 29.

¹⁹³ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C I, ss. 461, 462.

¹⁹⁴ C. J. Gadd, F.B.A, a.g.m, s. 31.

¹⁹⁵ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C I, ss. 461.

¹⁹⁶ C. J. Gadd, F.B.A, a.g.m, s.31,32.

¹⁹⁷ C. J. Gadd, F.B.A, a.g.m, s. 31.

¹⁹⁸ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, ss. 480,481.

krallarının isimleri bugün bilinmektedir. Bu krallardan biri olan Sanam-Shimut, Akadlı Sargon'un çağdaşı olarak belirtilmektedir.¹⁹⁹

Elamlar da çivi yazısını kullanmış olan toplumlardan biriydi ama onların dili hakkında eldeki bilgilere bakıldığında anlaşılan şey Elam dilinin ne Sami dili ne de eski Farsça gibi bir Hint Avrupa dili olmadığıydı. Hatta Elam halkının M.Ö. 3400'lerde Proto Elam yazısı olarak adlandırılan kendilerine ait bir yazı sistemi geliştirdiğine dair bilgiler mevcuttur.²⁰⁰ Bu yazı da Sümer yazısından farklı gelişmiş olmalıydı fakat Mezopotamya toplumlarının Elam coğrafyasıyla etkileşim içinde olması da iki toplumun birbirini etkilemiş olabileceği fikrini doğurmaktadır. Elam diliyle alakalı olan bilgilerimizi de Pers Kralı I. Darius'un İran'da Ekbaton'da Behistun kitabesinden öğrenmekteyiz.²⁰¹ Ayrıca Akadlı Sargon ile Elam arasında bir anlaşmadan da bilgi sahibi olmaktayız. Elamlıların adak nesnelere, kraliyet yazıtları ve çivi yazılı tabletler de onlar hakkında bilgi edindiğimiz diğer belgelerdir. Onlar hakkında bilgilerin pek fazla olmaması araştırmacıların işini zora soksa da Mezopotamya kaynakları burada yardıma koşmaktadır.

Elam tarihi de diğer devletlerin tarihinde yapıldığı gibi dönemlere ayrılmıştı. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

<i>Proto elam dönemi Mezopotamya'da IV. ve III. Ur Dönemlerinin çağdaşı.</i>
<i>Eski Elam Dönemi yaklaşık 1500'ler</i>
<i>Orta Elam Dönemi 1500-1100.²⁰²</i>

M.Ö. XVIII. yy'da Babil'in güçlü kralı Hammurabi'nin Elam memleketine yapmış olduğu seferinin ardından devletin parçalandığına yönelik ihtimal bulunmaktadır. Hatta XIV. yüzyılın ikinci yarısında Babil'deki Kassit hanedanından Karigalzu Elam'a

¹⁹⁹ Elizabeth Carter and Matthew W. Stolper, *Elam Surveys of Political History and Archaeology*, University of California Press, London 1984, s. 232. Elam kronolojisi hakkında bu kitabın 231, 235. sayfaları arasında kronoloji ve Elamların çağdaşı olan devletlerin kralları hakkında bir liste mevcuttur.

²⁰⁰ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 481.

²⁰¹ Bu kitabe üzerinde çalışmış olan Henry Rawlinson 1840'larda bu kitabeden bazı bilgiler elde etmeyi başarmıştır ama bu bilgiler daha sonra daha da açık hale gelmiştir. Bu kitabe üç dil olarak yazılmıştı eski Farsça, Akadca ve Elamca. Bu üç dilli yazıt sayesinde çözümü ve anlaşılması kolaylaşmıştı. A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 479.

²⁰² Bkz: A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 482.

saldırılmış bölge bu saldırıdan dolayı tahribata uğramıştır. Bunun ardından çok geçmeden Elam kralları memleketlerinin yenilenmesiyle uğraşmışlar ve bunda başarılı olmuşlar hatta sınırlarının genişlemesini de sağlamışlardır.²⁰³ M.Ö. 1400'lere gelindiğinde ise memleket daha rahat nefes alabilmiştir.

M.Ö.1500'lerin ardından Susa hükümdarlarının kendilerini Anşan ve Susa hükümdarı olarak isimlendirmeye başladıkları görülür, bunda onların hâkim oldukları bölgeleri belirtme ifadesinin olduğu aşikârdır. Yukarıda belirtildiği gibi M.Ö. 1400'lerde Elam hükümdarları devletlerinin sınırlarını güneydoğu tarafındaki Anşan Dağlarına kadar genişletmişlerdi.²⁰⁴ Anşan'ın da bugün Tell-i Malyan yerleşmesi olduğu bilinmektedir.

Kaynaklarda M.Ö. 1500-1100 arasında Elam tahtında oturan hükümdarların dönemlerine dair net bilgiler bulunmamakla beraber bu dönemde üç hanedanın iktidara geldiği düşünülmektedir. Bu tarihler arasında yer alan hükümdarların kendilerinde Anşan ve Susa hükümdarı unvanını kullanmaları onların farklı hanedanlara mensup oldukları fikrini de doğrulamaktadır.²⁰⁵ Elam tarihinde M.Ö. 1500-1100 arasındaki dönemi Klasik Dönem olarak adlandırılmaktadır.²⁰⁶ Bu dönemde Elam krallarının tahta geçiş tarihleri kaynaklarda şu şekilde geçmektedir:

Amarna Çağı'nda Elam Krallarının Kronolojisi	
• İnşuşinak-şar-ilani	1450 ?
• Tan Ruhuratire II	1450 ?
• Tepti-ahar	yakl.1365
• Hurbatila	yakl.1330
• İge-halgi	yakl.1320 ²⁰⁷

²⁰³ I.M. Diakonoff, "Elam", *The Cambridge History of Iran Vol.2, The Median and Achaemenian Periods*, edited by Ilya Gershevitch, New York 1985, s. 16.

²⁰⁴ E. Sever, *a.g.e.*, s. 219.

²⁰⁵ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C.I, s.483.

²⁰⁶ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C.I, s.483.

²⁰⁷ Elam kronolojisine ait olan bu bilgileri şu kaynaktan alınmıştır. Elizabeth Carter and Matthew W. Stolper, *a.g.e.*, s. 218.

Bu krallardan Tepti-ahar zamanında (1365) devletin sınırları yukarıda bahsedilen Anşan ve Susa bölgelerine kadar genişlemiştir. Bu kral zamanında diğer devletlerle de çeşitli ilişkilerin geliştirildiği bilinmektedir. Bunlardan birisi Babil krallarından Kadaşman-Enlil'dir. Bu iki devletin arasında elçiler gidip gelmiş olup iki hanedan arasında akrabalık ilişkilerinin de kurulmuş alabileceği de düşünülmektedir.

Elam krallarının Amarna Çağı'nda Mısır ile bir ilişki kurduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen de böyle bir ilişki gerçekleşmemiştir. Mısır ile olan uzaklığı hesaba kattığımızda Elamlar'ın daha çok kendisine yakın olan Mezopotamya toplumları ve belki de Orta Asya toplumlarıyla münasebet kurdukları tahmin edilebilir. Bu açıdan Amarna Çağı'ndaki büyük devletler liginde onları doğrudan görememekteyiz. Ancak Babil ile kurmuş oldukları ilişkiler onların devletlerarası ilişkilerde yer almak istediklerini akla getirmektedir.

3. 4. Hititler

M.Ö. 2. Binyıl Anadolu kavimlerinden olan Hitit devletinin tarihini üç ana döneme tabi tutarak incelememiz mümkündür. Bu dönemleri şu şekilde belirtebiliriz:

- Eski Krallık Dönemi	1750-1500
- Orta Krallık Dönemi	1500-1420
- İmparatorluk Dönemi	1430-1200 ²⁰⁸

Bu üç ana dönemden başka bir de Geç Hitit Beylikleri Dönemi olarak adlandırılan bir evre daha vardır ki bu dönemde Hitit bakiyeleri Anadolu'nun güneyi ve güneydoğusunda küçük siyasi yapılar halinde hayatlarını devam ettirmişlerdir. Bunlar merkezi bir devlet kuramamışlardır. Güneydoğu Anadolu'daki bu beyliklerden en bilineni Kargamış Krallığıydı.²⁰⁹

Amarna Çağı'nda Hitit tahtında bulunmuş olan Hitit krallarını kronolojik bilgi vermesi açısından faydalı olacağından şu şekilde sıralayabiliriz.²¹⁰

²⁰⁸ Bu kronoloji A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 302'den alınmıştır.

²⁰⁹ <http://www.anadolumedenyetimuzesi.gov.tr/TR,77785/cec-hitit-kralligi.html>. 26.05.2015.

²¹⁰ Hitit krallarına ait bu kronoloji A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, ve Trevor Bryce, *a.g.e.*, New York 2005, s.16, adlı kaynaklar temel alınarak hazırlanmıştır.

• Tudhaliya I/II	}	1400-1350
• Arnuwanda I		
• Hattusili II?		
• Tudhaliya III		
• I. Šuppiluliuma		1350-1322
• II. Arnuwanda		1322-1321 ²¹¹

Bu krallar zamanında Hitit tarihinde meydana gelen gelişmelere göz atmamız dönemin şartlarına daha iyi vakıf olmamız açısından faydalı olacaktır. Hitit tarihinde Babil'in fatihi olarak nam yapmış olan I. Muşşili'nin önemli bir zafer kazanmasının ardından bu bölgede fazla kalmayarak ülkesine dönmüştü. Ülkesinde bu fethin ardından parlak bir dönemin olması beklenirken tam tersi olmuştu. O bir darbeyle tahttan indirildi. Bunun ardından I. Hantili başa geçmiş 1550-1500 arasında Gasıp Krallar devri olarak anılacak kanlı bir dönem başlamıştır. Aynı zamanda Hititlerin tarihi boyunca onlara sürekli sıkıntı veren Gaşka'lar da bu dönemde Hitit devletinde meydana gelen zayıflıktan faydalanarak Hititlere sıkıntı vermeye başlamışlardır.

Gasıp krallar diye adlandırılan bu dönem sona erinceye kadar Hitit memleketinde hanedan kanı akmıştır. Bu dönem, Hitit devletinin Babil'i fethederek kazandıklarını devam ettiremediği bir duraklama devri olmuştur diyebiliriz. Hakikaten Hitit devleti Babil'i fethederek sınırlarını Basra'ya kadar genişletmiş ayrıca Fırat ticaretinin önemli bir kısmını kontrol eder hale gelmişti. Bununla birlikte Hantili'nin başlattığı darbeler dönemi bu fetih hareketinin devam etmesini engellemiştir. Telepinuş Fermanı'ndan²¹² öğrendiğimize göre bu dönemde sadece iç karışıklıklar meydana gelmemiş Hurri

²¹¹ Trevor Bryce, *a.g.e.*, New York 2005, s. 16.

²¹² *Telepinuş Fermanı* M.Ö. 1525-1500 yılları arasında iktidarda kalmış olan Hitit kralı Telepinuş tarafından yayımlanmıştır. Ferman döneme dair bilgiler vermesinin yanında Hitit hukuku açısından da önem taşımaktadır. Bu fermanın yayımlandığı dönemde Hitit memleketinde sürmekte olan Gasıp krallar devrinin getirmiş olduğu tahta kimin geçeceği konusundaki belirsizlik üzerine Telepinuş, fermanına şöyle bir madde eklemiştir: Eğer kralın tahta geçecek bir oğlu yoksa ölen kralın kızı bir kocaya varsın ve o kral olsun. Bkz: Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Konya 2007,

saldırıları da devleti zor durumda bırakmıştır. Hakikaten Hurri'ler fırsattan istifade ederek Çukurova bölgesinde Kizzuvatna krallığını kurmuşlardır.

Hitit tarihinde Telepinuş'un ölümünden itibaren başlayarak yeni krallık olarak adlandırılmış olan M.Ö. 1500-1425 yılları arasındaki dönem hakkında pek fazla bilgi sahibi değiliz. Bu 75 yıllık dönem zarfında yazılı belgelerin az olması bu duruma yol açmıştır. Peki, bu dönemde yazılı kültür duraklamaya uğramıştı? Buna neden olan olay Zagros dağları üzerinden Anadolu'ya doğru akan bir göç dalgasıydı. Bu göç dalgasını meydana getirenler ise Hint Avrupa kavimlerinden olan Mitanniler idi. Mitanni kavmi göçten sonra Hurri'lerin bulunduğu K. Suriye bölgesinde etkili bir güç olarak varlık göstermiştir. Bu karanlık dönemin ardından Hitit devletinin başında II. Tuthalia'nın bulunduğunu ve devletin tekrar eski gücüne kavuşmaya başladığını görüyoruz. Onunla birlikte Hitit devletinde Yeni Krallık olarak adlandırılan bir dönem başlatılır. II. Tuthalia (M.Ö.1400-1350) zamanında Hitit devleti iç sıkıntılarını çözmeye ve devletlerarasında yerini sağlamlaştırmaya yönelmişti. Bu dönemde Hititler K. Suriye üzerinde hâkim olmaya başladı bu durum da Mısır ve Mitanni devletlerini birbirine yakınlaştırdı. Devletlerarası ilişkiler bu dönemde yoğunlaşmaya başlamıştı. Amarna Çağı'na doğru giden bu tarih çizgisinde diğer devletlerdeki idareciler de şu şekilde gözükmektedir: Mısır IV. Tutmosis, Mitannilerde I. Artatama, Halep İlim-İlimma. Ön Asya devletleri arasındaki ilişkilerin yoğunlaşmaya başladığı bu dönemde II. Tuthalia'nın sadece Suriye bölgesiyle ilgilenmediği Batı Anadolu'da yer alan Aşşuwa memleketi ile de ilgilendiği ve oraya sefere gittiği görülür. Ancak sırada da Gaşkaların Hitit memleketine saldırdığını kaynaklardan öğrenmekteyiz Gaşkaların saldırılarının I. Arnuvanda zamanında da devam ettiği görülür. II. Tuthalia'nın aynı zamanda Karya memleketi ile de çeşitli münasebetlere girdiği ve Karya kralı Madduvattaş ile bir anlaşma imzaladığı bilinmektedir.²¹³

Ahhiyava kralı Attarissiya'nın kovmuş olduğu Madduvattaş I. Tudhalya zamanında Hitit sınırı olan Zippasla'ya bağımlı kral olarak atanmıştı. I. Arnuvanda zamanında Hitit devletinin çıkarlarına ters düşerek Ahhiyava ile işbirliği yapan Madduvattaş iki devletin arasının bozulmasına yol açtı. İşte Mısır bu durumdan yararlanmayı bilerek Batı Anadolu'daki Arzawa krallığıyla bağlantı kurdu. Bu esnada Mısır tahtında III. Amenhotep bulunmaktaydı ve o devletin dış politikasını yürütmede mahir bir hükümdardı. Dış politikada etkinliği artırmak amacıyla ve Hitit devletinin

²¹³ Ekrem Memiş, *a.g.e.*, Konya 2007, ss. 97, 100, 103.

içinde bulunduğu durumdan faydalanmak isteyen III. Amenhotep Arzawa kralı Tarhundaradu'ya uzun bir mektup yazmıştır. Bahsetmiş olduğumuz EA 31 numaralı bu mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Mısır devleti Arzawa'dan bir kız alma niyetindedir. Bu mektupta Hitit'lerin içine düştüğü sıkıntılı durumlardan da bahsedilmektedir. I. Arnuvanda'nın uğraştığı tehlike tahmin edileceği gibi Gaşka'lar olmuştur.²¹⁴

Hitit krallığı I.Šuppiluliuma dönemine geldiğinde en parlak dönemini yaşamıştır. Yeni kral başa geçmeden evvel yaşanan gelişmeler bu dönemin gelişimi açısından önemlidir. Şöyle ki, I. Arnuvanda'nın ölümünden sonra Hitit tahtına Tuhkanti-Tudhalya adında birinin geçtiği görülür. Onda devleti içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarabilme istidatını görmemiş olacaklar ki Hitit ileri gelenleri I. Šuppiluliuma'yı tahta çıkarmışlardır. Šuppiluliuma'nın tahta geçtiği tarihlerde Mısır'daki çağdaşı III. Amenhotep de son dönemlerini yaşamaktaydı. Bilindiği üzere gibi Mısır, III. Amenhotep ve oğlu Akhenaton zamanında dış politikada barışçıl bir tutum sergilemiş bu da onların fetihlerden uzak kalmalarına sebebiyet vermişti. Böyle bir durum da diğer devletlerin işine gelecekti. Hakikaten Mısır'da vuku bulan bu gelişmeler üzerine daha henüz karmaşa dönemini atlatmakta olan Hitit devleti için bir fırsattı. I. Šuppiluliuma da bu ele geçen fırsattan yararlanmayı bilmişti. Onun öncelikli politikası Anadolu'da arkasını sağlama almak idi. Bu da diğer devletler ile gerek anlaşma yoluyla gerekse onların Hitit gücüne tabi olmaları sağlanarak gerçekleştirilecekti. Bu devletlerden Arzawalılar üzerine sefere çıkılmış onlar itaat altına alınmıştı. Kizzuwatna bölgesi ile de Hitit'lerin anlaşma yoluyla ilişkiler kurulduğu görülmüştür. Hititler bu dönemde sadece Kizzuwatna ile anlaşma yapmamışlardır. Levant bölgesinde yer alan diğer devletler ile de bazı anlaşmalar yapmıştır. Bu tür anlaşmalar imzalanması Hititlerin Levant bölgesinde güçlü bir konumda olduğunun göstergesidir. I. Šuppiluliuma zamanında Güneydoğu Anadolu bölgesine yayılmış olan Hurri kültürünün baskın olduğu Kizzuwatna bölgesine ve burada yer alan küçük krallıklara da hâkim olundu.²¹⁵ Onun oğlu olan II. Murşili'nin veba dualarından öğrendiğimize göre I. Šuppiluliuma Anadolu ve Suriye'de askeri seferlere çıkmıştır. Hititlerin kadim düşmanı olan Gaşkalar ile de yine bu dönemde mücadele edilmiştir. Hitit'lerin daha sonraki ilgi alanı Kuzey Suriye bölgesi olmuştur. Bölgede bu dönemde Mitanni Krallığı vardı ve bu devletin kralı Artatama Anadolu'ya gelmiş Hurri Krallığının

²¹⁴ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 329, 330.

²¹⁵ Gwendolyn Leick, *Historical Dictionary of Mesopotamia*, Lanham, Toronto, Plymouth, UK 2010, s. 100. ; Kizzuwadna hakkında detaylı bilgi için Bkz: Trevor Bryce, *a.g.e.*, New York 2009, s. 392'de yer alan Kizzuwadna maddesi.

tesis edilmesinde rol oynamıştır. Hititler bu devleti tanımış böylece bölgede çok sayıda siyasi yapının getireceği parçalanmışlık durumundan istifade etmiştir. Bu dönemde Hitit'ler ile Mitanniler arasında bir savaş durumunun olduğu da Amarna tabletlerinden anlaşılmaktadır. Bu savaşta İšuwa memleketlerinin Mitanni safında yer aldıkları görülmektedir. Hakikaten Mitanni kralı Tuşratta III. Amenhotep'e göndermiş olduğu mektubunda (EA 17) belirttiğine göre Hititler ile bir savaş yapıldığından ve iki tane esir göndermiş olduğundan bahsetmektedir. Ancak Mitanniler'in bu başarısı çok sürmemiş Hititler kısa zaman sonra tekrardan bölgeye bir sefer düzenleyerek İšuwa memleketini ele geçirmiş daha sonra da Mitannileri mağlup ederek kral Tuşratta'nın kaçmasına yol açmıştır. Bu olayın ardından Mitanni devletinin başkentinin düştüğü ve sonraki zamanlarda devletin ortadan kalktığı görülmektedir.²¹⁶ Böyle bir durum da Asur Devleti'nin avantajlı bir konuma gelmesine, kendini daha güçlü ve bağımsız hissetmesine de yol açmıştır. Hakikaten o ana kadar Asur'un Mitanniler'in tahakkümünde olduğu görülürken Mitanni gücünün ortadan kalkmasıyla Asur özgür kalmıştır.²¹⁷

Mısır bu olaylara karşı sessiz kalmayı tercih etmiştir. Çünkü Hitit ile Mısır arasında bir problem yoktu. Mısır bu dönemde kendi iç meseleleri ile uğraştığından savaş yapacak bir durumda da değildi. Mısır da tahta oturan kişi Akhenaton idi ve onun I. Şuppiluliuma ile arası iyiydi hatta Amarna mektuplarından öğrendiğimiz kadarıyla I. Şuppiluliuma'nın Mısır'a göndermiş olduğu mektubunda babasının zamanındaki iyi ilişkilerin devam etmesi temenni ediliyordu. I. Şuppiluliuma ile III. Akhenaton arasında Kuruştama adını taşıyan bir dostluk anlaşmasının imzalanmıştı. Akhenaton zamanında da önceki gibi iyi ilişkilerin sürdürülmesi arzu edilmekteydi. İki devlet arasındaki ilişkilerin bir süre devam ettiği ancak Tutankamon'un ölümüyle onu dul eşinin Hitit kralından oğullarından birini kendine koca olarak istemesi ve bu Hitit prensinin de Mısır'a giderken öldürülmesi üzerine bu iyi ilişkilerin bozulduğu görülmektedir.²¹⁸ İşte bu prensin intikamının alınması için girişilen bir sefer sonrasında Hitit memleketine getirilen esirlerin taşımış olduğu veba salgını I. Şuppiluliuma dâhil birçok insanın ölmesine, II. Murşili'nin de ilerleyen zamanlarda veba dualarını yazmasına neden olacaktır. I.Şuppiluliuma'dan sonra tahta geçen oğlu II. Arnuvanda (1322-1321) kısa süre sonra aynı sebepten ölmüş yerine II. Murşili'nin iktidarı başlamıştır.

²¹⁶ E. Memiş, *a.g.e.*, Konya 2007, ss. 108, 109. 111.

²¹⁷ E. Memiş, *a.g.e.*, Konya 2007, s.112.

²¹⁸ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, EA 41. s. 114

3. 5. Hurri ve Mitanni

İki farklı milletin oluşturmuş olduğu bu siyasi teşekküllere detaylarıyla değinmek zor olsa da çevre kavimlerin kaynaklarında yer alan bilgiler işimizi bir nebze olsun kolaylaştırmaktadır. Bu kavimlerden ilk olarak Hurriler hakkında bilgi vermek Mitanni'leri, Hititler'i, Suriye-Filistin bölgesindeki halkları, Hyksoslar'ı ve Urartular'ı anlamamız açısından önemlidir. Çünkü Hurri kültürü bu isimleri zikredilen devletleri etkilemiştir. Hurri kültürü en çok Hititler'i etkilemiştir. Hatta Hitit krallarının bazıları Hurrice isimler bile almıştır. Buna bir örnek III. Murşili'nin Hurri kökenli bir isim olan Urhi-Teşup adını almasıdır. Hatta Hititler'de bazı dini ve edebi metinlerin de Hurri kökenli olduğu bugün bilinmektedir.²¹⁹ Örneğin Hitit'lerin Kumarbi Efsanesi köken olarak Hurri'lere dayanmaktadır. Hurrilerin kültürel etkisi sadece Anadolu ve Mezopotamya'da sınırlı kalmamış onların Hindistan'daki Veda metinlerinde de dini etkisinin olduğu görülmüştür.²²⁰

M.Ö. III. bin yılın ortalarından itibaren Mezopotamya, Yukarı Dicle bölgesinde ortaya çıktıkları kabul edilir. Hurri kavminin varlığına dair ilk izler Akadlar zamanına kadar gitmektedir. Bu kadar eski bir dönemden M.Ö. 7. yy'a kadar izlerini görebildiğimiz bir kavmin ne kadar zengin bir kültüre sahip olduğu çevre kavimleri ne denli etkilemiş olduğu net bir biçimde anlaşılacaktır.²²¹

İlim adamları Hurriler'in diline ilk kez Amarna Çağına ait belgelerde Hurrice yazılmış olan mektuplarda rastlamışlardır. Bu mektupları gönderenler Mitanni krallarıydı ve onlar sadece bu dil ile değil aynı zamanda zamanın uluslararası dili olan Akadca ile de mektuplar yazmışlardı. Mitanniler'i Hurri diliyle yazmaya iten sebep şüphesiz uzun yıllar boyunca Hurri etkisinde kalmış olan bir bölgede siyasi teşkilat kurmuş olmalarıydı. Hurrice yazılmış metinler sadece Amarna arşivinde değil Hitit arşivinde de bulunmuştu.

Hurri diline bakıldığında ise onun ne bir Sami dili ne de Hint Avrupa dili olmadığı anlaşılmıştır. Bu dilin Asya kökenli olduğu, hatta Mısır'da bir dönem egemen olan Hyksoslar'ın ve Doğu Anadolu'da Urartular'ın dil bakiyelerinde yer alan benzerliklerden dolayı bu kavimlerin akraba olabileceği ifade edilmektedir. Bu açıdan zengin bir tarihi

²¹⁹ E. Memiş, *a.g.e.*, Konya 2006, s. 115.

²²⁰ Bkz. Margaret S. Drower, "Syria c.1550-1400 B.C." *Cambridge Ancient History Vol. II, Part 1*, Cambridge 2006, s. 419.

²²¹ Adil Alpman, "Hurriler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S, 25, ss. 283, 312.

altyapıya sahip olduğu anlaşılan Hurri halkı M.Ö. XVI. yüzyılda ortaya çıkan Mitanniler'in tetikleyici gücü üstlenmesiyle Hurri-Mitanni adı altında siyasi bir yapı oluşmuş, I. Şuppiluliuma'nın Mitanniler'e son verdiği zaman olan XIV. yy'a kadar parlak bir çağ yaşamıştır.²²²

Hurriler hakkında çeşitli kaynaklardan bilgi edinmek mümkündür. Bunlardan biri Mezopotamya kaynaklarıdır ki onlar için bu kaynaklarda bazen Subari/u denilmiştir ki bu kelime de bilindiği gibi kuzeyi ifade etmekteydi. Mezopotamya'yı göz önünde bulundurduğumuzda da Hurrilerin Kuzeyde kaldığı görülecek bu ifade de yerini bulacaktır. Onlar hakkında bilgi veren diğer bazı kaynaklar da şunlardır Ebla,²²³ Hitit, Asur ve Amarna belgeleridir. Hitit belgelerine bakıldığında bu kavim hakkında detaylı bilgilerin yer aldığı görülecektir. Hitit belgelerinden edinilen bilgilere göre I. Hattuşili (1650-1620) zamanında Hitit memleketinin güney kısımlarında bir Hurri göç dalgası görülmüştür I. Murşili (1620-1590) zamanında ise Kuzey Suriye'de Hurri krallarının olduğu bildirilmiştir. Hurriler hakkında bilgi veren bu kaynaklar içerisinde belki de en önemli olanı Amarna arşividir. Buradan ele geçirilen mektuplardan bazılarının Hurri diliyle yazıldığı gibi birçoğunda da Hurri kökenli isimlere rastlanılmaktadır bu da onların Ön Asya toplumları üzerinde bırakmış olduğu etki açısından güçlü olduğunun bir göstergesi olmaktadır.²²⁴

Mitanniler'e gelince, onların tarih sahnesine ne zaman çıktığı tam olarak bilinmemektedir. XVI. yüzyılda kaynaklarda yer aldıkları ve XIV. yüzyılda I. Şuppiluliuma'nın tahakkümüne girdikleri ve böylece Hitit vasalı haline geldikleri görülmektedir. Hint Avrupa kökenli olduğu düşünülen Mitanniler'in Zagros Dağları üzerinden Anadolu'ya geldikleri bilinmektedir. Mitanniler'in Ön Asya'ya olan bu göçlerinin Hitit kralı Telepinuş'un ölümünün akabinde gerçekleştiği kabul edilir. Bu dönemde Hitit memleketinde kargaşa ortamının olması Mitanni göçünü kolaylaştırmış

²²² E Memiş, *a.g.e.*, Bursa 2006, s.115.

²²³ Ebla Belgeleri, Kuzey Suriye'de bulunan bir kent olan Ebla'da bulunan belgelerdir. Bu bölgeden ele geçirilen belgeler Erken Bronz Çağı'ndan Roma dönemine kadar bilgiler vermektedir. Bölgedeki kazılar 1964 yılında İtalyan arkeologlar tarafından başlatılmıştır. Kentin bölgede ekonomik açıdan önemli bir yerinin olduğu yoğun bir şekilde yerleşime uğramasından anlaşılmaktadır. Sümer, Akad ve sonraki kavimlere dair izler bulunan kentte zengin arkeolojik malzeme ele geçirilmiştir. Buradaki arşivin keşfedilmesi sayesinde Suriye ve Mezopotamya toplumlarının dilleri hakkında da önemli bilgiler ele geçirilmiştir. Bu belgelerden bölgenin siyasi yapısı hakkında da bilgi sahibi olunmaktadır. Ebla belgelerinin çoğu yayınlanmamıştır bunlar yayımlandıkça gerek kendileri hakkında pek fazla bilgi olmayan Hurri ve Mitanni'ler hakkında gerekse diğer toplumlar hakkında daha fazla bilgi sahibi olunacaktır. Ayrıntı için bkz: Trevor Bryce, *a.g.e.*, New York, 2009, s, 211. ; A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, ss. 375, 376.

²²⁴ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 375.

olmalıdır. Bilindiği gibi Hitit devleti Gasıp Krallar dönemi olarak adlandırılan bir bunalım önemi yaşamıştı işte Mitanniler'in gelişi bu döneme rastlamıştır. Mitanniler'in göç etmesi kuşkusuz birçok şey üzerinde etkili olmuştur. Göç edilen coğrafyada öncelikle demografik yapı çeşitlenirken göç eden halkların medeniyet durumlarına göre bölgedeki kültürel yapı da iyi veya kötü bu olaydan etkilenmiştir. Mitanniler'in geldikleri dönemde yazı kültürüne sahip olup olmadıkları bilinmemektedir. Ancak bu dönemde Ön Asya toplumları yazı kültürüyle yoğrulmuş durumdaydılar. Bu göç dalgasını toplumların gelişmiş bir kültür olarak değerlendirilmesinde önemli bir değer ölçüsü olan yazı açısından ele aldığımızda Mitanni göçünün Anadolu'daki yazı kültürünün duraklama dönemine soktuğunu söyleyebiliriz. Mitanni göçünün olduğu dönem Ön Asya'da özellikle de Anadolu'da karanlık bir dönemin yaşanmasına yol açmıştır.²²⁵

Mitanni Devletini meydana getiren esas unsura baktığımızda bunun Hurri halkı olduğu kolayca görülecektir. Devletin üst tabakası Hint-Avrupa kökenli Mitanniler'den oluşmuşken halkın çoğunluğu uzun yıllardan beri Güneydoğu Anadolu, Kuzey Irak ve Suriye bölgesinde yaşamakta olan Hurri halkı idi. Mitanni halkının sayı bakımından az olması onların yönetici tabakada yer almasına mani olmamıştır.²²⁶ Bu da onların gelişmiş bir kültüre ve toplum yapısına sahip oldukları yorumunu akla getirmektedir. Her çağda olduğu gibi Eskiçağlarda da medeniyet bakımından ya da teşkilatlanma açısından ileri ve maharetli olan toplumlar kendilerinden daha aşağıda olan insanları yönetmişlerdir. Bu Mitanni örneğinde net bir şekilde görülmektedir.

²²⁵ E. Memiş, *a.g.e.*, Konya 2007, s.100.

²²⁶ J. R. Kupper, "Northern Mesopotamia and Syria", *Cambridge Ancient History, Volume II, Part 1*, Cambridge 2006, s. 38.

Mitanni Devletinin Kralları ve Onların Çağdaşları				
YIL	MİTANNİ	HATTİ	ASUR	MISIR
1540	Hurri Kralları	Hattuşili		
1500	Kirta (?)	Murşili I		
	Šuttarna I (?)	Hantili		Tutmosis I
	Parrattarna	Zidanta		
	Parsatatar			Tutmosis III
1420	Sauštatar	Hattuşili II		Amenhotep II
	Parrattarna II (?)			
1400	Artatama I			Tutmosis IV
	Šuttarna II	Tuthalia II		
	Artaššumara	Arnuwanda I		Amenhotep III
1360	Tušratta			
	Artatama II	Šuppiluliuma I	Aššur-Uballit	Amenhotep IV
	Šuttarna III			
	Šattiwaza			Tuthankhamon
1290	Šattuara I	Murşili II	Adad- Nerari	
	Wasašatta			
1240	Šattuara	Hattuşili III	Salmanassar I	Ramses II ²²⁷
1200	Atal-Teššup	Tuthalia III (IV)	Tukilti-Ninurta	

Mitanni devletinin tarihinde belirsizlik hâkimdir. Bu belirsizlik onların kral listelerinde, Ön Asya'ya tam olarak ne zaman, nereden ve niçin geldiklerinin yanı sıra onların başkentleri üzerinde de devam etmektedir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Mitanniler'in Waşşukani ve Taide adlarını taşıyan iki tane başkentinin olduğu düşünülmektedir. Bunlardan Waşşukani'nin Kuzey Suriye'de olduğu tahmin edilirken

²²⁷ Mirko Novák, "Mittani Empire and the Question of Absolute Chronology: Some Archaeological Considerations" M. Bietak-E.Czerny (Hg.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III*. Proceedings of the SCIEEM 2000-2nd Euro Conference (Wien 2007), s. 390.

Taide'nin nerede olduğu konusunda henüz bir bilgi ele geçmemiştir.²²⁸ Mitanni tarihinde var olan bu belirsizlikten dolayı devletin tarihini yazmakta güçlükler bulunmaktadır. Ancak bu zorluk komşu devletlerden kalan yazılı kaynaklar sayesinde bir nebze olsun kolaylaşmaktadır.

Filistin, Hitit, Asur ve Mısır gibi coğrafyalardan ve devletlerden kalan belgelerden Mitanni'ler hakkında önemli bilgiler edinilmektedir. Bunlardan Filistin ve Hitit kaynaklarında Mitanniler'in adını *Maitanni* ve *Mitanni* olarak geçmekteyken Asur ve Babil kaynaklarında Mitanniler için *Hanigalbat* ismi kullanılır. Mısır'da ise Mitanniler *Naharina* olarak isimlendirilmiştir.²²⁹ Mitanni tarihi üzerindeki var olan sis perdesi XV. yüzyılın sonlarından itibaren aralanmaya başlamıştır. Şauştatar (1430-1420) adındaki Mitanni kralından itibaren bilgilerin arttığı gözlemlenir. Nuzi'de bulunan ve bu krala ait olduğu düşünülen bir belgede ondan önceki Mitanni kralları hakkında bilgiler yer almaktadır. Onun zamanında Hititler ile Mitanni'ler arasında Şattivaza adını taşıyan bir anlaşma imzalanmış, bu anlaşmanın sonuçlarına göre Mitanni'ler Hititlerin vasalı haline gelmişti. Hititler Mitanniler'i kendine bağlı bir vasal devlet haline getirmekle Asur devleti ile aralarında tampon bir bölgenin teşekkülünü sağlamış oluyordular.²³⁰ Mitanni tarihi hakkında bilgi sahibi olduğumuz İdrimi adında yerel bir yöneticiden kaldığı düşünülen bir belgede de kayda değer bilgiler vardır. İdrimi'nin belirttiğine göre o Mitanni kralları sayesinde Alalah kralı olmuştu.²³¹ Bu metinden anlaşıldığı kadarıyla ona yardım eden Mitanni kralı da Parrattarna'dır. Mitanni tarihinin aydınlatılmasında Amarna arşivi de önemli bir yer tutmaktadır. Amarna arşivindeki on üç mektup Mitanni kralı Tuşratta'dan III. Amenhotep, IV. Amenhotep ve Tiye'ye gönderilmiştir. Bu mektuplardan bir tanesi (EA 24) Hurri diliyle yazılması açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Bilim adamları ilk kez bu mektupla Hurri diliyle karşılaşmışlardır.²³² Mektuplar iki devlet arasındaki çeşitli ilişkilerden bahsetmektedir. Ayrıca eski devirlere ait bilgileri de ihtiva etmektedir. Amarna arşivindeki Mitanni mektuplarından Mısır ile Mitanni arasındaki dostluk ilişkilerinin I. Artatama ile IV. Tutmosis zamanında tesis edilmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere Mısır XVIII. Hanedanın güçlü firavunları zamanında Mitanniler üzerine önemli seferler düzenlemiş ve bu seferlerden değerli kazanımlar elde

²²⁸ Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İ.Ö 3000-323*, (çev: S.Gül), Ankara 2006, s. 180, 181.

²²⁹ Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, 2006, ss. 180, 181.

²³⁰ E. Memiş, *a.g.e.*, Konya 2007, s. 42.

²³¹ İdrimi'nin vesikası için bkz: A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, ss. 378, 379.

²³² A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 383

etmişlerdi. Ancak Mısır ile Mitanni arasındaki düşmanlık Hitit tehlikesinin tesiriyle yerini dostluğa bırakmıştır. Mısır'ın bu dostluğu kurmasındaki amacı I. Tutmosis, III. Tutmosis ve II. Amenhotep zamanlarında elde edilen üstünlükleri korumak ve devam ettirmek olmalıydı. Mitanniler ise Mısır gibi güçlü bir devlet ile dostluk bağı kurarak onlardan bir fayda bekliyor olmalıydı. Bu da daha çok ekonomik alandıydı. İki devlet arasındaki ilişkiler evlilik bağıyla kuvvetlendirilmeye çalışılmıştı. Tuşratta, IV. Tutmosis'in halasıyla evlenirken III. Amenhotep'e de kendi kızını vermişti.²³³

Mitanni devletinin tarihini bu şekilde özetlemek mümkündür. Yaklaşık olarak XVI. yy ile XIV. yy arasında üç asır kadar siyasi varlığını sürdüren Mitanniler Hurri nüfusu ve Mitanni nüfuzu ile Ön Asya devletleri arasında etkili olabilmıştır. Mitanni tarihi hakkında çok fazla bilgi sahibi olunmamakla birlikte Mısır, Suriye, Anadolu ve Mezopotamya toplumlarının kaynaklarından bilgi edinmek mümkün olmuştur. Amarna Çağı'nda etkin bir şekilde yer almaları da Mitannileri devrin büyük devletler liginin içinde yer almasını sağlamıştır.

3. 6. Ugarit

Suriye'nin Akdeniz kıyısında oturan Fenikeliler, M.Ö. 3000-2000 yılları arasında kıyı ve iç bölgelerde bazı şehirler tesis etmişlerdir. Ugarit, Biblos, Tyre, Sidon Fenikelilerin kurduğu şehirlerin en önemlileriydi. Bunlar zamanla birer şehir devleti haline gelmişti. İkinci binyıla gelindiğinde kıyıda ve iç kesimlerde Ugarit gibi şehir devleti olan birçok siyasi yapılanma ortaya çıkmıştı. Bu şehir devletlerinin birçoğu zengin idi fakat Ugarit gibi bazıları daha çok ön plana çıkmıştı.²³⁴

²³³ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 384, 385.

²³⁴ B. Kinsey (ed.), *a.g.e.*, 2011, s. 90.

UGARİT	
I. Ammiştamru	-?- -1370
II.Niqmadu	ca.1370-1335
Ar-Halba	ca.1335-1332
Niqmepa	ca.1332 -1270

MISIR	
III. Amenhotep	1390-1353
IV. Amenhotep	1353-1336
Neferneferruaten	(Nefertiti)
Smenkhare	1336-1332
Tuthankamon	1332-1322
Ay	1322-1319
Horemheb	1319-1292 ²³⁵

Ugarit bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde bir kral listesi bulunmuştur. Bu kral listesine göre Ugarit'lerin ilk kralı Ammiştamru'dur. Onun Mısır'daki çağdaşı ise III. Amenhotep'tir. Ugarit'lerin bu ilk kralına dair EA 45. mektupta bazı bilgiler bulunmaktadır. EA 47 de ise bu kralın ardılı olan II. Nikmaddu'nun Mısır'dan bir hekim istediğini öğrenmekteyiz.²³⁶ Ugarit'te Akadca bir kopyası bulunan II. Nikmaddu zamanına ait bir belgeden Hitit devleti ile Ugarit arasında bir anlaşma yapıldığı ve bu anlaşmanın şartları gereği Ugarit'in Hitit vasalı haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Hitit tahtında sınırlarını genişletme çabası içinde olan I. Şuppiluliuma oturuyordu ve Hititler izlenen başarılı politikaların meyvesi olarak Kuzey Suriye'nin hâkimi olmaya başlamışlardı. Yeri gelmişken Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın Ugarit'e gönderdiği mektuplardan bahsetmek de faydalı olacaktır. I. Şuppiluliuma Ugarit devletine çok kibar bir dille mektuplar göndermiştir. Gönderdiği mektupların birinde Niqmaddu'ya şöyle demektedir: *“Nuhashshi ve Mukish memleketleri benim düşmanlarım olmasına rağmen sen onlardan korkmuyorsun, kendine güveniyorsun. Senin önceki ataların gibi sen de benim düşmanım değilsin ve sen benim düşmanımın düşmanı, dostumun dostu ol. Sadık ol ey Nikmaddu ve göreceksin Hitit kralı efendilerini terk eden Nuhashshi ve Mukish memleketleriyle nasıl ilgilenecek.(onları cezalandıracak anlamı*

²³⁵ Bu tabloların hazırlanmasında şu eserde yer alan kronolojiden faydalanılmıştır: Mario Liverani, *a.g.e.*, s. 332.

²³⁶ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 401.

var) *Eğer bunlar senin ülkeneye saldırırsa sakın korkma ama acil olarak senin elçini bana gönder...*”²³⁷ Mektup ikili arasında iyi ilişkiler olduğunu gösteren cümlelerle devam etmektedir. Bu mektupta yer alan ifadeler Nikmaddu için cezbedici olmalıydı çünkü zamanın en güçlü devleti onların yanındaydı ve bir tehlike karşısında sizi koruyacağım deniliyordu. Ugarit burada hem avantajlı olmuştu hem de Suriye’deki devletlerarasında yalnız kalmıştı ama en mantıklı seçim olarak Hititler’in yanında olma tercihini yapmıştı. Ve ilerleyen zamanlarda meydana gelen gelişmelerden Hititler’in bölgede önemli fetihler yaptığı ve bu kazanımlardan da Ugarit’e değerli gelirler geldiği görülecektir.²³⁸ Hitit devleti oldukça güçlü olduğu bu dönemde başarılı politikalarıyla çevre kavimler üzerinde etkili olabilmiş ve Ugarit örneğinde olduğu gibi onları kendine bağlı vasallar haline getirebilmiştir.

Ugarit tahtında II. Nikmaddu’nun ardından Arhalba’yı görmekteyiz. Ancak bu kişi birkaç yıl tahtta kaldıktan sonra yerini Nikmepa’ya bırakmıştır. Mısır tahtında ise Nikmepa’nın çağdaşı olarak Horemhep vardır. Bu dönemde Mısır’da Amarna Çağı sona ermiş ve devlet eski güçlü günlerin özlemiyle hareket etmeye başlamıştı. Bu amaçla Mısır, Hitit’lerin güçlü kralı I. Şuppiluliuma’nın ölümüyle devletin zayıflamasını fırsat bilerek Suriye bölgesinde etkili olmaya çalışacaktı.²³⁹

Tüccar bir kavim olan Fenikeliler farklı toplumlarla olduğu gibi Mısır ile de yoğun bir ticaret ağı tesis etmişlerdir. Hakikaten çok eski dönemlerden beri Mısır ile Fenikelilerin ticaret yaptığına dair kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Bu kaynaklardan öğrendiğimize göre M.Ö. 2600’lerde Mısır ile Fenikeliler arasında sedir ağacı ticareti yapılmıştır. Fenike toplumunda oldukça eski bir geçmişi olan ticari faaliyetlerin M.Ö. 1500’lere geldiğinde daha da yoğunlaştığını görmekteyiz. Gelişen bu ticari becerilerden Ugarit şehir devleti de payını almış ve bulunduğu coğrafyada önemli bir konuma yükselmiştir.²⁴⁰

Akdeniz kıyısında önemli ticaret üslerinden biri olan Ugarit bugün Ras Şamra olarak da bilinir. Bölge kültürel açıdan zengin bir yerdir ve kozmopolit bir yapı arz eder. Bölgede yapılan arkeolojik kazılar sayesinde önemli belgeler ele geçirilmiştir. Daha çok XIV. ve XII. yüzyıllara tarihlenen bu belgeler yönetim, edebiyat, dini ayinler, ekonomi,

²³⁷ T. Bryce, *a.g.e.*, New York 2005, s. 165.

²³⁸ T. Bryce, *a.g.e.*, New York 2005, s. 166.

²³⁹ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 405.

²⁴⁰ Brian Kinsey (ed.), *a.g.e.*, 2011, s. 90.

hukuk gibi konuları ihtiva etmekteydi. Bu yazılı belgeler daha çok Akadca kaleme alınmıştı. Fakat bölgesel dillerle de yazılanlar mevcuttur. Bu durum da Ugarit bölgesinin kozmopolit bir yapıda olduğunu göstermektedir. Bu kozmopolit yapının içinde geniş bir coğrafyaya yayılmış bir vaziyette yaşamakta olan Hurri halkı da vardı. Aynı zamanda Kenanlılar da bu bölgenin demografik yapısının bir unsurudur. Bölgede yaşayan bu halklar konuştukları dilde farklı olarak dönemin uluslararası dili olan Akadca ile yazabiliyorlardı.²⁴¹

Kalabalık bir nüfusa sahip olan Ugarit diğer Fenike şehir devletleri gibi ticarete önde gelen bir bölgeydi. Geç Bronz Çağı'nda (1550-1200) kıyı bölgesinde yaşayan insan sayısının yirmi beş bini bulunduğu kent merkezinin ise on bine yakın bir nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir. Bu yoğun nüfus göz önüne alındığında Ugarit memleketinin gelişmiş ve hareketli bir bölge olduğu görülecektir. Ugarit'te oldukça canlı bir ticaret yaşamının olmasında dönemin revaçta olan emtialarının ticaretinin yapılması etkili olmuştur. Bölge maden ve tekstil alanlarında gelişme kaydetmiştir.²⁴² Bronz üretimi bölgede yoğun olarak yapılmaktaydı. Aynı zamanda mor renkli kumaşlarıyla da ünlü olan Ugarit bu kumaşları sayesinde de ticarete nam salmıştır.²⁴³ Bu üretim faaliyeti Yakınoğu toplumları arasında ticari ilişkilerin yoğun bir şekilde yaşanmasına yol açmıştır.²⁴⁴ Örneğin bronz üretiminde bakır ve kalay alaşımı gerekliydi ama bu iki madenin ikisi birden aynı yerde bulunmuyordu bu bakımdan bu işle uğraşan insanlar bu madenlerin ya ikisini de ya da ikisinden birini başka yerlerden ithal etmek zorundaydılar. Bu sayede toplumlar arasında ticari faaliyetler ivme kazanıyordu.²⁴⁵ Ugarit'in diğer toplumlar ile gerçekleştirmiş olduğu ticarete genel olarak cam, lüks eşyalar, altın, bronz, gümüş, at, tekstil ürünleri ticareti yapılmaktaydı. Ugarit gibi şehir devletlerinin yapmış olduğu bu ticari faaliyetler onlar için savaş yoluyla toprak genişletmekten daha çok önemliydi.²⁴⁶

M.Ö. 1400-1200 yılları arasında Ugarit şehir devletinin Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın seferlerinin sonuncunda Hitit vasalı haline geldiği görülmektedir. Hititlerin bu dönemde uygulamaya koydukları genişleme politikasının sonucunda Ugarit

²⁴¹ Lluís Feliu, *The God Dagan in Bronze Age Syria*, Leiden 2003, s. 264.

²⁴² M. Liverani, *a.g.e.*, s. 326.

²⁴³ Mieroop, *a.g.e.*, s. 173.

²⁴⁴ M. Liverani, *a.g.e.*, New York 2014, s.326.

²⁴⁵ Mieroop, *a.g.e.*, s. 238.

²⁴⁶ M. Liverani, *a.g.e.*, s. 330.

gibi şehir devletlerinin çok olduğu Kuzey Suriye'nin büyük bir kısmı Hititler'e bağlanmıştır.²⁴⁷ Bu dönemde kendi iç işleriyle uğraşmakta olan Mısır'da toprak genişletme gibi bir amaç olmadığından Hitit'ler bölgede tek güç olma yolunda emin adımlarla ilerlemekteydiler.

Deniz kavimleri göçünün neticesinde Ön Asya dünyasında önüne geçilemez bir yıkım başlamıştı. Asırlardır gücü elinde tutan büyük devletlerden olan Hititler bile bundan kurtulamamıştır. Firavunların Mısır'ı da büyük zararlar görmüştü. Suriye bölgesinde yer alan Ugarit ve benzer devletler de ortadan kalkmıştı. Bu tarihe kadar efendileri her kim olursa onlara karşı sadakatle davranan Ugarit prensleri onlarla aynı kaderi paylaşmıştır. Son Ugarit kralı olan Ammurapi de devletinin yıkılışını önleyememişti. Kaynaklarda Ugarit'in yıkılmasının ardından gelen bin yıl boyunca onların bulunduğu bölgeye kimsenin yerleşmediği yazılıdır.²⁴⁸

3. 7. Biblos

Batı dünyası 1800'lü yıllarda İncil'de ve Tevrat'ta adı geçen yerleşim yerlerini bulmanın peşine düşmüştü. Onların bu çabalarının neticesinde XIX. yüzyılda günümüz Lübnan memleketinin sınırları içinde bazı yerleşim alanları bulunmuştur. Bulunan bu yerleşim alanlarının Biblos, Tyre, Sidon gibi Eskiçağ tarihinde önemli yer işgal etmiş olan şehir devletlerinin olduğu anlaşılmıştır. Suriye kıyısında bulunan bu şehir devletlerinin de Fenikeliler tarafından kurulduğu tespit edilmiştir.²⁴⁹

Bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen tarihi materyallerden anlaşıldığına göre Biblos'un M.Ö. 6000'lerden beri yerleşime sahne olduğu fakat esas olarak 4500'lerden itibaren bu yerleşimlerin yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir.²⁵⁰ Biblos tarihi boyunca farklı isimlerle anılmıştır. Modern Arapça'da *Jebail*, *Jebeil*, *Jubail* olarak; Haçlı seferleri zamanında Haçlılar tarafından *Gibelet* olarak; Kitab-ı Mukaddes'te *Gebal* olarak; Mısır dilinde *Kbn*, *Kpny*, *Kbny* olarak; Babil'de ise *Gubla* olarak isimlendirilmiştir. Grek dilinde ise papirüs tomarı manasına gelen "*Bublos*" olarak geçmiş en yaygın olarak da bu isimle anılmıştır. Böyle bir isimlendirmenin yapılmasında bölgeye Mısır'dan getirilen papirüsün ticaretinin bol miktarda yapılması etkili

²⁴⁷ A. Kuhrt, *a.g.e.*, C. I, s. 393.

²⁴⁸ Mieroop, *a.g.e.*, s. 228.

²⁴⁹ R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol. I, s. 61.

²⁵⁰ Martha Sharp Joukowsky, "Byblos", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997. Vol. I, s. 391.

olmuştur.²⁵¹ Hakikaten Mısır'ın ünlü papirüs bitkisi bu bölgede oturan Fenikeli tacirler tarafından Yunan dünyasına ihraç edildiğine dair tarihi kayıtlar mevcuttur.²⁵²

Ticaret Suriye Filistin kıyı bölgesinde ve iç bölgelerde kurulmuş olan şehir devletlerinin temel geçim kaynağıydı. Bu şehir devletleri arasında elbette ticaretle bir rekabet vardı ama bu devletlerin idarecileri birbirlerine kardeşim diye hitap etmekteydi. Bunlar birbirlerinin dengi olarak kardeş devletler iken Hitit, Mısır, Mitanni gibi büyük devletlerin yanında kul olarak kabul ediliyordu.²⁵³

Biblos önemli bir ticaret kenti olarak bölgede ekonomik hayatın önemli bir üyesiydi. Bölge sedir ağaçlarıyla ünlenmişti.²⁵⁴ Bibloslular bu ağacın hem ihracatını yapıyorlar hem de bu dayanıklı malzemeden gemi yapımında faydalanıyorlardı. Eskiçağ dünyasında sedir ağacı oldukça değerli bir malzemeydi. Mısır memleketinde ve diğer memleketlerde bu ağacın kerestesi inşaat malzemesi olarak kullanılmaktaydı. Mısırlılar firavunların ve bazı önemli kişilerin lahitlerinin yapımında da sedir ağacından faydalanıyordu bu ağaçtan çıkarılan yağ veya reçine de mumyalama esnasında kullanılmaktaydı.²⁵⁵ Bu açıdan Mısır ile yoğun bir ticaret ilişkisi geliştirilmişti.

Mısır ile Biblos şehir devletinin ilişkileri çok eski zamanlara kadar dayanmaktadır. Eski krallık zamanında Mısır bu bölgenin önemini kavramış olmalı ki bu dönemden itibaren bölge ile çeşitli ilişkiler geliştirilmiştir. Bu ilişkileri daha çok ticari boyuttadır. Eski krallık zamanı firavunları Punt bölgesine yaptıkları seferler gibi Biblos bölgesine de seferler yapmışlardır. Bu seferler neticesinde bölge Mısır'ın etki alanına girmiştir. Biblos'ta Mısır dininin inancına göre yapılmış tapınakların bulunması, Mısır yazısı ve takviminin kullanılması Biblos memleketinin Mısır etkisinde olduğunu gösteren önemli delillerdir.²⁵⁶ III. Tutmosis zamanında gerçekleştirilen fetih hareketlerinde de Biblos üs olarak kullanılmıştır.

Amarna mektuplarının yazıldığı dönemde de Biblos'un Mısır ile yakın ilişkiler içerisinde olduğu görülür. Mısır'a bol bol mektup gönderen Biblos şehir devletinin kralı Rib-hadda başı her ne zaman sıkışırsa Mısırlı efendilerinden yardım istemiştir. Onun

²⁵¹ M. S. Joukowsky, a.g.m, s. 390.

²⁵² Bkz: R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol. III, s.165.

²⁵³ Mieroop, *a.g.e.*, s. 164.

²⁵⁴ R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, s. 132.

²⁵⁵ M. S. Joukowsky, a.g.m, s. 391.

²⁵⁶ R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, s. 71.

yazdıklarından anlaşıldığına göre Amurru prensi ‘Abdiaşirta sürekli olarak Biblos’un başına bela oluyordu. Her defasında Mısır’dan yardım isteyen Biblos en sonunda amacına ulaşmış Mısır’dan onlara küçük de olsa yardım gelmiştir.²⁵⁷ Bu yardımın gönderilme sebebi de muhtemelen Mısır’ın bölgedeki otoritesini devam ettirmek için idi.

Biblos tarihi boyunca çeşitli devletlerin egemenliğinde yaşamıştır. Bölgede Mısır etkisi yoğun olarak hissediliyordu ama kimi zaman farklı toplumların da Biblos ve diğer şehir devletleri üzerinde etkili olduğu görülmüştür. M.Ö. 2300-2100 arasında Amoritler tarafından yağmalanan şehir sonraki zamanlarda bölgeye yapılan göçler sonucunda ve önemli bir bölge olmasından dolayı yeniden imar edilmiştir. M.Ö. 1900-1600 yılları arasında Mısır’ın müttefiki olarak görülür. M.Ö. 1600-1200 arasında diğer şehir devletlerinin de hissettiği Hitit gücü Bibloslular tarafından da hissedilmiş bu etki M.Ö.1380-1355 yılları arasında daha yoğun olmuştur. Deniz Kavimleri göçü esnasında Biblos ayakta kalabilmişti. M.Ö. 1200-539 yılları arasında Biblos Mısır ile yoğun bir papirüs ticareti yapmıştır. Bu ticaret Yunan coğrafyasına kadar yayılmıştır. II. Asurbanipal yaklaşık M.Ö. 877’de Biblos’u ele geçirmiştir. Bölgedeki Asur hâkimiyeti M.Ö. 539 yılında başlayan Pers egemenliğine kadar devam etmiştir. M.Ö. 539-332 yılları arasında Perslere bağlı olarak yaşamış olan Biblos şehri M.Ö. 333-332 arasında Büyük İskender’in imparatorluğunun gönüllü bir üyesi oldu. İskenderin imparatorluğu yıkıldıktan sonra Selefkos Dönemi başlamış (M.Ö. 200) onun ardından da Roma hâkimiyetine girmiştir (M.Ö. 64-M.S 330).²⁵⁸

3. 8. Amurru

Semitik bir dil konuşan bu kavim Eskiçağ Yakın Doğu tarihinde önemli bir yer edinmiştir ve M.Ö. 2000-1600 arasında Mezopotamya, Suriye-Filistin coğrafyasında etkili bir güç olmuştur.²⁵⁹ Bugün Amurru’lar olarak bildiğimiz bu kavim hakkında Hitit, Mısır, Ugarit, İbrani, Akad ve Sümer kaynaklarında bilgiler bulunmaktadır. Amurru kavmi diğer adıyla da *Amorit’ler* İbranice de *émorî*, Akad dilinde ise *Amurrûm* ya da *Amurr-î-um* olarak geçmektedir. Tüm bu isimler Sümer dilindeki *mar-dú* (*MAR.TU*) kelimesinden diğer toplumların dillerine geçmiştir.²⁶⁰ Amurru/Amorit/Martu ismi onların

²⁵⁷ R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, ss. 99, 103, 110.

²⁵⁸ M. S. Joukowsky, *a.g.m.*, s. 392.

²⁵⁹ R Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, s. 32.

²⁶⁰ Giorgio Buccellati, “Amorites”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997. Vol. I, s. 107.

irtibata geçtikleri toplumlar tarafından bu kavme verilmiş bir isim olup “Batı” manasına gelmektedir bu da onların batıdan geldiklerini veya batıda yaşadıkları düşüncesini akla getirmektedir.²⁶¹

Bu kavim hakkında bilgi veren tarihçiler Amurru’ların Sami kökenli bir kavim olduklarını ve geniş bir bölgeye yayıldıklarını söylemektedirler. Aynı tarihçiler Amurru’ların kabileler halinde yaşadıklarını ve ana yurtlarının da Suriye stepleri olduğunu belirtmişlerdir. Ancak bazı tarihçiler ise onların ana yurtlarının Orta Fırat Bölgesi olduğunu söylemişlerdir.²⁶² Bir grup tarihçi de onların Hyksoslar ile akraba olduğu görüşünü savunmaktadır.²⁶³

Onlardan herhangi bir yazılı eserin günümüze intikal etmemesi onların kültürleri hakkında bilgi edinmemizi zorlaştırdığı gibi nereden geldikleri ve kim oldukları konusunda da sağlıklı bir resim çizmemizi engellemektedir.²⁶⁴ Bu çıdan onlar hakkında sahip olunan bilgileri farklı kavimlerin kaynaklarından öğrenmekteyiz. Bu bilgiler üç döneme ait kaynaktan gelmektedir. Bunların ilki M.Ö. 2500-2000 yılları arasına tarihlenen güney Mezopotamya kaynakları ve Ebla belgeleridir. İkinci kaynak M.Ö. 1900-1600 arasına tarihlenen Eski Babil Dönemine ait belgelerdir ki bunlarda yer alan bazı şahıs isimlerinin Amoritik isimler taşıdığı görülmüştür. Bu kaynaklarda *MAR.TU* ismi geçmektedir. Üçüncü ve son kaynak ise Geç Bronz Çağına ait belgelerdir. Bu döneme ait belgelerde ise batıyı belirten kavram olarak Amorit kelimesi kullanılmaktadır. Bu belgeler içinde Mısır kaynakları önemli bir değer taşımaktadır.²⁶⁵ Bu döneme ait belgelerde Amurru’ların ana vatanının Suriye bölgesi olduğunu savunan tarihçileri destekleyen bilgiler yer almaktadır ki, Suriye’de Amurru diye bir krallığın bulunması onları desteklemektedir.

Medeniyetler tarihine baktığımızda her toplumun yerleşik bir düzene ve düzenli bir devlet ve şehir organizasyonuna sahip olmadığını görebiliriz. Amurru’lar bu toplumlardan biri olarak da gösterilmektedir. Tarihçiler Amurru’ları Eskiçağ Yakın Doğu tarihinde şehirli olmayan halklara en iyi örnek olarak tanımlamaktadırlar ve Amurru’ları teşkil eden boylar/kabileler birbirinden farklı kültürel özelliklere sahip küçük siyasi

²⁶¹ Mieroop, *a.g.e.*, s. 111.

²⁶² G. Buccellati, *a.g.m*, Vol. I, s. 107.

²⁶³ R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, C. IV, s. 71.

²⁶⁴ R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, C.I, s. 33

²⁶⁵ G. Buccellati, *a.g.m*, Vol. I, s. 107.

yapılar olarak değerlendirilmektedir.²⁶⁶ Amurru'ların yerleşik bir kavim olmadığını savunanlar onların göçebe veya yarı göçebe olarak yaşayan bir kavim olduğunu ve bu yaşam tarzının bir gereği olarak hayvan sürülerine sahip olduklarını ifade ederler. Döneme ait kaynaklarda onlardan şu şekilde bahsedilir:

*“Amurrular çadırlarda yaşarlar, dağlarda mantar kazarlar, çiğ et yerler, kurban sunmazlar, koyun postu giyerler, bir evleri yoktur ve öldükleri zaman da mezarları olmaz. Onlar yırtıcı vahşi insanlardır sezgileri bir kurt ve köpeğinki kadar güçlüdür.”*²⁶⁷

Amurru'ların tarih boyunca göçebe olarak yaşamadığı tarihi dönem içerisinde komşularıyla kurmuş oldukları çeşitli ilişkilerden anlaşılmaktadır. Hakikaten zamanla bazı Amurru grupları yerleşik şehirli insanlarla beraber yaşamaya başlamışlar hatta kendi üretmiş oldukları deriden, metalden çeşitli eşyaları irtibat kurmuş oldukları şehirli pazarlarında satmışlardır. Ordu kademesinde de yer alan Amurrular III. Ur Döneminde bu vazifeyi üstlenmişlerdir. Bazı Amurrulu insanlar ise yerleşik toplumları rahatsız etmişlerdir bu yüzden yerleşik toplumlar onların zarar verici hareketlerinden kendilerini korumak için çeşitli tedbirler alma yoluna gitmişlerdir.²⁶⁸ Sümer toplumunda III. Ur Hanedanı Amurru'lara karşı bu tedbirleri alanlardan biridir. Sümer toplumunda görev aldıkları gerek ordu gerekse diğer faaliyet alanlarında edindikleri tecrübelerle zaman içerisinde güç kazanan Amurru'lar onlara sıkıntı vermeye başlamış III. Ur Hanedanının kralları onlarla başa çıkmak için mücadele etmiş ve kendilerini Amurru'lardan korumak için surlar inşa etmişlerdir. Ancak alınan tedbirler işe yaramamış Mezopotamya'daki III. Ur iktidarı Amurru kavimlerinin de etkisiyle ortadan kalkmıştır.²⁶⁹ Bu siyasi otoritenin ortadan kalkmasıyla bölgedeki etkinliğini arttıran Amurru'lar Ur kentinden 40 km kuzeyde kendi kentlerini kurmuşlardır ki bu kentin kurulması da Babil devletinin temellerinin atılması anlamına gelmekteydi.²⁷⁰

Tarihi kayıtlar onların Mezopotamya'ya dâhil oluşlarını M.Ö. 2200-2000 arasında göstermektedir. M.Ö. 1900'lere doğru ise Mezopotamya'nın bazı şehirlerinde yönetici pozisyonuna yükseldikleri görülür. Babil, Kiş, Şippar bu şehirlerden bazılarıdır hatta

²⁶⁶ Giorgio Buccellati, “Syria in the Bronze Age”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997. Vol. V, s. 129, 130.

²⁶⁷ M. Liverani, *a.g.e.*, s. 178.

²⁶⁸ G. Buccellati, *a.g.m.*, Vol. I, s. 108.

²⁶⁹ Mieroop, *a.g.e.*, s. 114.

²⁷⁰ Trevor Bryce, *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East the Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, New York and London 2005, s. 12.

meşhur Hammurabi'nin Amurru'lardan olduğu belirtilmektedir. Amurruları 1800'lerde ise Suriye bölgesinde Mari kentinin kurucuları olarak görmekteyiz.²⁷¹ Bu bağlamda şöyle bir yorum çıkarmak mümkün olmaktadır: Uzun zaman göçebe topluluklar halinde yaşayan Amurru halkı çevrelerindeki yüksek kültür düzeyi ile temasa geçerek onlardan da birtakım kazanımlar elde etmişler ve bu birikimlerin kattığı güç ve göçebeliğin vermiş olduğu çeviklik sayesinde bazı yerlerde etkili siyasi otorite olmaya başlamışlardır. Gerekli şartlar oluştuğunda da kendi siyasi teşekküllerini oluşturmuşlardır. III. Ur iktidarının yıkılmasından sonra kendi kentlerini kurmaları örneğinde olduğu gibi. Neticede göçebe yaşam tarzı zamanla yerleşik yaşam tarzına dönüşmüştür. M.Ö. 1600'lerden itibaren Amurru'ların Mezopotamya'daki izlerini takip etmek güçleşmektedir bu durumun ortaya çıkmasında Kassit ve Mitanniler'in bölgede etkili bir geç olmaları etkili olmalıydı. Bu gelişmelerin akabinde Amurru kavmine mensup insanların Suriye, Levant bölgesi ve Arabistan coğrafyasında küçük devletler kurdukları görülmektedir.²⁷²

Amurru nüfusunun zaman içerisinde geniş bir coğrafyaya yayılmasının ardından onlar çeşitli isimlerle de anılmaya başladılar. *Hanean* ve *Sutean* olarak isimlendirilen topluluklar bunlardan bazısıydı. Amurru'lar ayrıca Hibiru diye tabir edilen topluluğun içerisinde de yer almışlardı. Amurrulara bir bütün olarak ele alındığında onların küçük siyasi yapılardan müteşekkil olduğu görülür. Buna en güzel örnek Türk tarihindeki Oğuz boylarıdır. Amurrular da Oğuzlar gibi birçok kabile/boy birliğinden oluşmaktaydı. Hana, Şar Hana Amurru'ları oluşturan boylardan bazılarının isimleridir. Bu boylar da bazı kabilelerden oluşmaktaydı. Mesela Hana boyuna bağlı Gayu adında bir Amurru kabilesi vardı ve bu boy veya kabilelerin başında bulunan liderler de kral manasına gelen "LUGAL" ya da "ŞARRUM" kelimeleriyle kendilerini isimlendirmekteydiler. Amurru kralı tabiri de zaman içerisinde Suriye bölgesinde kullanılmaya başlandı.²⁷³

Amurru'ların Amarna Çağında etkili bir şekilde yer aldığını görüyoruz. Onlar hakkında bilgi edindiğimiz en önemli kaynak da bu dönemde yapılan yazışmalardır. Hakikaten Amarna mektuplarından bu kavmin yaşamı, kralları ve buldukları coğrafyada hangi toplumlarla ne tür ilişkiler içerisinde oldukları hakkında çok önemli bilgiler edinilmektedir. Amarna mektupları arasında bulunan Abdi-Aşirta adında bir

²⁷¹ R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, C.I, s. 33.

²⁷² R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, C.I, s. 33.

²⁷³ G. Buccellati, *a.g.m.*, Vol. I, s. 109.

kralın mektubundan onun Amurru'ların kralı olduğu ve Amurru kavimleri arasında bir dizi birlik kurma faaliyetine giriştiği ve bunda da başarılı olduğu anlaşılmaktadır. Onun Mısır firavununa yazmış olduğu mektuplarında döneme ait önemli bilgiler yer almaktadır. Biblos prensliğinin mektupları da iki topluluk arasındaki mücadelelere ışık tutmaktadır. Amarna mektuplarından anlaşıldığına göre Amurru'ların komşularından olan Biblos prensi Rib-Hadda sürekli olarak Amurru'ların rahatsız edici davranışlarından yakınmaktadır.²⁷⁴ Rib-Hadda'nın anlattıklarına göre Amurru'lar Mısırlılar tarafından başıboş bırakılmış ve bu sayede onlar Mısır'ın bölgedeki garnizon kenti Şumur'a saldırmışlardı. Bu hareketlerinin akabinde Kubna'yı kuşatan Amurru'lar Hitit'lerin bölgeye müdahil olmasına emin hazırlamışlardı ardından da Amurru'lar üzerindeki Mısır etkisi ortadan kalkmıştı.²⁷⁵ Bu olayların meydana geldiği dönemde Mısır tahtında III. Amenhotep oturmaktaydı onun bu olaylara pek müdahil olmadığı görülmektedir. Böyle bir olay III. Tutmosis veya II. Amenhotep zamanlarında olmuş olsaydı Mısır'ın Amurru'lar üzerine askeri bir harekât düzenlemesi kaçınılmaz olurdu.²⁷⁶ Rib-Hadda'nın Amurru'ların elinden çekmiş olduğu sıkıntılar Abdi-Aşirta'nın ölümünden sonra sona ermemişti. Abdi-Aşirta'nın oğlu Aziru bu baskı ve sıkıntıları daha da arttırarak devam ettirmiştir. Kaynaklarda Aziru'nun babasından daha zeki olduğu ve Amarna arşivinde bulunan mektuplarından onun ilginç bir kişilikte olduğu anlaşılmaktadır. Aziru Mısır'a yazdığı mektuplarda Akhenaton'un hizmetine girmeyi arzuladığını belirtirken ilerleyen zamanlarda onun Hitit'lerin bir vasalı olduğu görülmektedir.²⁷⁷ Bu da Aziru'nun diplomatik zekâsının ve ikili oynadığının bir göstergesidir.

Hitit tahtında I. Şuppiluliuma'nın bulunduğu dönemde Mittanni devletinin gücü ezilmiş bu da Suriye bölgesindeki küçük krallıkların canlanmasına zemin hazırlamıştı. Bu krallıklardan biri de Amurru'lar idi. Hitit etkinliğinin bölgede artmasının doğal bir sonucu olarak küçük devletler Hititler'in safında yer almaya başladı. Aziru'nun liderliğindeki Amurru'lar da Kadeşlilerin yaptığı gibi Hititlere bağlılıklarını sunmuşlardı. Aziru'nun bu faaliyetlere giriştiği dönemde ise Mısır memleketinde Tutankamon ölmüş, Amarna Çağı da sona ermişti. Bundan sonra ise Mısır Horemhep ile eski gücüne

²⁷⁴ T. Bryce, *a.g.e.*, New York, 2009, s.169.

²⁷⁵ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 331.

²⁷⁶ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s. 332.

²⁷⁷ T. Bryce, *a.g.e.*, New York, 2009 s. 170.

kavuşmaya başlayacak, Amurru'ların tekrardan Mısır'ın denetimine girmeleri ise I. Seti döneminde (1290-1279) gerçekleşecekti.²⁷⁸

Yakın Doğu'nun bu ele avuca sığmayan toplumunun çeşitli memleketlerin siyasi yaşantısında yer edindiği ve ayrıca zaman zaman kendi siyasi teşekküllerini tesis ettiği görülmüştür. Bazı dönemlerde de Hitit, Mısır ve Mitanni gibi devrin güçlü devletlerinin tahakkümü altına da girerek yaşamlarını devam ettiren bu kavmin içinden Hammurabi gibi güçlü krallar da çıkmıştır.

3. 9. Arzawa Memleketi

1834 yılında Fransız kâşif Charles Texier Hitit'lerin Yazılıkaya mabedinin bulunduğu alanı keşfetmişti. Bu keşfin akabinde İngiliz ve Alman bilim adaları bölgede araştırmalar yapmaya başladılar. Fransız bilginlerden olan Ernest Chantre 1893-94 yıllarında yapmış olduğu çalışmaların neticesinde Yazılıkaya'da bazı çivi yazılı tabletler bulmuştu ama ne yazık ki onun bulmuş olduğu bu yazı o gün için okunabilmiş değildi. 1902 yılına gelindiğinde J. A. Knudtzon'un Amarna'da iki mektup bulması ve bu mektuplardaki yazının Hint-Avrupa dillerinden olduğunu belirlemesi üzerine araştırmalar hız kazandı. Knudtzon'un bulmuş olduğu mektuplar üzerinde yapılan çalışmalar bunların Mısır firavunu III. Amenhotep ile Arzawa kralı Tarkhundaradu arasında yapılan yazışmalar olduğunu ortaya koymuştu. Ayrıca bu mektupların dilinin de Hititçe²⁷⁹ olduğu tespit edilmişti.²⁸⁰ Bu keşfin ardından Hitit memleketinde bulunan belgeler ile Amarna'da bulunan mektupların bir yakınlığı olabileceği akla geldi. Tüm bu gelişmelerin akabinde 1905 yılında Hugo Winckler ve Theodore Makridi bu mektubu gönderen Arzawa krallığını Boğazköy'de aramaya koyuldular. Yapılan arkeolojik kazıların neticesinde binlerce çivi yazılı tablet bulundu. Winckler bu yerin Arzawa memleketi değil Hitit devletinin başkenti olduğunu belirlemiştir.²⁸¹ Peki, Mısır ile diplomatik ilişkiler kuran Arzawa memleketi neredeydi?

²⁷⁸ T. Wilkinson, *a.g.e.*, s.395.

²⁷⁹ Bu mektupların dili yerel Hitit dili olarak da tabir edilen Luwice de gösterilir. Arzawa mektuplarının Akad diliyle yazılmamasına gelince de onların uluslararası yazışma dili olan Akad dilini kullanmaktan uzak kaldıklarını gösterir. Bilindiği gibi Amarna Çağı'nda büyük devletler birbirleriyle yaptıkları diplomatik yazışmalarda Akad dilini tercih etmişlerdi. Bkz: M. S. Drower, *a.g.m.*, s. 492.

²⁸⁰ Marc Van De Mierop, *a.g.e.*, s. 164.

²⁸¹ Hans G. Guterbock, "Boğazköy", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997. Vol. I, s. 333.

Yapılan araştırmalar Arzawa memleketinin Geç Bronz ağ'da Güney Batı Anadolu'da olduğunu ortaya koymuştu. Çoğu bilgine göre bu devletin halkı Luwice konuşmaktaydı. Devlet Luwi kökenli krallar tarafından yönetilmektedir ve Arzawa bir devlet değil birçok siyasi yapının bir araya gelmesinden meydana gelmiş bir birlikteliktir. Bu bütünü oluşturucu yapılar da küçük krallıklar olmalıydı. Hitit kaynaklarında da bu fikre paralel olarak Arzawa memleketinin birkaç siyasi oluşumun birleşiminden meydana geldiğine dair bilgilerin olması bu düşüncenin doğruluk payını arttırmaktadır.²⁸² Hapalla, şeşa Nehri lkesi, Wiluşa Arzawa memleketini oluşturucu yapılar arasında bazılarıydı ve bunların her birinin kendi kralları vardı. Bu kolektif yapının merkezinde Arzawa bulunduğundan dolayısıyle bölge Arzawa Memleketi olarak anılmıştır.²⁸³ Son dönemlerde Ilya Yakuboviç tarafından ortaya atılan fikre göre Arzawalıların idare sisteminin başında Proto-Karyalılara mensup olan aristokrat insanlar yer almaktaydı ve ona göre Karyalılar Arzawa memleketindeki insanları bir çatı altında toplayarak siyasi bir teşekkül haline getirmişlerdi. Bugün Proto-Karyalılar ve Arzawalılar Hint-Avrupa kavmine mensup insanlar olarak belirtilmektedir fakat bu görüş tam olarak kesinlik kazanmamıştır. Onların kökeninin nereye bağlı olup olmadığı tam olarak bilinmese de Luwi dilini konuştukları,²⁸⁴ Güneybatı Anadolu'da yer aldıkları ve başkentlerinin de *Apaşa*²⁸⁵ olduğu bugün bilinen bir gerçektir.²⁸⁶

Hitit devletinin tarihine baktığımız zaman devletin kuruluşundan itibaren Arzawalılar ile çeşitli münasebetler kurulduğu ancak bu ilişkilerin daha çok düşmanca olduğu görülür. İki devletin birbirleriyle kurmuş oldukları ilişkiler neticesinde Hitit arşivlerinde Arzawa hakkında önemli bilgileri ihtiva eden vesikalar oluşmuştur. I. Hattuşili zamanında (M.Ö. 1650-1620) Hititler bu düşmanları üzerine bir sefer düzenlemiştir fakat bu dönemde Hurriler tarafından Hititlere yapılan saldırı yüzünden yapılan sefer tam anlamıyla başarıya ulaşmamıştır.²⁸⁷ III. Tudhalya da (M.Ö. 1400-1350)

²⁸² T. Bryce, "Hittites and Anatolian Ethnic Diversity", *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*, Jeremy McInerney (ed.), West Sussex 2014, s. 131.

²⁸³ Serkan Demirel, "M.Ö. II. Binyıl Batı Anadolu'sunda Yer Alan Arzawa lkeleriyle İlgili Coğrafik Değerlendirme", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Sayı 5, s. 216, 217.

²⁸⁴ Anadolu'nun batısında onlardan başka Luwi dilini konuşan topluluklar da vardır bunlara örnek olarak da Lukkalılar gösterilmektedir ve onların yaşadığı yere de Lukka Memleketi denilmektedir. Onlar hakkında ara sıra Mısır, Ugarit kaynaklarında da bilgiler yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz: T. Bryce, "Hittites and Anatolian Ethnic Diversity", *a.g.e.*, Jeremy McInerney (ed.), West Sussex 2014, s. 132.

²⁸⁵ Bu yerin Efes olduğuna dair tahminler de vardır. Bkz: Alice Mouton, Ian Rutherford, Ilya Yakubovich, "Introduction", *Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean*, Edited by Alice Mouton, Ian Rutherford, Ilya Yakubovich, Leiden 2013. s. 4, 17.

²⁸⁶ T. Bryce, *a.g.e.*, New York 2009, s. 74.

²⁸⁷ T. Bryce, *a.g.e.*, New York and London 2005, s. 19.

Arzawa üzerine sefer yapan Hitit krallarındandır.²⁸⁸ Onun zamanında Hitit memleketi hem Gaşkalar hem de bunu fırsat bilen Arzawa gibi düşmanlar tarafından saldırılara maruz kalmış bu yüzden Hitit devletinin merkezi Samuha'ya taşınmıştı.²⁸⁹ Bu dönemde henüz bir prens olan I. Şupiluliuma Arzawalılara karşı başarılı mücadeleler vermişti ama esas başarısını tahta çıktıktan sonra sergileyecekti. Hakikaten ilerleyen zamanlarda meydana gelen gelişmelerden Arzawa memleketinin Hititlerin büyük kralı I. Şupiluliuma tarafından (M.Ö. 1350-1322) yaklaşık 1350'lerde ele geçirildiği ve bu tarihten itibaren Hititlerin yönünü batıdaki Ahiyava üzerine çevirdiği görülür.²⁹⁰ Hititler ile Arzawalılar arasındaki ilişkiler görüldüğü gibi çok eski zamanlardan beri mevcuttu ama en yoğun ilişkiler II. Murşili zamanında yaşanmıştı.²⁹¹ Bu dönemde de Hititler üzerine saldırıda bulunan Arzawalılar Hititlerin güçlü kralı II. Murşili (M.Ö. 1321-1295) tarafından mağlup edilip Hititlerin vasalı haline getirilmiştir. Ayrıca Murşili'nin kendi ifadelerinden öğrenildiğine göre buradan Hitit memleketine çok sayıda köle götürülmüştür.²⁹²

Arzawa adına M.Ö. 1296'da Hititler ile Mısırlılar arasında meydana gelen Kadeş savaşının ardından imzalanan Kadeş Barış anlaşmasında da rastlıyoruz. Fakat burada onlar Hititlerin düşmanı değil dostudur.²⁹³ Tarihleri boyunca bu iki devlet birbirine düşman olarak yaşamasına rağmen Kadeş Savaşında birlikte hareket etmişlerdir. Bu birliktelik onların Hitit ordusuna paralı asker olarak alınmış olabileceğini veya dışarıdan bir düşmana karşı savaşılacağı zaman Anadolu kavimlerinin Anadolulu olmanın verdiği bir bilinçle hareket ettiklerinin bir göstergesi olmalıydı. Bu savaşta Hitit ordusunda sadece Arzawalılar değil Anadolu'daki Dardana, Maşa, Pitaşa, Gaşka, Karkışa, Lukka, Kizzuwatna, Kargamış, Naharin gibi çeşitli kavimlerin yer aldığı da görülür.²⁹⁴

III. Hattuşili zamanında (M.ö. 1267-1237) Arzawa'dan Hititlere mektup geldiğine dair tarihi kayıtlar mevcuttur ve çok hasarlı olduğundan sadece belirli kısımları okunabilmektedir. Mektup belirsizliklerle doludur gönderen kişinin kim olduğu da tam olarak belli değildir. Bu kişi altın ve gümüş ihtiyacı olduğundan bahsetmektedir. Bu da onu gönderenin altın ve gümüş işiyle uğraşan biri olduğunu akla getirmektedir. Mektubu

²⁸⁸ T. Bryce, *a.g.e.*, New York 2009, s.74.

²⁸⁹ T. Bryce, *Ancient Syria A Three Thousand Year History*, New York 2014, s. 40.

²⁹⁰ Ann C. Gunter, "Ancient Anatolia" *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997. Vol. I., s. 129.

²⁹¹ E. Memiş, *a.g.e.*, Bursa 2006, s. 127.

²⁹² T. Bryce, *a.g.e.*, New York 2009, s. 74.

²⁹³ E. Memiş, *a.g.e.*, Konya 2007, s. 67.

²⁹⁴ E. Memiş, *a.g.e.*, Konya 2007, s. 67.

gönderen kişinin yazdıklarında selamlama hediyesi (Akadca *ŠULMĀNU*, Hititçe *aššul*) gönderildiğine dair de cümleler geçmektedir bu da onun bazı hediyeler gönderdiği sonucunu doğurmaktadır.²⁹⁵

Mısır da Arzawalılar ile çeşitli ilişkilere girmiştir. III. Amenhotep (Nimuwareya kralın taht ismi.)²⁹⁶ Anadolu'nun güneybatısında yer alan bu kavim ile yakın ilişkiler kurarak etkinlik alanını genişletmek istiyordu. Onun düşüncesine göre Arzawalılar ile birlikte hareket edilirse büyük bir güç elde edilebilirdi; ancak Hititlerin Mitanni devletinin hâkimiyetine son vermesi Mısır'ın Hitit devletinin gücünden çekinmesine, akabinde de Mısır'ın Anadolu politikasında değişikliğe gitmesine neden olmuştu. Mitanniler'in ortadan kalkması aynı zamanda Hitit devletinin güneye doğru yayılım alanının önündeki en büyük engeli de ortadan kaldırdığından bu durum Mısır'ın da sağlam bir politika uygulaması gerekliliğini doğurmuştu. Neticede III. Amenhotep Hitit devletinin çıkarlarına karşı olacak bir hareketten uzak durmaya başlamıştı. Mısır her ne kadar Anadolu'daki güçlü çağdaşı Hititlerin çıkarlarına ters düşecek bir hareketten uzak durmak istese de Arzawa ile de yakınlık kurma peşindeydi. Amarna Mektuplarından öğrendiğimize göre III. Amenhotep Arzawa kralı Tarhundaradu'nun²⁹⁷ sarayından kendisine bir eş almak için uğraş vermişti. Bu istek üzerine Arzawa memleketinden Mısır sarayına Irshappa adında bir elçi gönderilmişti ve muhtemelen de bu elçi evlilik meselesinin içyüzünü araştırmak için Mısır'a gitmişti.²⁹⁸ Yazışmalardan anlaşıldığına göre Arzawa kralı Mısır sarayına kızını göndermeye razıdır.²⁹⁹ Ayrıca Arzawa kralı Mısır'a elçisi Irshappa'yı evlilik merasimi öncesi kızı görmesi ve gelinin başına yağ dökülmesi esnasında ona da yağ dökmesi için izin verilmesini talep ediyordu. Bu elçi aynı zamanda kızı krala kimin sunacağı konusunda malumatlar alması için de gönderilmişti.³⁰⁰ Neticede Mısır sarayı Arzawa memleketinden bir kız almıştı ama ilerleyen zamanlarda

²⁹⁵ KBo (Keilschrifttexte aus Boghazköi) 2.11. Bu belge hakkında Bkz: Harry A. Hoffner, *a.g.e.*, ss. 352, 353.

²⁹⁶ H. A. Hoffner, *a.g.e.*, s. 273.

²⁹⁷ Bu kraldan başka bilinen diğer Arzawa krallarının isimleri şunlardır: Anzappahhadu, Uḫḫi-Ziti ve onun oğulları SUM-LAMMA ve Tapalazunawali. H. A. Hoffner, *a.g.e.*, s. 402.

²⁹⁸ T Bryce, *a.g.e.*, New York and London 2005, s. 19.

²⁹⁹ Arzawa kralı Mısır'ın elçisi Kalbaya'nın getirmiş olduğu "sözlü mesaja" güvenmediğini belirtmektedir. Bir de III. Amenhotep tarafından kendisine gönderilen Akadca yazılmış mektuba da yabancı kalmıştır bunun sebebi de Akad diline vakıf olmadıklarını akla getirmektedir. Onlar bu yüzden Amarna'da bulunan mektupları Hititçe yazmışlardı. Stephen Durnford, "Peoples and Maps Nomenclature and Definitions", *Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean*, Edited by Alice Mouton, Ian Rutherford, Ilya Yakubovich, Leiden 2013, s. 50.

³⁰⁰ H. A. Hoffner, *a.g.e.*, s. 274.

gelişen olaylar iki devletin akraba olmasından öte fazla bir avantaj sağlamamıştı çünkü Hitit devleti güçlenmiş ve Arzawa memleketinin dizginlerini eline almıştı.

III. Amenhotep Arzawa kralı ile sadece evlilik meselesi hakkında iletişim kurmamıştı. O Arzawa kralından kendisine Gaşkallı köleler göndermesini de istemiştir. Böyle bir istekte bulunulma sebebi Gaşkaların savaşçı bir kavim olmasından ve onlardan Mısır ordusunda faydalanılmak istenmesinden kaynaklanıyor olmalıydı. III. Amenhotep bu isteğini belirttiği mektubunda Hitit devletinin Gaşka saldırılarına maruz kaldığından da bahsetmektedir.³⁰¹ Bu da Mısır'ın Anadolu'daki iç meseleler ile yakinen ilgilendiğini göstermektedir. Aslında Mısır'ın Arzawa ile yakınlık kurmasındaki düşüncesinin arka planında yatan gerçek şuydu: Arzawa Anadolu'da tek güç olacak ve Mısır da onların yakın bir dostu olarak onların yanında yer alacaktı ama ne yazık ki böyle bir şey gerçekleşmemişti.³⁰²

3.10. Alaşia Memleketi

Anadolu'nun güneyinde bir ada memleketi olan Kıbrıs/Alaşia³⁰³ Akdeniz'deki Sicilya ve Sardinya adalarından sonra yüzölçümü olarak üçüncü sırada yer alır. İklim

³⁰¹ B. J. Collins, *a.g.e.*, ss. 45.

³⁰² B. J. Collins, *a.g.e.*, ss. 45, 46.

³⁰³ Alaşia adının kökeninin ne olduğu belirsizlik taşımaktadır. Bu ismin Tuzla köyü yakınlarında *Enkomi* adını taşıyan antik bir yerleşim alanından geldiği veya adanın tamamına verilen bir isim olup olmadığı tartışılmaktadır. Alaşia'nın ilk kez Kıbrıs olarak tanımlanması Yuval Goren tarafından *American Journal of Archaeology* dergisinde 2003 yılında yazılan bir makalede dile getirilmiştir. Alaşia ismi 19. ve 17. yy arasına tarihlenen Mari, Alalah, Babil ve Mısır kaynaklarında geçmektedir ve bu kaynaklarda Alaşia isminin geçme sebebi bakır (bakır Sümercede *URUDU*, Akadca *erû* olarak geçer.) madeniyle alakalıdır. Bahsedilen bu kaynaklarda dağ bakırı, artırılmış kaliteli bakır, tabirleri kullanılmıştır. Bu kaynakların içinde Mısır'ın diplomasi arşivi olarak bilinen Amarna mektupları aklı ilk gelendir. Amarna arşivinde Alaşia kralına ait olan EA 33-34-35-36-40 numaralandırılmış mektuplar bulunmaktadır. Yine Mısır'dan bir kaynak üzerinden devam edecek olursak Mısır hiyeroglifiyle yazılmış belgelerde *a-si-ja* ve *á-la-sá* kelimelerinin geçtiği görülür. Bunlardan ilkinin Asya ikincisinin de Alaşia'yı olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca III. Tutmosis'in yıllıklarında Mısır'a getirilen bakır miktarları yazmaktadır ve bunların Asiya prensinden geldiği belirtilmektedir. II. Ramses zamanında da *Asiya* dağlarından bakır getirildiğine dair kayıtlar vardır ve bu belgeden getirilen bakır miktarının çok fazla oluşu anlaşılmaktadır. Mısır'da bulunan Anastasi IV papirüsünden öğrenildiğine göre de II. Seti zamanında (1200'ler) Mısır'a bakır gönderildiğinden bahsedilir; bu bakırı gönderenler için de "*Alasa'nın Çocukları*" tabiri kullanılmaktadır. Bugün kullandığımız Kıbrıs ismi de Grekçe "Kypros" kelimesinden gelmektedir ki bu kelime Grek dilinde "Bakır" manasına gelmektedir. Kıbrıs konusunda yapılan çalışmalara bakıldığında bu alandaha çok batı ülkelerinden araştırmacıların ön sırada yer aldığı görülmektedir. Luigi Palma Di Cesnola adlı koleksiyoner Kıbrıs konusunda ilk bilgi ve belge toplayan kişi olarak ifade edilmektedir. Kıbrıs'ta keşif çalışmalarına girişmiş olan bu kişi 1877 yılında yapmış olduğu çalışmaları yazmış olduğu *Kıbrıs ve Onların Eski Dönemleri, Mezarları ve Tapınakları* adlı eserinde toplamıştır. Cesnola Kıbrıs'ta toplamış olduğu eserleri batı ülkelerine götürerek oralarda satmıştır. Bugün onun toplamış olduğu eserlerin büyük bir çoğunluğu Metropolitan müzesinde yer almaktadır. Onun ardından Kıbrıs'ta gerçek anlamda arkeolojik kazıları İngiliz arkeolog Sir John Linton Myres yapmıştır. Bu kişi de çalışmalarını 1914 yılında yayımladığı *Handbook of the Cesnola Collection of Antiquities from Cyprus* adlı eserinde toplamıştır. 1927-31 yıllarında da Kıbrıs'ta İsveçli arkeologlar kazı yapmıştır. Onlar da kazılar sonucunda Swedish Cyprus Expedition adında bir eser

koşullarının, yer altı kaynaklarının ve stratejik konumunun vermiş olduğu avantajlar sayesinde en eski zamanlardan beri yerleşimlere sahne olmuştur. Adada Beşparmak ve Trodos adında iki sıra dağ vardır. Bu sıradağlar bakır yatakları bakımından zengin olmasından ötürü adanın tarihi ve ekonomisi üzerinde önemli bir etki bırakmıştır.³⁰⁴ Bu dağlar arasında yer alan bereketli ovalarda yerleşim alanları oluşmuştur. Kıyı boyunca doğal limanlara sahip olan ada bu sayede sahip olduğu zenginlikleri satabilmek için gerekli şartları da bulundurmıştır. Ada halkının yapmış olduğu ticari faaliyetler bakır rezervlerinin bol olması sayesinde ve Genç Tunç Çağında bakıra olan talebin fazla olması sebebiyle hızla gelişmişti. Bu durum aynı zamanda diğer toplumların gözünün buraya çevrilmesine sebep olmuştur.³⁰⁵

KIBRIS'ın ESKİÇAĞI	
Neolitik Dönem I- 5800-5250 II- 3500-3000	Erken Kıbrıs Dönemi I- 2300-2200 II- 2200-2100 III- 2100-2000
Kalkolitik Dönem I- 3000- 2500 II- 2500-2300	Orta Kıbrıs Dönemi- 2000-1600
Geç Kıbrıs Dönemi- 1600-1400 1400-1200 1200-1050 ³⁰⁶	

Alaşia memleketi sahip olduğu avantajların sayesinde ve Anadolu, Suriye, Mısır ve Mezopotamya gibi medeniyet merkezlerine olan yakınlığından dolayı buralardaki devletlerle kısa zamanda ilişki kurmuştur. Bahsettiğimiz coğrafyalardaki toplumlar adanın kendilerine yakın olmasından faydalanmasını bilmiş, tarihi süreç içerisinde adaya yerleşmeye ve adanın zenginliklerinden faydalanmaya başlamışlardır. Adanın tarihine

yazmışlar ve bu eser 1934-74 yılları arasında yayımlanmıştır. Ahmet Gözlü, *Kıbrıs Eskiçağ ve Jeopolitiği*, Konya 2011, s. 274. ; Agnieszka Majle, Robert G. Pasieczny (eds.), *Cyprus*, New York 2010, s. 27.; A. Bernard Knapp, *Prehistoric and Protohistoric Cyprus Identity, Insularity and Connectivity*, New York 2008. s. 307. ; A. C. Brown, H.W. Catling, *Ancient Cyprus*, Oxford 1975, s. 3.

³⁰⁴ A. C. Brown, H. W. Catling, *a.g.e.*, s. 4.

³⁰⁵ R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol. II, ss. 22, 23.

³⁰⁶ A.C. Brown, H.W. Catling, *a.g.e.*, s. IX.

baktığımız zaman da burada farklı toplumlara mensup insanların yerleşmiş olduğunu ve bu toplumların gelmesiyle de buranın doğu-batı medeniyetleri arasında bir köprü vazifesi üstlenmiş olduğunu görmekteyiz.³⁰⁷ Arkeolojik kazılardan edinilen bilgilere göre bölgeye M.Ö. 8000’li yıllarda yerleşimlerin olduğu ve bu insanların da Anadolu kökenli olduğu anlaşılmıştır. Adanın ilk sakinleri daire ve oval evler yapmışlar, evlerini bitki ve kille kaplamışlardır. Bu insanlar geçimlerini tarım ve hayvancılık yaparak sağlamaktaydılar. Ölülerinin üzerine taşlar kapatarak gömen Alaşialılar böyle bir gömü tarzını uygulanmakla ölülerin ruhlarının yaşayanları rahatsız etmemesini amaçlamışlardır.³⁰⁸

Alašia memleketi Yakın Doğu’daki toplumların medeniyet seviyelerinin yükselmesine ve bu toplumlar arasındaki iletişimin artmasına paralel olarak yoğun bir yerleşime uğramıştır. Zaman içerisinde Hurri, Sami, Hitit, Mısır toplumlarına mensup halklar bölgeye gelerek burada hayat sürmeye başlamışlardır.³⁰⁹ Göçlerin neticesinde hem bölgedeki nüfus artmış hem de ekonomik hayat gelişmeye başlamıştır.³¹⁰ Zamanla ekonomik sistemin içine tarım ve hayvancılığın yanında madencilik ve ticaret de dâhil olmaya başladı. Dönemin şartlarına ve devletlerarası ilişkilere bakıldığında da bu ekonomik uğraşların en önemlisini madencilik olarak söylememiz yanlış olmayacaktır. M.Ö. 23’te adada bulunmuş olan Strabon da Alašia hakkında yazdıklarında burada şarap, zeytinyağı ve bakır madenciliğinin yapıldığını bildirmiştir. Bu da adadaki madenciliğin yüzyıllardır devam etmiş olduğunu göstermektedir.³¹¹

Bakır madenin sunmuş olduğu çeşitli faaliyet alanları sayesinde insanlar birtakım iş kollarına ayrılmıştı. Süs eşyası üretimi, günlük kullanıma yönelik eşya üretimi ve silah üretimi bunlardan bazılarıydı. Bakır madeni Tunç çağının en önemli ihtiyaç malzemesi olduğundan komşu memleketler için de bu yer altı kaynağı oldukça önem taşımaktaydı. Bu bakımdan bakır, Tunç Çağı’ndaki toplumlar arasında yoğun bir ticaret hacmine sahipti. Hakikaten Hitit memleketinde, Sicilya’da ve Kassitlerin başkenti Dur-

³⁰⁷ J. D. Muhly, “Cyprus”, *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, New York 1997, Vol. II. s. 89.

³⁰⁸ A. Majle, R. G. Pasiieczny (eds.), *a.g.e.*, s. 27.

³⁰⁹ Ada, tarih boyunca da sırasıyla Mısırlılar, Mikenler, Fenikeliler, Asurlular, Persler, Ptolemeler, Romalılar, Bizanslılar, Haçlılar, Franklar, Venedikliler, Türkler, İngilizler sonra da Rum ve Türkler tarafından yönetilmiştir. Bkz: A. Majle, R. G. Pasiieczny (eds.), *a.g.e.*, s. 27.

³¹⁰ R Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol. II, ss. 22, 23.

³¹¹ A.C. Brown, H.W. Catling, *a.g.e.*, s. 7.

Karigalzu'da Alaşia memleketinden ithal edildiği düşünölen bakır külçeleri bulunmuştur.³¹²

Amarna Çağı'na rastlayan yıllarda Alaşia memleketinde Geç Kıbrıs Dönemi yaşanmıştır (M.Ö. 1625-1125). Bu yıllar arasında Alaşia uluslararası politikada diplomatik ilişkiler ağı geliştirmede gayet başarılı olmuştur. Yapılan yazışmalarda Alaşia kralının adı yoktur fakat ondan giden bu mektuplarda "Alaşia Kralı" ibaresi geçmektedir. Bronz Çağı'nın sona ermesinden sonra ise Alaşia adı belgelerde pek geçmemeye başlamıştır.³¹³ Bu durumun ortaya çıkmasında da artık demir madenin yoğun bir şekilde kullanılmaya başlanması ve doğal olarak bakıra duyulan gereksinimin Tunç Çağı'ndaki kadar fazla olmaması etkili olmuştur. Buna bağılı olarak da zengin bakır yataklarına sahip olan Alaşia memleketinin uluslararası ticarete önemi eskiye nazaran azalmıştır.³¹⁴

Geç Bronz Çağı'nda (M.Ö 1550-1200) Alaşia memleketinin Ön Asya toplumları arasındaki yerinin önemli olmasında sadece bakır etkili olmamıştır. Bu dönemde Alaşialılar kumaşlarıyla da meşhur olmuşlardı ve Fenike, Mısır ve Suriye'de onların ihraç ettiği kumaşların izlerine rastlanılmıştı. M.Ö. 14.yy sonlarında Türkiye kıyılarında batan ve Uluburun batığı olarak adlandırılmış olan bir ticaret gemisinde Alaşia mamulü çömlekler ve fiçilerin yanında farklı coğrafyalardan gelen cam, fildişi, seramik, egzotik ürünler de bulunmuştur.³¹⁵ Bu geminin uluslararası bir ticaret için yola çıktığı tahmin edilmektedir ve içinde de Alaşia ürünlerinin bulunması onların uzak diyarlarla bir ticaret ağı geliştirmiş olduğunu belgelemektedir.³¹⁶

Alaşialılar büyük devletlerle de ticaret yapmıştı. Hitit, Ugarit ve Mısır'da ele geçirilen belgelerden buralara Alaşia'dan bakır gönderildiği kanıtlanmıştır. Örneğin Amarna mektuplarından Alaşia'dan Mısır'a bol miktarda bakır gönderildiği anlamaktayız; EA 33 numaralı mektuptan Alaşia kralının Mısır'a 10 talent bakır, EA 34'te 100 talent bakır, EA 40'ta ise 3 talent rafine edilmiş bakır gönderildiği belirtilmektedir.³¹⁷

³¹² J. D. Muhly, a.g.m, s. 93.

³¹³ J. D. Muhly, a.g.m, s. 92.

³¹⁴ J. D. Muhly, a.g.m, s. 94.

³¹⁵ J. D. Muhly, a.g.m, s. 93.

³¹⁶ George F. Bass, "Bilinen En Eski Batıktan Çıkan Tunç Çağının İhtişamı", National Geographic Türkiye Kasım 2001, İstanbul 2001, s. 85.

³¹⁷ A. B. Knapp, a.g.e., s. 309.

Babil talenti 30.3 kg
Suriye talenti 28.2 kg
Hitit talenti 28.2 kg
'Ashdod' talenti 23.5–7 kg (southern Levant)
Miken talenti 29.5 or 31.2 kg ³¹⁸

Amarna Çağı'nın öncesinde III. Tutmosis zamanında da Mısır'a Alaşia memleketinden birtakım ürünlerin geldiği bilinmektedir ve bu ürünlere Mısır dilinde inw³¹⁹ denilmektedir. Şunu da belirtmek lazım gelmektedir ki Mısır'a Alaşia memleketinden sadece bakır değil aynı zamanda zeytinyağı, hayvan kürkleri, kereste, at gibi şeyler de gelmekteydi. Mısır firavunu da Alaşia kralına abanoz yatak ve kiriş, at arabası, keten kumaşlar göndermiştir.³²⁰ Alaşia hediyeleşmeleri sadece Mısır ile yapmıyordu ama bu bazen vergi mahiyetinde de olabilmekteydi. Boğazköy'de bulunan bir belgeden II. Şuppiluliuma (M.Ö 1200) zamanında Alaşia'dan Hititlere vergi olarak 1 talent bakır gönderildiği anlaşılmaktadır. Hatta bu dönemde Hititler ile Alaşia arasında bir savaş meydana geldiği ve Hititler denizci bir kavim olmadığı için bu savaşta Ugarit devletinin gemilerinden faydalanıldığı belirtilmektedir.³²¹

Alaşia'nın irtibatta olduğu bir diğer devlet de Ugarit idi. Bu devletin belgelerinden Alaşia kralı Kushmeshusha'nın Ugarit kralı Niqmaddu'ya (M.Ö 13.yy sonları) selamlama hediyesi olarak bakır gönderdiği anlaşılmaktadır. Yine Ugarit belgelerinden Alaşia kralının Geç Bronz Çağı'nda Yukarı Fırat bölgesinde yer alan Emar'a da bakır göndermiş olduğunu öğreniyoruz.³²²

Geç Bronz Çağı'nda Alaşia memleketinde yazılı kültürün yaşandığı ve adada birkaç yazı çeşidinin olduğu bilinmektedir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda Akadca

³¹⁸ A. B. Knapp, *a.g.e.*, s. 310.

³¹⁹ Mısırlılar III. Tutmosis zamanında Alaşia memleketinden ülkelerine gelen ürünleri "Inw" kelimesi adlandırmışlardır. Bu kelime Mısır dilinde bir ülkenin başka bir ülkeye ödemiş olduğu vergi/haraç veya hediye manasına gelmekteydi. A. Bernard Knapp, *a.g.e.*, Oxford University Press, New York 2008. s. 325.

³²⁰ A. B. Knapp, *a.g.e.*, s. 313.

³²¹ A. B. Knapp, *a.g.e.*, s. 331.

³²² A. B. Knapp, *a.g.e.*, s. 311.

ve Ugaritçe yazılmış belgeler ele geçirilmiştir. Bulunan bu metinler de adaya komşularından gönderilen yazışmalardı. Alaşia'da sadece çivi yazısına değil Mısır Hiyeroglifleriyle, Luwi, Minos Fenike ve Grek uygarlıklarının yazılarına da rastlanılmıştır. Bu durum da bize onların geniş bir diplomasi ve ticaret ağı geliştirdiklerini gösteren önemli bir kanıttır.³²³

Alaşia sadece ticaret için devletlerin irtibat kurduğu bir ülke değildi. Burası aynı zamanda bir sürgün yeri de. Bunu da en iyi kullananlar Hititler olmuştu. Örneğin II. Murşili'nin veba dualarından öğrendiğimize göre hanedan üyelerinden bazıları Alaşia'ya sürgün olarak gönderilmişti. Bu belge Alaşia'nın sürgün yeri olduğuna dair önemli bir kanıttır.³²⁴ IV. Tuthalia zamanında (M.Ö. 1237-1228) Hititler ile Alaşia arasında bir anlaşma imzalanmış bu anlaşmaya göre Alaşialılar Hititlere karşı oluşacak tehlikeleri onlara haber verecek, ayrıca Alaşia Hititler için sürgün yeri olarak kalmaya devam edecekti. Eğer Alaşia bu anlaşmanın şartlarına uyarsa “*Bin Tanrılı Ülke*” olarak adlandırılan Hititler onları kutsayacaktı. Hititler'in Alaşia üzerindeki egemenliği sadece IV. Tuthalia zamanında değildi. Onların ada üzerindeki hâkimiyetinin devletin yıkılmaya yüz tuttuğu II. Şuppiluliuma döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır. Bir kara devleti olan Hititlerin Akdeniz'in ortasındaki bir adaya hâkim olma gibi bir amaca yönelmesi ilginç bir durumdur. Bu muhtemelen güvenlik için yapılmaktaydı. Kaynaklarda Hititler'in buradaki etkinliğini Ugaritler sayesinde sağladığı ifade edilmekte, bu durum da Hitit ve Ugaritler arasında ittifak yapıldığını kanıtlamaktadır.³²⁵

Alaşia'nın sürgün yeri olarak kullanılması sadece Hititler için değil farklı toplumlar için de geçerli olmuştu. Ugarit de bunlardan biriydi. Ugarit belgelerinden öğrenildiğine göre de Ugarit kraliçesinin Ahat ve Milku adındaki iki oğlunun kraliçeye ve tahta geçen küçük kardeşleri II. Ammiştamru'ya (1260-1235) karşı itaatsizlik etmeleri sebebiyle buraya sürgüne gönderilmişti.³²⁶

Adanın tarihinde farklı toplumların etkili olduğunu belirtmiştik. M.Ö. 1400'lere gelindiğinde bu toplumlardan olan Mikenler ve Akalar bölgede yerleşimler kurmaya başlamışlardı. Bu insanlar daha çok zanaat ve ticaret ile uğraşmaktaydı ki bu da adanın

³²³ Johanna S. Smith, *Art and Society in Cyprus from Bronze Age into the Iron Age*, New York 2009, s. 28.

³²⁴ A. B. Knapp, *a.g.e.*, s. 327.

³²⁵ Juan Pablo Vita, “The Society of Ugarit”, *Handbook of Ugaritic Studies*, Wilfred G.E. Watson and Nicolas Wyatt (eds), Leiden 1999, s. 498.

³²⁶ A. B. Knapp, *a.g.e.*, s. 328.

kültürel ve ekonomik dokusuna gayet uygun bir durumdu.³²⁷ M.Ö. 1200'lerden itibaren ada Mikenler tarafından kolonileştirilmeye başlandı. Onların bu faaliyetleri neticesinde Alaşia'da Yunan kültürü yaşanmaya başlandı hatta Yunanlıların Afrodit inancı da bu dönemde adaya taşındı.³²⁸ Grek kültürü o kadar yoğun bir şekildeydi ki yüzyıllar boyunca kendini hissettirdi ve bugün de yaşanmaya devam etmektedir. Ön Asya dünyasındaki devletlerin yıkılmasına yazılı kültür hayatının sönükleşmesine yol açan Deniz Kavimleri Göçü de adanın kaderinde etkili olan bir vaka idi. Ada her ne kadar bu yıkım dalgasından nasibini az da olsa almışsa da bu Hititlerde olduğu gibi kökten bir yıkıma neden olmadı. Tarihçiler bunu adadaki refah seviyesinin yüksek olmasına ve adanın kısa zamanda kendini yenileyebilmiş olma kabiliyetine bağlamaktadırlar. Hakikaten Alaşia'nın ticaret ile uğraşan halkı bu olayın ardından yeni ticaret rotaları aramaya koyulmuş ve muhtemelen bunda da başarılı olmuştu ve eski günlere dönme yolunda emin adımlara yürümüşlerdi.³²⁹ Fakat M.Ö. 1200'lerden sonra bakır madeninin kullanımının azalması ve artık demirin kullanımının yaygınlaşması Alaşia memleketinin bakıra dayalı zenginliğinde azalmaya sebebiyet vermişti.³³⁰

Ada bazı dönemlerde doğal afetlerle sarsıldı. Bunlardan biri M.Ö. 1050'de meydana gelen şiddetli bir deprem idi. Bundan büyük zarar gören Kition ve Enkomi (Alaşia) gibi yerleşim alanlarının sakinleri Salamis kentine yerleşmeye başladılar. Bu tarihten sonra tekrar imar edilmeye başlanan adaya yaklaşık olarak M.Ö. 9. yy'da Fenikelilerin yerleştiğini görmekteyiz. Mikenlerin Afrodit inancını beraberlerinde getirdiği gibi Fenikeliler de kendi inanç sistemlerinden olan Astarte'yi beraberlerinde getirmişlerdir.³³¹ Fenikelilerin ardından Asurluların bölgeye hâkim olduğu görülmektedir, ama onlar buradan yıllık vergi almakla yetinerek adanın yönetimini Alaşia'nın yerel krallarına devretmişlerdir. M.Ö. 700'lerde adaya Asurlular yerleşmeye başlamıştır. Bundan sonraki iki yüz yıl içerisinde (yaklaşık olarak M.Ö. 5.yy'da.) Alaşia'nın en az on krallığa bölündüğü görülmektedir. M.Ö. 545 yılında Mısır Persler tarafından ele geçirilince Alaşia da onların hâkimiyet alanında kaldı. Bu olaydan sonra Alaşia kralları onlara vergi ödemeye ve savaş zamanlarında da ordularıyla onlara destek olmaya mecbur hale getirildi. Bu süreçte adada bir iç savaş meydana geldi. Adanın bazı

³²⁷ A. Majle, R. G. Pasiieczny (eds.), *a.g.e.*, ss. 28, 31.

³²⁸ A. Majle, R. G. Pasiieczny (eds.), *a.g.e.*, s. 29.

³²⁹ R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol. II, ss. 22, 23.

³³⁰ R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol. II, ss. 22, 23.

³³¹ A. Majle, R. G. Pasiieczny (eds.), *a.g.e.*, s. 29.

kralları Yunanlıların bazıları da Perslerin safında yer aldılar. Bu mücadelenin galibi de Persler oldu. Ada doğu ve batı toplumlarından iki devletin savaş alanı haline geldi ama her şeye rağmen Yunan kültürü burada yaşamaya devam etti.³³² Büyük İskender'in M.Ö. 325'teki doğu seferi esnasında Alaşia memleketinin halkı onu bir kurtarıcı gibi idrak etti. Mısır İskender'in komutanlarından Pitoleme'nin hâkimiyetine girmesi üzerine Alaşia'da tekrardan Mısır'ın etkisi görülmeye başlandı.³³³ Bu hanedanın ardından ise adada Roma'nın hâkimiyeti başlayacaktır. M.Ö. 67'de Romalılar adaya hâkim olduktan sonra halktan ağır vergiler almış bu durum da refah seviyesini azaltmıştır.³³⁴

Sonuç olarak Kıbrıs adası tarihi boyunca çeşitli kavimlerin, devletlerin eline geçmiştir. Kimi zaman bulunduğu coğrafyada doğal kaynaklarının vermiş olduğu avantaj sayesinde çok önemli bir konuma ulaşırken kimi zaman da bu sahip olduğu zenginliklerin diğer kavimleri adayı ele geçirmeye sevk etmesinden dolayı savaş alanı olmuştur. Uzun bir geçmişe sahip olan adanın tarih öncesi dönemleri hakkında net bilgilere sahip değiliz. Fakat yazıyla tanışıldıktan sonra adada kimlerin yaşadığı ve ada sakinlerinin hangi toplumlarla irtibat kurduğuna dair daha net bilgiler edinilmeye başlanmıştır. Komşularıyla yoğun ilişkiler kurmuş olan ada halkı sahip olduğu zenginlikleri ticari hayata aktarabilmiş bu sayede de uzak coğrafyalarla da başta ticaret olmak üzere çeşitli ilişkiler geliştirebilmiştir. Amarna Çağı'nda da Mısır'a gönderilen mektuplar sayesinde iki bölgenin ne tür ilişkiler geliştirdikleri ise daha net bir şekilde anlaşılmıştır. Bakır madenine duyulan ihtiyaçtan dolayı en parlak dönemlerini Geç Bronz Çağı'nda yaşayan ada M.Ö. 1200'lerde meydana gelen Deniz Kavimleri Göçünden zarar görmüş ama bunu kısa zamanda atlatabilmiştir. Bu tarihten sonra Ön Asya'da demirin kullanımının yaygınlaşması üzerine bakır madeninin öneminde azalma olmuş adanın bakıra dayanan avantajlı durumu kaybolmaya başlamıştır. Her ne kadar Tunç Çağı'nda sahip olunan refah seviyesinde bir düşüş meydana gelse de adanın coğrafi konumunun vermiş olduğu avantaj sayesinde Ön Asya dünyasındaki stratejik önemini daima korumuştur.

³³² A. Majle, R. G. Pasiieczny (eds.), *a.g.e.*, s. 30.

³³³ A. Majle, R. G. Pasiieczny (eds.), *a.g.e.*, s.31.

³³⁴ R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol.II, ss. 22, 23.

III. BÖLÜM

AMARNA MEKTUPLARI

1. Amarna Mektuplarının Bulunması ve Mektuplar Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Amarna'nın bulunması tamamen bir tesadüfün sonucuydu. 1887 yılında bir grup fellah killi toprak bulmak amacıyla Amarna olarak adlandırdığımız bölgede kazı yaparken ahşap sandıklar, her tarafında benzer şekillerin olduğu kil tabletler ve tarihi değeri olan çeşitli malzemeler bulmuşlardı. Bu kişiler Mısır'da tarihi eser alıcılarının olduğunu bildiklerinden eserlerin çoğu batılı tarihi eser alıcılarına sattılar. Şüphesiz antikacılar onlara iyi paralar verdiklerinden eserleri bulanlar bazılarının büyük olmasından dolayı bunları daha fazla para kazanmak amacıyla parçalayarak sattılar.³³⁵ Tabletlerin bu şekilde parçalara ayrılması ilerleyen dönemlerde tabletleri okunmasında sorun teşkil etmiştir. Tabletlerin satılması bunların dünyanın farklı yerlerine dağılmasına da yol açmıştı. Bu yüzden tabletler bugün farklı müze ve antikacıların uhdesindedir. Amarna bölgesinden ve çeşitli yerlerden çıkarılan eserlerin çoğu bulunduğu dönemde şahısların elinde toplanmış olmasına rağmen satın almalar ve hediye etmelerle günümüzde çoğu müzelerde muhafaza edilmektedir. Örneğin British Museum'da 95, Berlin Vorderasiatisches Museum'da 200 tablet, Cairo Museum'da 50, Louvre Museum'da 7, İstanbul Arkeoloji Müzesinde ise EA 333 numarayla kayıtlı bir tablet bulunmaktadır.³³⁶ Sayısı 382 olan bu tabletlerin tamamı müzelerde değildir, bazı tabletler de özel koleksiyonerlerin elinde bulunmaktadır. Bu koleksiyonerlerin bazıları da şu

³³⁵ Carl Niebuhr, *Tell El Amarna Period, The Relations of Egypt and Western Asia in Fifteenth Century B.C. According to the Tell El Amarna Tablets*, London 1903. s. 10

³³⁶ W. L. Moran, *a.g.e.* s. xiii.

kişilerdir: Rus Mısır tarihçisi Vladimir Golenischeff, Amerikan misyoner Chauncey Murch.³³⁷ Bunlardan Vladimir Golenischeff elindeki tabletleri Puşkin müzesine devretmiştir.

Amarna arşivinden çıkarılan belgeler Akadca yazılmıştı ve Mısır okullarında bu devrin uluslararası diplomasi dili olan Akad yazısı öğretilmekteydi. Bu bakımdan Mısır bu dile yabancı değildi. Hakikaten Mısır'da genç prenslerin Mısır yazısı olan

³³⁷ W. L. Moran, *a.g.e.* s. xiii.

hiyeroglifi³³⁸ öğrendikten sonra dönemin uluslararası diplomasi dili olan Akadca'yı³³⁹ da öğrendikleri tarihi belgelerden anlaşılmaktadır.³⁴⁰

Mısırlı yerlilerin bulup sattıklarından ayrı olarak bazı tabletler de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilmiştir. Bu kazılar Mısır, Alman, İngiliz ve Fransız

³³⁸ Hiyeroglif eski Mısır medeniyetinin yazı sistemidir. Hiyeroglif kelimesi Mısırlıların ifadesine göre "Tanrının sözleri", Grekçe'de ise "kutsal işaretler" manasına geliyordu. Mısır memleketinde bu yazı sisteminin ortaya çıkış tarihi yaklaşık olarak M.Ö. 3000'lere rastlamaktadır. Bu tarihten itibaren hiyeroglif sistemi M.S 300'e kadar abidelerde, duvar yazılarında ve dini metinlerde kullanılmaya devam etmiştir. Hiyeroglif sadece Mısır'a özgü müdür bilinmez ama Anadolu uygarlıklarından olan Luwi ve Hitit gibi devletler de kendilerine has diyebileceğimiz bir resim yazısı kullanmışlardır. Hititler bu yazı sistemini daha çok mühürlerin üzerinde kullanmışlar yazışmalarda ve diğer kayıt işlerinde daha çok çivi yazısını tercih etmişlerdir. Mısır hiyeroglif yazı sistemi yaklaşık olarak 700-750 resim ifadesinden meydana gelmiştir ki bu resimler hayata dair her şeyden olabilirdi örneğin insan, nehir, kuş, yılan, mobilya resmi gibi. Resimlerin çeşitli durumlarına göre vermiş olduğu anlamlar değişiklik göstermekteydi örneğin bir yılan resmi kapalı bir kutunun yanında ise bu girmek manasına, eğer kutu açık ise bu da çıkmak, kaçmak manasına gelmekteydi. Hiyeroglif yazı sisteminde insan ve hayvan yüzü ne yöne dönük ise yazının okunma yönü o taraftan başlar yani insan veya hayvanın yüzü sağa bakar ise okuma yönü soldan sağa doğrudur. (Hiyeroglif yazısının okunmasıyla ilgili geniş bilgi ve bu konuda örnek hiyeroglif yazıları için bkz: Antonio Loprieno, "Hieroglyphs", *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students*, Ronald Wallenfels (ed.), Vol. III, ss. 22, 26.) Hiyeroglifler ortaya çıktığı günden itibaren zaman içerisinde değişiklik göstermiştir. Eski krallık zamanında 1000 işaret mevcutken bu sayı Orta Krallık dönemine geldiğinde 750'ye inmişti ve Yeni Krallık zamanında da 750 idi. Hiyeroglif yazı sistemini halkın kullandığı ve rahipler sınıfının kullandığı çeşitleri vardı halkın kullandığına "demotik" rahiplerin kullandığına "hiyeratik" denilmekteydi. Bu yazı çeşitleri de hiyerogliften ortaya çıkmıştı. Hiyeroglif yazı sisteminin kullanımı Roma İmparatorluğu zamanında ortadan kalkmaya başlamıştır. Hakikaten Roma imparatorluğunun bir kısmı M.S 300'lerden itibaren Hristiyanlaşmaya başlayınca kilisenin etkisinde olan bölgelerde hiyeroglif yazı sistemi terk edilmeye başlandı. Bundan sonra Grek alfabesi kullanılmaya başlandı işte bu tarihten itibaren hiyeroglif tarih sahnesinden silinmeye, bunu bilenlerde azalmaya başladı. 19. Yüzyıla geldiğinde gezginlerin eski Mısır yazısını görmesi bu yazıya ilgileri arttırdı ve bu yazıyı deşifre etmeye çalıştılar. Bu işe en evvel girişenlerin ilk tahminleri yanlıştı. 1800'lerden sonra Napolyon Mısır'ı işgal edince askerlerin cephe kazdıkları bir esnada Mısır'da (taşın bulunduğu yerin Arapça adı al-Rashid olup sonraları bu taşın *Rosetta Stone* adı verilmiştir) üzerinde çeşitli yazıların yer aldığı bir taş bulmaları hiyeroglif yazısının çözümünü sağlayacak en önemli adım olarak ifade edilmektedir. Taşın üzerindeki yazılar yaklaşık olarak M.Ö 200'lerde yazılmıştı ve bunlar Grek yazısı, hiyeroglif ve demotik olmak üzere üç çeşit idi. Grekçe zaten biliniyordu ve diğer yazılar da bu sayede çözülecekti. 1822-1824 yıllarında Fransız dil bilimci Jean François Champollion bu anıtta yazanların tümünün "aynı içerikte ama farklı dillerde" olduğunu belirleyerek hiyeroglifleri çözen kişi olacaktır. R. Wallenfels (ed.), *a.g.e.*, Vol. II, ss. 160, 161, 162. ; Ayrıca bkz: Mark Collier and Bill Manley, *Egyptian Hieroglyphs A Step by Step Guide to Teach Yourself*, London 1998.

³³⁹ Amarna arşivi Mısır'ın diplomatik arşiviydi. Daha önce de belirtildiği gibi bu arşiv genellikle III. Amenhotep ile oğlu IV. Amenhotep döneminin yazışmalarını içermekteydi. (W. L. Moran, *a.g.e.* s. xiii.) Bu dönemde devletlerarası yapılan yazışmaların çoğu dönemin diplomasi dili Akadca yapılmıştı. Bu yazıyı kullanan farklı toplumların meydana getirmiş olduğu bu yazışmalar Mısır'ın uluslararası yazışmalar arşivi Amarna'da ortaya çıkmıştır. Amarna arşivinden elde edilen belgelerde birçok toplumdaki, yer adından, şahıs adlarından ve bir o kadar da çok olan olay örgüsünden bahsedilmiştir. Geniş bir coğrafyada yapılmış olan bu yazışmalar dönemin tarihi coğrafyası hakkında ve devletlerarasında ne tür ilişkiler bulunduğu dair çok önemli ve ayrıntılı bilgiler sunarken çivi yazısının da ne kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığını göstermesi açısından önem arz etmektedir. Mezopotamya'da M.Ö. 3200'lerde Sümerler tarafından bulunan çivi yazısı Akad'ların bölgede hâkimiyet kurmaya başladıkları M.Ö. 2350'lerden itibaren Sami toplumları tarafından benimsenmiş ve kullanılmaya başlanmıştır. Güçlü bir Sami devleti olan Akadlar tarafından ve daha sonraki Samilerin Batı kolundan olan Asur ve Babil devletleri tarafından da kullanılan çivi yazısı bu devletlerin geniş coğrafyalara hükmetmeleri sayesinde geniş bir bölgeye yayılmıştır. Mezopotamya'dan başka Anadolu, Suriye, Mısır, Kıbrıs, İran gibi bölgelerde devrin önde gelen siyasi güçleri tarafından kullanılarak yayılan çivi yazısının Akadca versiyonu devrin uluslararası yazı dili haline almıştır.

³⁴⁰ T. Wilkinson, *a.g.e.* ss. 316, 317.

arkeologlar tarafından yürütmüştür ama tabletlerin çoğu yukarıda belirttiğimiz gibi yerliler tarafından bulunmuştur. Onlar Amarna arşivinin ortaya çıkmasında belki de hiç farkında olmadan rol oynamışlardı. Bu bölgede Mısır'ın yerli hakının keşfinden sonra bazı dönemlerde kazılar yapılmıştır. Bu kazılar esnasında da çeşitli tabletler ve tarihi değeri yüksek belgeler bulunmuştur bunları bulan ve yayımlayan kişilerden bazıları şunlardır:

1891-1892 yıllarında bölgede kazılar yapan *Sir Flinders Petrie*; bu kişi 20'den fazla tablet bulmuştur ve bu, tabletler içinde küçümsenmeyecek bir rakamdır. Alman bilgin *Ludwig Borchardt*; Deutsche Orient Gesellschaft adına ve James Simon'un sponsorluğunda 1907-1911-1914 yıllarında kazı çalışmaları yapmıştı ve bu kazılarında Nefertiti'nin büstünü bulmuştur.³⁴¹ Bu kişi aynı zamanda bugün EA 379 olarak numaralandırılmış olan belgeyi de bulmuştur ki bu belgede *Şar Tamhari*³⁴² metinlerine ait olan yazılar bulunmaktadır bu açıdan ortaya çıkarılan tablet daha da önem kazanmaktadır.³⁴³ Fransız M. Chassinat'ın 2 veya daha fazla tablet bulduğu

³⁴¹ A. F. Rainey, *a.g.e.*, Leiden-Boston, s. 3

³⁴² Şar Tamhari metinleri, Akad kralı Sargon'a aittir. Şar Tamhari "*Mücadelenin Kralı*" anlamına gelmektedir. Üç nüsha şeklinde farklı coğrafyalarda bulunmuştur. Bunlar Babil, Tell el Amarna ve Hattuşaş'taki Boğazköy arşividir. Belgeler gerek Eskiçağ tarihi açısından, gerek Anadolu tarihi açısından ve gerekse Türk tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Hattuşaş'ta ele geçirilen nüshada Anadolu'daki çeşitli krallıklardan bahsedilir. Türk tarihi açısından da önemini buradan almaktadır ki belgenin 15. satırında Türki kralı İlşu-Nail adında birinden bahsedilir ve bu da Akadlar zamanında Anadolu'da bir Türk devletinin/krallığının olduğunu göstermektedir. Şar Tamhari metinlerinde anlatıldığına göre Akadlar bu dönemde Anadolu'daki çeşitli kavimlerle savaşmıştır. Bahsedilen bu savaş Hatti kralı Pampa'nın liderliğindeki 17 şehir devletinden oluşan bir koalisyona karşı yapılmış ve bu koalisyona karşı galip gelinmiştir. Naram-Sin Anadolu'ya yapmış olduğu seferi sonrasında önemli miktarda ganimet elde etmiş ve devletinin sınırlarını genişletmiştir. Kaynaklarda Naram-Sin'in Fırat'ın ötesinde yer alan bu bölgeye kadar ilk kez sınırlarını genişletmiş olduğu Amanos ve Sedir Dağını ele geçirdiği belirtilmektedir. Hatta bu bölgenin zenginliği Akad devletin 2150'lerde yıkılmasından sonra Mezopotamya'nın diğer devletlerini bu bölgeye sahip olmaya yöneltmiştir. Mezopotamya memleketinde bitki örtüsünün durumu düşünüldüğünde neden Akad kralının Toroslardaki Amanos ve Sedir Dağlarını fetih planını içine aldığı ve diğer devletlerin de bu bölgeyi almaya çalıştıkları daha iyi anlaşılacaktır. Hakikaten sözünü ettiğimiz bu coğrafyada Sedir ağacının ve kerestesinden faydalanan ağaçların bol miktarda olduğu bilinmektedir. Bu da diğer toplumlara buraya yöneltmiştir. Bkz: E. Memiş, *a.g.e.*, Bursa 2007, s. 52. ; J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament*, New Jersey, 1969. s. 268. ; E. Memiş, *a.g.e.*, Konya 2007, ss. 21, 22, 23, 26. Şar Tamhari metinlerinin Anadolu tarihiyle alakalı ilk bilgileri verdiği bilinmekteydi fakat son araştırmalar bu konuda yeni bilgiler ortaya koymuştur. Buna göre, Erken Sümer Devri (M.Ö. 2900-2334) şehir devletlerinden olan Adab'ın meşhur kralı Lugal Anne-Mundu'ya ait bir yazıtın Anadolu hakkında bilgi veren ilk belge olduğu ortaya çıkmıştır. M.Ö. 2490-2400 yılları arasında iktidarda kalmış olan bu kral Adab tarihinin en ünlü kralı olarak zikredilmektedir. Onun tüm yabancı memleketleri vergiye bağladığı, buralara huzur getirdiği ifade edilmektedir. Lugal Anne-mundu, Zagros Dağlarına kadar sefer yapmış egemenlik alanını Gutium'a kadar genişletmiştir. Ona ait olan belgede sedir ağaçları memleketine, Elam, Gutium, Marhashi, Subartu, Mar.tu, Sutiium ve Eanna'nın dağlarına gittiği yazmaktadır. Bkz: Trevor Bryce, *a.g.e.*, New York, 2009, ss.4, 265. ; Alfred Haldar, *Who Were the Amorites*, Leiden 1971, s. 9.

³⁴³ A. F. Rainey, *a.g.e.* s. 3.

belirtilmektedir. 1977'den itibaren Egypt Exploration Society B.J Kempt'in idaresinde bölgede kazılar yürütmüştür.³⁴⁴

Amarna konusunda yapılan yayınlara bakacak olursak: Norveçli Assiyrolog J.A. Knudtzon *Die El-Amarna-Tafeln* adlı eserine Amarna mektuplarını yayınlamıştır. Bu eser mektuplara dair yazılan en temel kabul edilmektedir. William. L. Moran da 1987 yılında *Les Lettres d'El-Amarna* (İngilizce basımı 1992'de *Amarna Letters* adıyla yayınlanmıştır.) adlı eserinde mektupları neşretmiştir. 2000 yılında Raymond Cohen ve Raymond Westbrook'un editörlüğünde çıkan *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations* adlı eser Mario Liverani, Raymond Westbrook, Raymond Cohen gibi uzman ilim adamlarının yazmış olduğu çeşitli makalelerden oluşan önemli bir eserdir. Amarna mektuplarını uluslararası ilişkiler açısından ele alan Çek tarihçi Jana Mynářová'nın da 2007 yılında çıkan *Languge of Amarna-Language of Diplomacy: Perspectives on the Amarna Letters* adlı önemli bir eseri vardır. Anson F. Rainey'in 2014'te çıkan *The El Amarna Correspondence* adlı eseri de bu konuda yayınlanan son eserdir. Amarna hakkında çalışmaları bulunan diğer ilim adamları da şunlardır: Donald Redford, Cyril Aldred, Nicholas Reeves, Jan Assman, Erik Hornung, James K. Hoffmeier.

2. Amarna Tabletlerinin İçeriği ve Önemi

Amarna tabletlerin büyük çoğunluğu devletlerarasında yapılan diplomatik yazışmalardan oluşmaktaydı. Bazı tabletler de Mezopotamya mitleri ve efsaneleri (EA 340, EA 356) hakkında, bazıları da tanrı isimleri (EA 374) ile ilgili bilgiler içermekteydi.³⁴⁵ J. A Knudtzon, *Die El Amarna Tafeln* adlı eserinde Amarna arşivindeki tabletleri ikiye gruba ayırmıştır. Burada Babil, Hitit, Arzawa, Alaşia, Asur, Mitanni gibi devletlerin yazdığı mektuplar bir gruba, Suriye-Filistin'de yer alan vassalların göndermiş olduğu mektuplar da diğer gruba dâhil edilmiştir.³⁴⁶ Bu çok yerinde bir tasniftir, mektuplara bakıldığında da neden böyle bir gruplandırmaya gidildiği gayet açık bir şekilde anlaşılacaktır. Şöyle ki, mektupları gönderen devrin büyük devletleri ise onlar Mısır'daki muhataplarına kardeşim diye hitap ederken vassal devletler ise efendim, güneşim kralım gibi ifadeler kullanmışlardır. Aynı zamanda tarihçiler dönemin Hitit, Mitanni, Babil,

³⁴⁴ A. F. Rainey, *a.g.e.* s. 4.

³⁴⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. xv.

³⁴⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. xvi.

Alaşia gibi devletlerini büyük devletler ligi olarak tanımlamaktaydı. Bu ayırmda büyük devlet, küçük ayrımı yapılmıştır.

Amarna arşivinden ele geçirilen tabletlerin çoğunluğunu Mısır'a gelen mektuplar oluşturmaktadır az bir kısmı Mısır sarayından gönderilen mektuplardan ibarettir. Bunlar EA 1, EA 5, EA 14, Babil'e; EA 31 Arzawa'ya gönderilmiş; EA 99, 162, 163, 190, 367, 369, 370 olarak numaralandırılan mektuplar ise Mısır'ın vasallarına gönderilmiştir.³⁴⁷ Muhtemelen bu mektuplar da gönderilen mektupların birer kopyasıydı. Yazışmalar Ön Asya devletler topluluğu arasında geniş bir coğrafi bölgede gerçekleşmişti. Bu geniş coğrafyadaki devletler ve küçük beylikler arasında geçen siyasi, sosyal, ekonomik ve savaş gibi çeşitli konuların etrafında şekillenen mektuplar dönemin siyasi yapısı hakkında bilgiler verir.

Yukarıda da bahsedildiği üzere devletler arasında yapılan yazışmalarda iki devletin idarecileri birbirlerine olan siyasi derecelerine göre bir diğerine hitap tarzını seçmişlerdir. Örneğin Mısır'a giden mektup Hitit, Babil, Asur gibi devrin büyük devletlerinden gönderilmişse bu mektuplarda Mısır firavununa kardeşim diye başlayan bir hitap şekli görülmektedir. Fakat vasallardan ya da küçük devletlerden giden bir mektup ise bu kez kralım, efendim, güneşim diye hitap edilmekteydi hatta bazı kişilerin durumu abartarak tanrım bile dediği olmuştur. Mısır'ın yapmış olduğu bu yazışmalara baktığımız zaman Amarna mektuplarını iki şekle tabi tutma durumu ortaya çıkmaktadır. İlki Mısır ile devrin büyük devletleri arasında olan yazışmalar ikinci ise Mısır ile onu vasalları arasındaki yazışmalar.³⁴⁸

Mektupları gönderen kişiler mektuplarının yanında karşısındaki muhatabına çeşitli hediyeler de gönderiyorlardı. Mesela EA 9'da³⁴⁹ Kassit kralı Burnaburiyaş Mısır kralına bana daha çok altın gönder, sen sıkıntısız bir şekilde yürüyen bir dostluk istiyorsan daha çok altın gönder demiştir. Ardından da "*burası da senin evindir benim memleketimden herhangi bir şeye ihtiyaç duyarsan bana yaz ben de sana göndereyim*" demiştir.³⁵⁰ Bu ifadelerden anlaşıldığına göre de idareciler birbirlerinden gelen hediyeler hakkında karşısındaki muhatabına duygularını açıkça söylemekten çekinmiyorlardı. EA

³⁴⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. xvii.

³⁴⁸ Wayne Horowitz, "The Amarna Age Inscribed Clay Cylinder from Beth-Shean", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 60, No. 2 Jerusalem Jun., 1997, s. 98.

³⁴⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 18.

³⁵⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. xxiv.

41. Mektupta Hitit kralı Mısır'a göndermiş olduğu mektubunda kendisine gönderilen altın miktarının az olmasından dolayı şikâyetle bulunarak şöyle der: “*Kardeşim neden elini sıkı tutuyorsun hâlbuki baban böyle yapmazdı.*”³⁵¹ Buradaki ifadeye benzer bir durum da EA 19. mektupta görülmektedir Mitanni kralı Tuşratta'nın Nimmureya'ya (III. Amenhotep) yazmış olduğu mektubunda şöyle denilmektedir: “*Umarım kardeşim bana çok altın gönderir nasıl olsa sizin ülkenizde altın kum gibi çok.*”³⁵²

Mektuplarda bahsi geçen bir konu da evlilik ilişkileridir. Zaten dönemin en dikkat çeken özelliklerinden biriydi evlilik ilişkileri. Dönemi, evlilik ilişkileri ve Mısır'ın altınları, siyasi ve askeri ilişkilere dayalı olarak devam eden uluslararası ilişkiler ağı olarak yorumlayabiliriz.³⁵³ İki devleti bir diğeriyle akraba yapan ve aslında eşit olmayan bu evlilik ilişkilerinde de yalnızca Mısır tarafı kız alabiliyordu. Kimi zaman da bu evlilikler bir zamanlar düşman olan devletleri dostluk potasında bir araya getirdiği de görülmüştür. Hiç şüphesiz bunun en iyi örneği Mısır-Mitanni örneğidir. Mektuplardan öğrendiğimiz bilgilere göre evlilik ilişkileri sayesinde iki devlet arasında yer alan düşmanca ilişkiler yerini dostluğa bırakmıştır. Bir zamanlar iki düşman olan Mısır ile Mitanni devletleri evlilik ilişkileri sayesinde aralarında mevcut olan düşmanca tavrı geride bırakabilmişlerdir. Hiç şüphesiz bunda Mitanniler'in Hititlerden çekinmesi de onları Mısır'a yakınlaştırmıştır. Bu evlilik ilişkileri esnasında iki devlet arasında devletlerin birbirlerine çeşitli hediyeler gönderdiğini ve kimi zaman bu hediyelerin birer selamlama hediyesi olduğunu kimi zaman ise değerinin çok yüksek olduğunu yine Amarna mektuplarından anlamaktayız.³⁵⁴

Mısır Amarna Çağı'nda devrin büyük devletleriyle mektuplaştığı gibi Suriye Filistin bölgesinde yer alan vasallar ile de mektuplaşmıştır. Bu vasal devletlerin bulunduğu Suriye Filistin bölgesi Mısır tarafından iki veya üç eyalete bölünerek idare ediliyordu.³⁵⁵ Her bir eyalet Mısırlı bir memurunun denetiminde bulunurdu. Bu memur da bir garnizon şehrinde otururdu. Bu memurların altında da şehremini olarak tabir edebileceğimiz kişiler bulunurdu. Bu şehreminleri Mısır'a giden karavanları korur, Mısır'a vergi ödeyen vasallar da asker ihtiyacı olduğu zaman da askeri yardımda da

³⁵¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 114, 115.

³⁵² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 44.

³⁵³ William W. Hallo, *a.g.e.*, s. 307.

³⁵⁴ Kimi hediyelerin yarım ton altını geçen miktarda olduğu görülmektedir. Bakınız: W. L. Moran, *a.g.e.*, EA 14 Inventory of Egyptian Gifts. s. 27.

³⁵⁵ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. xxvi.

bulunurlardı. Amarna arşivindeki mektupların çoğu bu vasallara ait idi.³⁵⁶ Bu kişiler göndermiş oldukları mektuplarda Mısır kralına hitaben kralım, efendim, güneşim gibi kendilerinin statülerinin düşüklüğünü belirten cümleler kullanmaktaydılar. Bu kişiler aynı zamanda gönderdikleri mektuplarında Mısır kralına olan bağlılıklarını ve ona gösterdikleri sevgi, saygı, itaati “*sizin önünüzde 7 kez ve 7 kez eğiliriz*” diyerek belirtmekteydiler. Bu da onların Mısır firavununun karşısında kendilerinin ne kadar aşağı bir durumda olduklarını göstermek için yahut da ona yaranmak için yapıyor olmalıydı.

Vasalların ve Mısır’dan çeşitli konularda bir şeyler bekleyen diğer toplumların amacı kimi zaman ekonomik kazanç elde etme yönündeydi. Çoğu kez ise güvenliklerini tehdit eden durumlarla karşılaştıkları zaman askeri konularda Mısır’a başvurulmaktaydı. Askeri olarak yardım isteyenlere de en iyi örnek Biblos prensliği idi. Biblos’un yöneticisi olan Rib-Hadda sürekli bir şekilde Amurru’ların tehlikelerinden bahsetmekte ve yazmış olduğu mektuplarında Amurru’ların idarecilerine asla güvenmediğini belirtmekte Mısır’dan askeri yardım talebinde bulunmaktaydı. Amurru tehlikesi sadece Biblos bölgesini değil vasalların birçoğunu da tehdit ediyordu. Bu mektuplara yansımış, vasalların çoğu bu tehlikeden mustarip olduklarını belirten mektuplar göndermişlerdi. Mısır’dan yardım istenilen bir diğer konu da Hitit tehlikesi olmuştur. Hakikaten Hititler diğer vassalların korkulu rüyası olan Amurrular ile işbirliği yaparak onları Mısır’a karşı kullanıyorlardı. Amurrular da Hititler gibi bir devletin gücüne güvenerek ve Suriye Filistin bölgesindeki bazı siyasi yapılanmalarla da işbirliği yaparak Mısır’ın bu bölgedeki topraklarına saldırıyor, hırsızlık ve yağmacılık yapıyorlardı.³⁵⁷ Böylesine ciddi bir durumu değerlendirdiğimizde Mısır ve Hitit gibi iki büyük devleti zaman içerisinde savaş meydanlarında karşı karşıya getirebilecek kadar önemli bir olay olduğu anlaşılacaktır. Fakat Amarna Çağı’nda Mısır’ın uyguladığı veya iç işlerinde yaptığı din reformu sebebiyle uygulamak zorunda kaldığı barış politikasına bağlı olarak bir Hitit-Mısır savaşı yaşanmamıştır. Olaylar daha çok diplomatik yollarla halledilmeye çalışılmıştır.

³⁵⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. xxvii.

³⁵⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. xxxiii.

III. 3. DEVLETLERARASI YAZIŞMALAR

3. 1. Mısır Anadolu Mektuplaşmaları

3. 1. 1. Mısır - Hitit

Amarna arşivinde bulunan tebletlere bakıldığı zaman Hititler'den Mısır firavununa 4 mektup gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu mektuplar W.L. Moran'ın Amarna Letters adlı eserinde EA 41, 42, 43, 44 olarak numaralandırılmıştır. Mektuplardan 43 numaralı olanı oldukça hasarlı olduğundan okunması mümkün olmamakla beraber okunabilen bazı satırlarda “*kardeşim*” ifadesinin geçtiği görülmektedir. Buradan da mektubu gönderen kişinin muhatabını kardeşi ve aynı zamanda da kendisine denk olarak gördüğünü anlamaktayız. Bu mektupta yine bazı okunabilen kısımlardan bir öldürülme vakasından bahsedildiği anlaşılmaktadır. Bu mektup hakkında P. S. Moorey'in Archaeology, Artefacts, and the Bible adlı eserinde verdiği malumatlara göre bunun Biblos'tan geldiği belirtilmiştir ancak daha sonraki çalışmalar bunun Hititler'den geldiğini ortaya koymuştur.³⁵⁸

EA 41. Mektup

Kahire Müzesinde muhafaza edilen bu mektup Hititlerin büyük kralı Şuppiluliuma tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Mektup 43 satırdan oluşmaktadır fakat bazı kısımlarda eksiklikler yer almaktadır. Bu mektubun muhatabının kim olduğu konusunda bir belirsizlik vardır. IV. Amenhotep, Tuthankamon veya Smenkhare bu mektubun muhatabı olarak düşünülmektedir.³⁵⁹

I. Şuppiluliuma bu mektubuna şu şekilde başlamıştır: “*Benim için her şey iyi umarım senin için de iyidir. Eşlerin, oğulların, ev halkın, askerlerin, savaş arabaların ve ülkendeki her ne varsa onlar için her şey iyi olsun.*”³⁶⁰ Mektubun ilerleyen kısımlarında Şuppiluliuma şunları demektedir: “*Babanın zamanında aramızda dostane ilişkiler mevcuttu ve baban bana ben her ne istediysem verdi, ben de ona aynı şekilde davrandım. Baban ile dostluk çerçevesinde ilişkilerimiz vardı.*” Mektubun 16-22. satırlarına

³⁵⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 116.

³⁵⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 115.

³⁶⁰ Bu söylem mektupların çoğunda mevcuttur ama böyle bir hitap da ancak kendisine eşit güçte olan bir kişi tarafından Mısır firavununa söylenebilirdi. Daha alt seviyede olan bir kişi ise firavuna efendim güneşim vb. gibi onun kendisinden üstün olduğunu belirten ifadelerle mektubuna giriş yapabilirdi. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*

gelindiğinde ise şu ifadelerin geçtiği görülmektedir: “*Kardeşim sen babanın tahtına oturdun ve babanın arzulanmış olduğu gibi sen de bizimle dostluk kurmak istiyor olmalısın. Seninle ben dost olmalıyız...*” bu ve önceki ifadeden iki devletin daha evvel dost olduğu, bunun devam ettirilmesi üzerinde durulmuştur. Mektuptaki ifadeler de bunun tahta yeni çıkan birine gönderildiğini göstermektedir. I. Şuppiluliuma mektubunun sonlarına doğru ise Amarna mektuplarını gönderen büyük devletlerin krallarının yaptığı gibi hediye faslına geçmiştir. Bu kısımda Mısır firavunundan kendisine bazı hediyeler göndermesini istemektedir. Bu isteğini yaparken de “*neden benim kardeşim bu konuda babası gibi davranmaktan çekiniyor*” diyerek hediye gönderilmesinde cimri davranmaması gerektiğini vurguluyordu. Hitit kralının istemiş olduğu hediyelerin de iki gümüş kadın heykeli ve büyük bir lapiz lazuli taşı olduğunu görüyoruz. I. Şuppiluliuma daha sonra da kendisinin göndermiş olduğu hediyeleri yazarak mektubuna son vermiştir. Gönderdiği hediyeler ise şunlardır: Gümüştan mamul büyükçe erkek geyik rytonu ki onun ağırlığı 5 mina, genç bir koç rytonu bunun ağırlığı 3 mina, ağırlıkları 10 mina olan 2 gümüş disk, 2 büyük ılgın ağacı.³⁶¹

EA 42. Mektup

I. Şuppiluliuma tarafından Mısır firavununa gönderilen EA 42. mektup bugün Berlin’deki Vondersiatisches Museum’da muhafaza edilmektedir. Giriş kısmında EA 41’de bahsetmiş olduğumuz gibi ve mektupların çoğunda görebileceğimiz bildik selamlama ifadeleri yer almaktadır. Mektuba bakıldığında karşı tarafı azarlayan, onu suçlayan bir üslup ile yazılmış olduğu görülmektedir. I. Şuppiluliuma’nın bu mektubu kendisine Mısır’dan gelen bir mektuba cevap olarak yazılmıştır: “*Sen neden göndermiş olduğun tablette adını benim adımın üst kısmına yazdın? Bunu yazarken aklında barışçıl bir fikir var mıydı? Eğer biz kardeş isek sen neden böyle yaptın?*” Bu ifadeden Mısır firavununun Hititlere yazdığı mektubunda kendi adını I. Şuppiluliuma’nın adının üst kısmına yazdırmasının onu oldukça rahatsız etmiş olduğunu anlıyoruz. Hitit kralı bu durum karşısında sessiz kalmamış, muhatabına serzenişte bulunmuştur.³⁶²

Mısır’ın bu mektubunda firavunun adını Hitit kralının adından daha üste yazdırması onların kendilerini üstün görmesi olarak yorumlanabilir. Hititlerin ise bu duruma tepki vermesi üstünlük veya en azından eşitlik ilişkisinin olmasını arzu ettikleri

³⁶¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 115.

³⁶² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 115.

doğrultusunda düşündüklerini akla getirmektedir. Neticede bu bir diplomatik metindi ve her şey en ince ayrıntısına kadar düşünülmeliydi.

EA 44. Mektup

EA 44 Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Mektubu Zita adında bir Hitit prensi göndermiştir. Mektubun büyük çoğunluğu okunabilecek derecededir ancak 14-17 satırları arası hasarlıdır. Zita bu mektubun genelinde hediyelerden bahsetmektedir. Onun mektubu şu cümlelerden oluşmaktadır: “*Böylece prens, sizin evladınız olan Zita Mısır'ın³⁶³ efendisine diyor. Umarım efendimin her şeyi iyi durumdadır. Daha önceleri sizin elçileriniz Hatti'ye uğradıktan sonra size dönecekleri zaman ben onlarla size hediyeler gönderirdim. Bu mektubumla beraber de sizin için hediyeler gönderiyorum. Sizin elçinizle beraber ben size selamlama hediyesi olarak 16 adam gönderiyorum. Ben altına düşkün biriyim umarım babam da bana altın gönderir. Eğer efendimiz her ne arzularsa bana yazsın en onu size göndereyim.*”³⁶⁴ Bu mektupta ilginç olan Zita'nın babam diye Mısır firavununa seslenmesidir. Onun babam demesinden karşısındaki kişinin kendisinden yaşça büyük olduğu anlamı çıkarılabilir.³⁶⁵ Eğer o bir kral olmuş olsaydı muhatabına muhtemelen kardeşim diyecekti.³⁶⁶ Moran'da geçen bilgiye göre de Zita'nın bu mektubu gönderdiği kişi III. Amenhotep'tir.³⁶⁷

3. 1. 2. Mısır - Arzawa

Amarna arşivinde Arzawa memleketi ile alakalı 2 adet mektup bulunmuştur. Bu mektuplar EA 31 ve EA 32 olarak numaralandırılmış olup EA 31 Kahire müzesinde, EA 32 ise Berlin'deki Vondersiatisches Müzesinde muhafaza edilmektedir.

EA 31, Mısır firavunu III. Amenhotep'ten (Nimmuriya) Arzawa kralı Tarhundaradu'ya gönderilmiş olduğundan bu mektuba Mısır'ın göndermiş olduğu mektuplar kısmında daha detaylı ele alınacaktır. EA 32 ise EA 31. mektuba verilmiş bir cevap olup III. Amenhotep'e gönderilmiştir. Bu iki mektupta genel olarak evlilik konusundan bahsedilir. Anlaşıldığına göre Mısır firavunu Arzawa prensesi ile evlenmeyi

³⁶³ Mısır memleketi mektupta *Mi-iş-ri* olarak geçmektedir. Bkz: H. A. Hoffner, *a.g.e.*, s. 280.

³⁶⁴ H. A. Hoffner, *a.g.e.*, ss. 279, 280, 281.

³⁶⁵ Zita mektubunda kendini tanıtırken “DUMU. LUGAL” ifadesini kullanmıştır bu ifade de prens anlamına gelmektedir. Bkz: H. A. Hoffner, *a.g.e.*, s. 280.

³⁶⁶ H. A. Hoffner, *a.g.e.*, s. 280.

³⁶⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 117.

istemektedir. T.Bryce bu evlilik ilişkisinin gerçekleşmesi durumunda Mısır ve Arzawa arasında aynı zamanda bir ittifakın hedeflendiğini söylemektedir. Bunun amacının da Hitit devletinin zayıflatılmasına yönelik olduğu tahmin edilmektedir.³⁶⁸

EA 32. Mektup

Arzawa kralı Tarhundaradu tarafından Mısır'a gönderilmiş olan bu mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir.³⁶⁹ Bu mektup EA 31³⁷⁰ ile bağlantılı olduğundan onda nelerden bahsedildiği hakkında biraz malumat vermek yerinde olacaktır. EA 31'de III. Amenhotep, Tarhundaradu'ya iyi dileklerini sunduktan sonra elçilerinden biri olan Irşappa'yı gönderdiği belirtir. Mektubun devamından anlamaktayız ki bu elçi prensesi görmek ve firavun adına istemek için gönderilmiştir. III. Amenhotep "*Benim elçim ile birlikte senin elçini de gönder ki sana başlık hediyelerini göndereyim*" diye devam etmektedir. İlginç bilgiler bulunan bu mektupta Gaşka halkından da bahsedilir. III. Amenhotep: "*Sen bana Gaşka halkından da gönder, duydum ki orada her şey mahvolmuş*" diyerek Gaşkalar'ın Hititlere verdiği sıkıntılardan bahsetmektedir.³⁷¹ Hakikaten bu dönemde Hititler Gaşka saldırısına uğramış. Bu da Mısır'da duyulmuş ve firavun Gaşka halkından kendisine gönderilmesini istemiştir. III. Amenhotep mektubunun sonunda gönderdiği hediyeleri yazmış ve sözlerine son vermiştir. Bu hediyelerden bazıları ise şunlardır: "*Kaliteli 20 mina ağırlığında deri bir çuval içinde altın, 100 abanoz ağacından mamul kiriş, keten kumaşlar.*"³⁷²

EA 32 ise bu mektuba bir cevaptır. Burada Arzawa kralı Mısır firavununa şunları demektedir: "*Senin elçin olan Kalbaya bana senin bizimle akrabalık ilişkisi kurmak istediğini sözlü olarak söyledi. O gerçekten sözlerini bize iletmedi ama o sözler tablet üzerinde yok.*"³⁷³ *Bunu yazılı bir şekilde iletmedi. Bu yüzden biz ona güvenmiyoruz. Eğer sen benim kızımı evlenmek için araştırıyorsan ben onu sana neden vermeyeyim. Onu sana vereceğim. Bakın, şimdi Kalbaya acil bir şekilde geri döndü yanında bizim elçimiz de bulunuyor. Bana senin isteğin nedir onu da yaz. Mektubunuzda isminizi de yazın.*"

³⁶⁸ H. A. Hoffner, *a.g.e.*, ss. 273, 274.

³⁶⁹ Bkz: Ek 16.

³⁷⁰ Bkz: Ek 17.

³⁷¹ H. A. Hoffner, *a.g.e.*, ss. 275, 276.

³⁷² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 101.

³⁷³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 103.

Tarhunderadu son cümlesinde ise şöyle demektedir: “*Buraya gelen bütün tabletler Hitit dilindedir.*”³⁷⁴

Tarhunderadu'nun ifaderinden anlaşılmaktadır ki o kızını Mısır firavununun haremine gönderecektir fakat kendisine gelen elçinin mesajı sözlü bir şekilde iletmesinden duymuş olduğu rahatsızlığı belirtmiş, sen benim kızıyla evlenme niyetindeysen bunu bana yazılı olarak bildir demiştir. Yazılı bir şekilde bunun iletilmesinin istenmesinin sebebi belki de bu evlilik ilişkisine dair ellerinde bir kanıt buldurmak istemelerinden kaynaklanıyor olmalıydı. Bildiğimiz gibi de Arzawa'dan Mısır'a giden bu mektubun dili Hititçe idi ama o dönemde yapılan uluslararası yazışmalar Akadca yapılıyordu. Muhtemelen Arzawalılar da Akadca'ya uzak kalmışlardı. Son ifadede buraya tüm tabletler Hitit diliyle gelir denilmişti. Bu cümleden Mısır'dan gelen mektupların anlaşılmasında bir sıkıntı olduğu sezilmektedir. Bu ifade aynı zamanda Arzawa memleketine çeşitli yerlerden de mektupların geldiğini düşündürmektedir.

3. 1. 3. Mısır - Mitanni

Amarna arşivinde Mitannilerin göndermiş olduğu mektup sayısı onüçtür. Bunlar EA 17 ile EA 30 arasındaki mektuplardır. Bu mektupları gönderen kişi ise Tušratta'dır.³⁷⁵ Bu mektuplarda muhatabın ismi yazılıdır bu açıdan kime gönderildiği açıkça bellidir.³⁷⁶ Bahsedilen isimler isimler şunlardır:

- IV. Amenophis'in = Namḥurya, Napḥu(ʾ)ru/a/ireya, Napḥurriya, Namḥurya.
- Tuthankhamun = Nib/pḥurrereya. Bu Napḥu-rureya'nın farklı bir versiyonudur.
- III. Amenophis = Nibmu(ʾw)areya.
- Teye, (Tiye) bu kişi III. Amenhotep'in eşidir ve IV. Amenhotep'in annesidir. ³⁷⁷

³⁷⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 103.

³⁷⁵ Bkz: Ek 19 Tušratta'nın bir mektubu.

³⁷⁶ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 38, 100. ; J. Mynářová, *a.g.e.*, s. 61.

³⁷⁷ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 383. J. Mynářová, *a.g.e.*, s. 61.

Bu isimlerden belirlenebildiği üzerine şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır:

- EA 17-24 arasındaki mektuplar III. Amenhotep'e.
- EA 25, 27, 28, 29 IV. Amenhotep'e.
- EA 26 Tiye'ye. ³⁷⁸
- EA 30 ise Kenan Krallarına hitaben yazılmıştır. ³⁷⁹

Ayrıca ifade etmek lazımdır ki iki devlet arasında yapılmış olan bu yazışmalarda Mitanni kralı Mısır firvununa kardeşim diye hitap etmektedir. Bu da Amarna Çağı'ndaki "*Kardeş krallar veya kardeş devletlerin*" birbirlerine olan hitap şeklidir. III. Amenhotep ile yapılan yazışmaların fazla olmasının nedeni onun Mitanni kralının kızını almış olmasından kaynaklanıyor olmalıydı. Hakikaten o Mitanni kralı Tuşratta'nın kızı Taduḥepa'yı kendisine eş olarak almıştı. Taduḥepa'ya Mısır'a getirmesi için de koruma olarak için Mane adındaki elçisini Mitanni ülkesine göndermişti.³⁸⁰

EA 17. Mektup

Tuşratta'nın bu mektubu 54 satırdır ve bugün British Museum'da muhafaza edilmektedir. Mitanni kralı giriş kısmında şunları yazarak sözlerine başlamıştır:

*"Benim kardeşim Mısır kralı Nibmuareya'ya. Böylelikle Mitanni kralı Tuişeratta (Tuşratta) senin kardeşindir. Benim için her şey iyi durumda. Umarım senin için de ve Kelu-Ḥeba³⁸¹ için de her şey iyidir. Senin ev halkın için, eşlerin için, oğulların için, büyük devlet adamların için, askerlerin için, atların için, savaş arabaların için ve tüm ülken için de umarım her şey iyidir."*³⁸²

Bu ifadeler Mitanni kralının Mısır'daki kardeşine olan sözleridir. Onun böyle cümleler kullanabilmesinde iki devletin siyasi olarak birbirlerine denk olduklarının da

³⁷⁸ Amarna mektuplarında Tiye veya Teye olarak geçen bu kişi Mısır'ın kraliçesidir. III. Amenhotep'in eşi ve IV. Amenhotep'in annesidir. W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 385.

³⁷⁹ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 383. J. Mynářová, *a.g.e.*, s. 61.

³⁸⁰ H. A. Hoffner, *a.g.e.*, s. 17.

³⁸¹ Kelu-Ḥeba Tuşratta'nın kızkadeşi ve III. Amenhotep'in eşidir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 382.

³⁸² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 41.

göstergesidir. Tušratta'nın kızkardeşinden de bahsetmesi Mısır ile akrabalık bağlarının tesis edildiğini göstermesi açısından da önemlidir.³⁸³

Tušratta selamlama kısmından sonra eski zamanlara ait hatıralardan bahsederek mektubuna devam etmiştir. Bu kısımda UD-ḫi adında birinden bahsedilmektedir. Bu kişinin memleketin efendisini öldürdüğünü ve kendisine düşman kesildiğini bildiren Tušratta daha sonra onun icabına baktığını kardeşi Artašumara'nın intikamını aldığını belirtmiştir. Mitanni kralı daha sonraki cümlesinde Mısır firavununun babasının arkadaşı olduğunu ifade etmiştir. Babasının firavunu çok sevdiğini, Mısır'ın efendisinin de babasını sevdiğini ve bu karşılıklı sevgiden dolayı babasının kızını ona verdiğini ilave etmiştir. Mitanni kralı mektubunun 30-35. satırlarında Hititlerin memleketlerine saldırdığını ve onları Teššup'un³⁸⁴ yardımıyla yendiğini belirtmektedir. Mektubun buradan sonraki 36-45. satırlarında Mısır'a gönderilen hediyeler hakkında malumat verilmektedir. Hediyeler şunlardır: *“Ḫatti memleketinden ele geçirilmiş ganimetlerden 1 araba, 2 at, 1 erkek hizmetçi, 1 kadın hizmetçi, firavunun kendisi için olduğu belirtilen 5 araba ve 5 takım at, Kelu-Ḫeba için 1 adet altın düğme, 1 takım altın küpe, 1 adet altından mamul mašḫu yüzük ve güzel koku.”*³⁸⁵ Mektuptan anlaşıldığına göre Mitanni kralı bunları başvekilim dediği Keliya ve Tunip-İbri ile göndermiştir. Ardından gelen ifadesinde *“elçilerimin çabuk gelmesi için umarım benim kardeşim onların hemen dönmesine izin verir ve ben de böylece onların getireceği raporu hemen öğrenebilirim ve kardeşimin selamını memnuniyetle duyabilirim”* demiştir. Son cümlede iki devlet arasında dostluk tesis edilmesinden bahseden Mitanni kralı: *“kardeşim umarım kısa zamanda elçisini gönderir ve ben onun selamını iştiririm”* diyerek mektubuna son vermiştir.

Mitanni kralının Mısır'daki kardeşine yazmış olduğu bu mektupta iki devlet arasında önceden temelleri atılmış olan dostluğun devam ettirilmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Devletlerarasıda var olan dostluğun Tušratta'nın babasının Mısır firavunu III. Amenhotep'e kızını vermesiyle perçinlenmiştir. Bu dostluk Tušratta zamanında da devam ettirilmek istenmiş, bu amaçla devletler birbirlerine çeşili hediyelerin de verildiği ziyaretler yapmışlardır. Bu mektuptan Mitannilerin Hititlerle olan ilişkileri hakkında da bilgi sahibi olmaktayız. Tušratta'nın anlattıklarından Hititlerin mağlup edildiği ve

³⁸³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 41.

³⁸⁴ Teššup Hurri kökenlidir ve Mitanni inancında fırtına tanrısıdır. W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 386.

³⁸⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 42.

onlardan birtakım ganimetler ve esirler alındığı anlaşılmaktadır. Elçilerin de çabuk gönderilmesi gerektiği konusunda birkaç kez tekrarlanan ifadeler dikkat çekmektedir ki bu durum Amarna arşivindeki bazı mektuplarda da görülecektir. Dönemin ulaşım şartları düşünüldüğünde yolculukların uzun sürdüğü tahmin edilecektir. Bir de elçilerin gitmiş oldukları yerde oyalandıkları zaman onların geriye dönüş sürelerinin bir hayli uzun süreceğinden bu konu devletler açısından hassas bir mevzu olmuştur.

EA 18. Mektup

Bugün Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilen EA 18 hasarlı olduğundan okunamamaktadır.³⁸⁶

EA 19. Mektup

Bu mektup British Museum'da muhafaza edilmektedir. 84 satırdan oluşan Tušratta'nın bu mektubu III. Amenhotep'e gönderilmiştir. Mitanni kralı Mısır'ın efendisine hitaben şu ifadelerle mektubuna başlamıştır:

*“Mısır'ın büyük kralı, beni seven ve benim tarafımdan da sevilen damadım Nimmureya'ya. Büyük kral, seni seven kayınpederin, kardeşin Mitanni kralı Tušratta'nın mektubudur. Benim için her şey iyi. Senin için, halkın için, benim kızkardeşim için, diğer hanımların için, oğulların için, savaş arabalarının için, atların için, savaşçıların için, ülken için ve sana ait her ne varsa onların tümü için umarım her şey çok çok iyi durumdadır.”*³⁸⁷

Mektubun 9-16. satırlarında iki taraf arasında iyi ilişkilerin çok eski zamanlardan beri devam ettiğini belirten Tušratta *“sen bize atalarından daha fazla ilgi gösterdin babamdan da fazla ilgi gösterdin”* diyerek hem kardeşim hem de damadım dediği III. Amenhotep'i övgülere boğmuştur. Daha sonra da *“Amon ve Teššup size iyilikler versin”* diyerek dua etmiştir. Mitanni kralının 17-24. satırdaki cümlelerinden Mısır firavununun ondan kızını kendisine eş olarak almak istediğini anlıyoruz. Mısır'dan gelen Mane adındaki elçi bunun için Mitanni ülkesindedir. Kızı görmek için gelen bu elçi onu gördüğünde hayran kalmış ona övgüler dizmiştir. Tušratta'nın ifadeleri de onun bu akrabalığın kurulmasına gönüllü olduğunu göstermektedir.³⁸⁸

³⁸⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 43.

³⁸⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 43.

³⁸⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 43, 44

İki taraf arasında ilişkilerin yoğun bir şekilde devam ettiği, mektubun devamındaki satırlardan anlaşılmaktadır. Hakikaten hem Mısır'dan hem de Mitanniler'den elçiler iki ülke arasında mekik dokuyordu. Bu elçilerden biri olan Kaliya Mitanniler'in elçisiydi. Onun Mısır'dan getirdiği mesajlarda iki ülke arasındaki ilişkilerin sevgiye dayalı olduğu anlaşılmaktadır ki III. Amenhotep şöyle diyordu Tušratta'ya: “*Elbette bizim aramızda olan sevgidir, biz birbirimizi severiz.*” Mitanni kralı da bu sözlerin kendisini çok memnun ettiğini ifade etmiştir.”³⁸⁹

Tušratta mektubunun 30-38. satırlarında aralarındaki sevgiden bahsettikten sonra Mısır'daki kardeşi ve damadından kendisine altın göndermesini istemiştir. Bunu yaparken de babasına bir zamanlar çok altın gönderildiğini, kendisine daha çok altın gönderilmesini ifade etmektedir. İlerleyen cümlelerinde ise bu altının da işlenmemiş saf altın olması gerektiği belirtilmektedir. Metnin devamında da bu altınla ne yapılacağına dair bilgiler yer almaktadır. Tušratta bununla hem büyükbabası için bir anıt mezar yaptıracağını hem de çeşitli malzemeler yaptıracağını ifade etmiştir. Bunun aynı zamanda kız için başlık parası olduğunu da söylemiştir. Tušratta mektubunun 59-70. satırlarında ise Amarna mektuplarında Mısır'daki altın bolluğunu anlatan meşhur ifadesi olan şu cümlesini yazmıştır: “*Altın Mısır'da kum gibi çok.*” Bu satırlarda aynı zamanda Tušratta'nın hem bol bol dua ettiği hem de altın istemeye devam ettiği görülmektedir: “*Umarın tanrı benim kardeşimin ülkesindeki altını şimdikinden daha çok lütfeder ve kardeşimin ülkesindeki altın şimdi olduğundan on kat daha bol olur. Umarım benim kardeşimden istediğim altın onu kederlendirmez, umarım benim kardeşim büyük miktarda altın gönderir. Kardeşim onun evi için her neye ihtiyaç duyarsa izin ver onu alayım. Kardeşimin istediklerinin on kat fazlasını vereceğim. Bu ülke kardeşimin ülkesi ve bu ev kardeşimin evidir.*”³⁹⁰

Mektubun 80-85. satırlarında yer alan ifadeler Tušratta'nın son cümleleri olup burada mektup ile gönderilmiş olan selamlama hediyelerinden bahsedilmektedir. Tušratta'nın metnindeki ifadesiyle:

“*Ben bu mektubumla beraber karderşime selamlama hediyesi olarak şunları gönderiyorum: 1 adet altın kadeh ki onların kulpunda hakiki lapis lazuliden işlemeler bulunmakta; 1 de maninnu-gerdanlık, 20 parça hakiki lapis lazuli, 19 parça altın onların*

³⁸⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 44.

³⁹⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 44.

*ortasında hakiki lapis lazuli süslemeler var. 1 maninnu gerdanlık, 42 hakiki hülalu taşı, 40 parça arzallu taşı şeklinde altın ve onların merkezinde yerleşmiş hakiki arzallu taşı süslemeleri bulunmakta. 10 takım at, onlara ait her şeyi mevcut 10 ahşap araba, 30 kadın ve erkek.”*³⁹¹

Tuŕratta'nın bu mektubu oldukça ilginçtir. En başından beri iki devlet arasında eskiden var olan iyi ilişkilerden ve bu ilişkilerin devam etmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Daha sonra Mısır firavunun onun kızına talip olması ve kızın verilmesi konusunda istekli olduğu anlaşılmaktadır ki, başlık parası bile istenmiştir. Belki de Tuŕratta'nın bu mektubundaki esas amacı Mısır'dan altın talebiydi. Bu da mektubun sonlarında ortaya çıkmaktadır. Uzun uzun iyi dileklerin sunulmasının ardından gelen ifadelerde Mısır'ın “*kum gibi çok olan altınlarından*” istenilmektedir. Bu altınla ne yapılacağı da belirtilmesi kardeşinden altını gönderirken yapılacakları düşünerek gönderilmesi gerektiğinin mesajını veriliyor olmalıydı. Çünkü Mitanni kralı bununa bir anıt mezar yapacaktı ve miktar önemliydi.

EA 20. Mektup

Tuŕratta'nın bu mektubu 84 satırdan oluşmaktadır ve damadı ve aynı zamanda kardeşim dediği III. Amenhotep'e gönderilmiştir. Mektup bugün Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Mitanni kralı bu mektubunda genel olarak kızının Mısır'a gönderileceğiyle alakalı bilgiler vermektedir. Mektupta değinilmiş olan bir diğer mevzu da Mısır'dan gelen altına alakalıdır. Bir önceki mektup olan EA 19'da istenilen altından bahsediliyor olmalı ki bu altın Mitanni kralının gözüne az gelmiştir. Gelen altını arkadaşlarıyla beraber değerlendirmiş olan Tuŕratta bundan memnun kalmamıştır. Etrafındaki insanlar da Mısır firavunu seni bu kadar mı seviyor anlamında sözler söylemiş, Tuŕratta da o beni gerçekten çok sever, daha fazla altın gönderir diyerek cümlesini bağlamıştır.³⁹²

Mitanni kralı Mısır'a gönderilecek olan kızıyla alakalı ifadelerinde ise onun henüz hazır olmadığını altı ay içinde hazırlanacağına dair bilgi vermektedir. Bu yüzden de Mısır'ın elçisinin bekletildiği ifade edilmektedir. Fakat elçilerin gerektiği şekilde ağırlandığını, onların ihmal edilmediğini de bu cümlesinin ardından eklemiştir.

³⁹¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 45.

³⁹² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 47.

Tuŕratta'nın ifadelerinde kızının büyüyüp geliŕtiđine, kardeŕinin ondan hoŕlanacađı biri olduğuna dair bilgiler de vardır. Kızın altı ay kadar bekletilmesi onun eyizinin hazırlanması ile ilgili olmalıydı. Çünkü mektubun 23-27. satırladında iŕlerin henüz tamamlanmadığı ve güzel iŕçilikler ortaya konmalı gibi bir cümle buna iŕaret etmektedir.³⁹³ Tuŕratta bu malumatları kardeŕine bildirmek için de Mısır'ın elilerinde biri olan aaramaŕŕi'yi gönderdiğini bildirmiŕtir. Mektubun sonlarına gelindiğinde Mitanni kralı tekrar EA 19'da olduğu gibi altın isteğinde bulunmuŕtur ve son cümlesinde de kardeŕine gönderdiği selamlama hediyelerini yazmıŕtır.³⁹⁴

EA 22. Mektup

Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmekte olan bu mektubun içeriği Tuŕratta'nın Mısır'a gönderdiği kızının ve damadı III. Amenhotep'in hediyelerinin listesidir.³⁹⁵ Metin oldukça uzundur ve 3 liste halindedir. Hediyelerden bazıları ŕunlardır:

“Dört adet güzel, hızlı koŕan at, altın iŕlemeli bir adet at arabası, kamçı, tören sopası, kolye, bıçak, çok renkli bluz, kırmızı yünden yapılmıŕ bir çift eldiven, at ŕeklinde bir adet kavanoz, altın iŕlemeli bir adet halhal, hakiki lapis lazuli ile süslenmiŕ eŕitli takılar, deri ayakkabı.³⁹⁶ Altından, gümüŕten ve abanoz ağacından mamul ekmek küreği. Gümüŕ mangal, renkli peŕtemal. eŕitli esansların da karıŕtırılmıŕ olduğu yağlar. Bronz zırh ve baŕlıklar, binlerce ifade edilen ok.”³⁹⁷

Bu hediyeler yüzlerce eŕitten oluŕmaktadır. Bunlar takı, bıçak, giysi gibi olanları altın, gümüŕ, lapis lazuli gibi değerli taŕlardan yapılan ürünler olduğu metinden anlaŕılmaktadır. Metnin sonunda da bunların tümünün düğün için gönderildiği belirtilmiŕtir. Ayrıca hediyelerin kralın ve gelinin (Tadu-eba) olduğu özellikle vurgulanmıŕtır. Böylesine muazzam değerde ve yükte olan düğün hediyesinin de olağanüstü güvenlik önlemleri ile gönderilmiŕ olduğu düşünölmektedir.³⁹⁸

³⁹³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 47.

³⁹⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 48, 49.

³⁹⁵ EA 25 de buna benzer bir mektuptur. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 72, 84.

³⁹⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 50, 58.

³⁹⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 50, 58.

³⁹⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 58.

EA 26. Mektup

Mitanni krallının bu mektubu Mısır'ın kraliçesi Teye'ye (Tiye) gönderilmiştir. Mektup bugün British Museum'dadır. Metin 66 satırdan oluşmaktadır, ancak bazı kısımlarda eksiklikler vardır. Tušratta'nın kraliçeyi selamlama cümleleriyle başlayan mektubunun 1-7. satırları şöyledir:

“Mısır'ın hanımefendisine, böylece Mitanni kralı Tušratta der. Benim için her şey iyi. Sizin için, ev halkınız için, oğlunuz için (Akhenaten), umarım her şey iyi gidiyordur. Benim kızım ve sizin de gelininiz olan Tadu-Heba için de her şey iyidir umarım. Sizin ülkeniz için, birlikleriniz için ve size ait her ne varsa umarım tümü için her şey iyi durumdadır.”³⁹⁹

Tušratta mektubunun 7-18. satırlarında Tiye'ye onun eşi ile olan dostluğunun güzelliğinden, birbirlerini seven iki dost olduklarından bahsetmektedir. İkisi arasında yapılan yazışmalar hakkında Tiye'nin, Mane'nin ve de Keliya'nın bilgisi olduğundan ayrıca kraliçenin iki dost arasında konuşulan önemli konuları bilen bir kişi olduğundan ve de bunları başka kimsenin bilmediğinden söz edilmektedir.⁴⁰⁰ Bu ifadeden de iki devlet arasında önemli konulara dair yazışmaların olduğu ve bunlar hakkında bilgisi olanlardan birinin de Tiye olduğu anlaşılmaktadır.

Metnin devam eden eden satırlarından Tiye'den Mitanni kralına mektup geldiği anlaşılmaktadır. Bu da kraliçenin diğer devletler ile yazıştığının önemli bir delilidir. Tiye, kocası III. Amenhotep ile sürdürülmüş olan dostluğun oğulları ve Amarna'nın kurucusu olan IV. Amenhotep (Akhenaton) ile de devam ettirilmesini arzulamaktadır. Tell el-Amarna bölgesinde yeni bir dini sistemin ortaya konulmaya çalışıldığı bu dönemde Mısır'ın Önasya devletler topluluğu ile barış içinde yaşaması yapılacak olan reformlar için elzemdir denilebilir. Bu bakımdan Tiye'nin devletlerarası dostluğun tesisinde aktif bir şekilde rol aldığını açıkça görmekteyiz.

Tušratta mektubunun 30-48. satırlarında da Tiye'nin daha evel istemiş olduğu dostluk talebine karşılık ifadelerde bulunmuş III. Amenhphis ile olan dostluktan *“on kat daha fazla bir şekilde IV. Amenhotep ile dost olacağını belirtmiştir.”* Ayrıca bu ifadelerinden sonra kocanızın yazdıklarını bilen bir kişi olarak onun göndereceğini

³⁹⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 84.

⁴⁰⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 84.

belirttiği hediyelerin tamamını göndermediği de ilave edilmiştir. Bu da onun hala altın peşinde koştuğunu göstermektedir.⁴⁰¹ Tuşratta Mısır'dan istemiş olduğu altın heykellerin ve lapis lazulinin gelmediğinden de yakınmaktadır. Tiye'ye “oğlunuz neden bana altın vermekte zorlanıyor hâlbuki onun ülkesinde altın kum gibi çok” diyerek bahsetmiş olduğu altın heykel ve diğer değerli eşyaların gönderilmesini istemektedir. Daha sonra da şöyle demiştir: “Siz oğlunuza müsaade edin o da bana bunları göndersin. O babasının bana olan sevgisinden ve saygısından on kat daha beni sevsin.”⁴⁰²

Tuşratta mektubunun sonunda “umarım sizin oğlunuzun elçileri, sizin elçileriniz, benim ve eşim Yuni'nin elçileri iki devlet arasında gelir giderler” diyerek iyi ilişkilerin devam etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Daha sonra da Tiye'ye gönderilen selamlama hediyelerini şu şekilde listelemiştir: “Kolza yağı (miktarının yazılı olduğu kısım eksiktir), bir takım altın işlemeli taş.”⁴⁰³

Tuşratta bu mektubunu Mısır'ın en güçlü kadınına göndermiştir. Tiye hem III. Amehophis'in eşi hem de ondan sonra tahta çıkmış olan IV. Amenhotep'in annesi olarak devlet politikasında etkili bir kişiydi. Onun devletlerarası yazışmalar yaptığı güçlü biri olduğunun da bir deliliydi. Tuşratta'nın ona yazdığı EA 26'daki cümlelerinden onun Mitanniler'e bir mektup göndermiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu da devletlerarası politikada etkin bir şekilde yer aldığı, yazışmalar yaptığının delilidir. Güçlü bir kişi olan Tiye'nin bu gücünden faydalanmak isteyen Tuşratta, ondan kendisine gönderileceği belirtilen ama gönderilmeyen altın ve diğer değerli hediyeleri istemiştir. Fakat onun bu konuda bir etkisinin olup olmadığı bilinmemektedir.

EA 27. Mektup

Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmekte olan bu mektup Tuşratta tarafından IV. Amenhotep'e (Naphurreya) gönderilmiştir. Mektup 113 satırdır bazı satırlarda eksiklikler vardır. Mitanni kralı Mısır'daki kardeşine selam ve iyi dileklerini şu satırlarında ifade etmiştir: “Beni seven Kardeşim, damadım,⁴⁰⁴ sevdiğim

⁴⁰¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 84.

⁴⁰² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁰³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁰⁴ Böyle bir hitap kullanılmasının sebebi III. Amenhotep öldükten sonra onun haremının oğluna geçmiş olmasıyla açıklanmaktadır. Normalde Tadu-İheba III. Amenhotep'in karısıydı. Bu mektupta ise Akhenaton'un karısı olduğu anlamı çıkmaktadır.

http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/political_marriages.htm. 20.05.2015.

Naphurreya'ya. Böylece Mitanni'nin büyük kralı Tušratta senin kayın pederin, senin kardeşindir. Benim için her şey iyi durumda. Umarım senin için de her şey iyi durumdadır. Ayrıca umarım ki senin annen Tiye için, senin tüm ev halkın için de her şey iyi durumdadır. Beni kızım, senin eşin Tadu-Heba için ve diğer eşlerin için, oğulların, devlet ricalin, savaş arabaların, atların, askerlerin, ülken ve size ait her ne varsa bunların tümü için umarım her şey çok çok iyi durumdadır.”⁴⁰⁵

Tušratta'nın devam eden cümlelerinden kendisine IV. Amenhotep'ten bir mektup geldiği anlaşılmaktadır. Gelen bu mektupta ise Mısır firavunu Mitanni kralına kendisine sevgisini göstermesini istemektedir. Tušratta' da EA 27'de buna gayet olumlu bir cevapla karşılık vererek “size babanıza davrandığımdan on kat daha iyi davranacağım ama sizden de ben aynı davranışları beklerim” demiştir. Daha sonra ise III. Amenhotep ile bir zamanlar aralarında geçen bir anektodu anlattığı 13-18.satırlarda IV. Amenhotep'e hitaben: “Senin baban biz ondan başlık parası istediğimiz zaman o bunu veremeyeceğini söyledi. Fakat kendisine verilecek olan kızı gördükten sonra on kat daha fazlasıyla isteklerimizi yerine getireceği” konusunda kendilerine malumat verildiğinden bahsetmiştir. Bu cümleden Mısır'dan istenen başlık parasının ilk başta verilmek istenmediği kızı gördükten sonra bunu verecek olduklarını anlıyoruz. Metnin 19-27. satırlarında ise Mitanni kralı Mısır'dan istemiş olduğu altın heykellerin kendisine gönderilmediği bunun yerine lapis lazuli gönderilmek istendiği konusunda bilgi vermiştir. Hâlbuki “elçilerinden öğrendiğine göre Mısır'da altın heykellerin varlığını bildiğini, üstelik bunların saf altından olduğunu” ifade etmiştir. Mitanni kralı kardeşinin bu altın heykelleri göndermediği konusunda oldukça üzgün gözükmetedir.⁴⁰⁶ Hatta bu mektubu gönderdiği IV. Amenhotep'in kendisine ahşaptan bazı şeyler göndermesi onun üzüntüsünü arttırmış olmalı ki devam eden cümlelerinde kardeşine şu şekilde seslenmiştir: “Benim kardeşime karşı yapmış olduğum bir yanlış davranışımın olduğunu bilmiyorum. Ben kardeşimin sözlerini işittiğim her gün şatafatlı bir kutlama yaparım.”⁴⁰⁷

Metnin 37-40. satırlarında da genel olarak bu mektubun özünü teşkil eden kardeşine olan sevgisinin devam edeceğinden bahseden Mitanni kralı “kendisi onu çok

⁴⁰⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 86, 87.

⁴⁰⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 87.

⁴⁰⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 87.

sevmesine rağmen Mısır'dan som altın gelmemesinden” dolayı duyduğu üzüntüyü ifade etmektedir. Mektubun devam eden kısımlarında da sürekli olarak altın istenilmektedir.⁴⁰⁸

Hemen hemen her mektupla birlikte gönderilen selamlama hediyelerinin Mitanni kralının bu mektubunda da görmekteyiz. Mitanni kralı; IV. Amenhotep, Tiye ve kızı Tadu-Heba için şu hediyeleri göndermiştir: “*Hurri tarzı bir bluz, bir şehir bluzu, hakiki hülalu taşından mamul bir göz şeklinde taş. Bir kutu kolza yağı esansı ki bu Tiye içindir, bir kutu kolza yağı esansı da Tadu-Heba için.*”⁴⁰⁹

EA 28. Mektup

Tuŕratta'nın IV. Amenhotep'e göndermiş olduğu bu mektubu 49 satırdan oluşmaktadır. Metnin 29-41. satırları arasında yer alan bazı yerlerinde eksiklikler vardır. Bu belge bugün British Museum'da bulundurulmaktadır. Mitanni kralı, Mısır firavununa, onun annesi Tiye'ye ve kızı Tadu-Heba'ya selam ve iyi dileklerini sunarak mektubuna başlamıştır. Tuŕratta'nın bu mektubunda bahsetmiş olduğu mesele elçilerle alakalıdır. O Mısır'a Pirissi ve Tulibri adında iki elçi göndermiştir. Mitanni kralı Mısır'dan gelen Mane adındaki elçiyi kendi elçileri gelene kadar ertelediğini belirtmiştir. Ancak Mısır, elçilerin dönüşünü geciktirmiştir bu da Mitanni kralının canını sıkmış, elçiler hakkında şöyle bir benzetmede bulmuştur:

“Elçiler kuşlar gibi uzak memleketlere giderler. Biz onlar olmazsa nasıl haberleşeceğiz? Umarım kardeşim elçilerimizin zamanında dönmesine müsaade eder ve ben de onun sözlerini işitebilirim.” Metktup Mitanni kralının iki devlet arasındaki ilişkilerin iyi bir şekilde devam etmesine dair iyi dilekleriyle son bulmaktadır.⁴¹⁰

3. 2. Mısır - Alaŕia (Kıbrıs)

Amarna arşivinde bulunmuş olan Alaŕia mektupları EA 33-40 arasında numaralandırılmış olup 7 adettir.⁴¹¹ Bu mektupların tamamında da gönderen kişinin adı yazılmamış sadece “*Alaŕia kralından Mısır'daki kardeşime*” diye bir ifade kullanılmıştır. Bu şekilde hitap edilebilmesi de Alaŕia kralının kendisini Mısır fravununa denk gördüğünün bir göstergesiydi. Ancak kendi adını neden yazmadığı konusunda bir bilgi

⁴⁰⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 88, 89.

⁴⁰⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 89.

⁴¹⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 91.

⁴¹¹ J. Mynářová, *a.g.e.*, s. 61.

sahibi değildir. Kaynaklarda Alaşia mektuplarının IV. Amenhotep'e gönderildiği belirtilmektedir.⁴¹² Alaşia ile Mısır'ın yazışmalarına baktığımız zaman bu mektupların genelde ekonomik temellere dayandığını görmek mümkündür. Alaşia'nın Amarna Çağı'nda bakır ticaretini tekelinde bulundurduğunu düşündüğümüz zaman mektuplarda daha çok ekonomik konulardan bahsedilmesinin sebebi daha iyi anlaşılacaktır. Amarna mektupları da Alaşia'nın bakır madenleri açısından dönemin en önde gelen memleketi olduğunu göstermektedir ki EA 33'te Alaşia'nın Mısır'a 200 talent gibi yüklü bir meblağda bakır gönderdiği yazmaktadır.⁴¹³ Bu kadar çok bakır gönderilmesi *adadaki bakırın kum gibi çok olduğunu* göstermektedir.

EA 33. Mektup

Bu mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Mektubu gönderen kişinin ismi yazılmamıştır ama bu mektubun muhatabının IV. Amenhotep olduğu düşünülmektedir.⁴¹⁴ Mektup 32 satırdır fakat eksik olan kısımlar bir hayli vardır.

Alaşia kralı mektubuna Mısır'daki eşitine seslenir sözlerine başlarken ve bu sebeple cümlelerini de buna uygun bir şekilde seçmiştir. Mısır firavununa kardeşim diyerek sözlerine başlayan Alaşia kralı kendisine ait her şeyin iyi olduğunu söyledikten sonra Mısır'daki kardeşi için, onun ev halkı, eşleri, oğulları, atları savaş arabaları ve ülkesinde bulunan ne varsa bunlar için her şeyin iyi olmasına yönelik iyi dileklerini sunmuştur. Bu tarzda bir giriş cümlesi yazmak için iki tarafın da birbiriyle eşit statüde olması lazımdır. Mısır'ın vassalları olan kralların mektuplarına baktığımızda onların mektuplarında efendim, kralım, güneşim, hayat kaynağım gibi cümleler yer almaktayken Alaşia kralının mektubunda iki eşitin birbirine yazabileceği cümleler görmekteyiz. Mektubun 9 ile 18. satırları arasında eksik kısımlar vardır ancak buralarda iki liderin daha evvel de yazıştıklarına dair bilgiler sezilmektedir. Alaşia kralı Mısır'daki kardeşinin babasının yerine Mısır tahtına çıktığını belirtmiş ve ardından onun kendisinden Mısır

⁴¹² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 104.

⁴¹³ Manuel Robbins, *Collapse of the Bronze Age: The Story of Greece, Troy, Israel, Egypt, and the Peoples of the Sea*, Lincoln 2001, s. 215.

⁴¹⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 104

sarayına çeşitli hediyeler göndermesini istediğini söylemiştir. Ardından gelen ifadelerden Mısır firavununun 200 talent⁴¹⁵ bakır istediğini anlıyoruz.⁴¹⁶

Mektupların bazılarında göreceğimiz bir ifade olan elçilerin çabuk gönderilmesi, onların geciktirilmemesi mevzusuna bu mektupta da rastlamaktayız. Alaşia kralı mektubun 19-26. satırlarında bu konu hakkında muhatabından bir istekte bulunmaktadır. Bu ifadelerinde şöyle demektedir: “*Babanın bize göndermiş olduğu elçileri biz acilen geri gönderdik, sen de bize yaz ve bizim elçilerimizi geciktirmeden gönder.*” İki taraf arasında bağlantıların kopmaması için de Alaşia kralı son cümlesinde: “*Yıldan yıla elçilerimizin sizin huzurunuzda gelmesine müsaade ediniz ve biz de sizin elçilerinizin bize gelmesine müsaade edelim.*” diyerek firavundan bir ricada bulunmakta ve aynı zamanda kendilerinin de bu duruma uyacağını belirtmektedir.⁴¹⁷

EA 34. Mektup

Bu mektup British Museum’da bulundurulmakta olup Alaşia kralından kardeşim diye seslendiği Mısır firavununa gönderilmiştir. Mektup 53 satırdır ve bazı satırlarda eksiklikler vardır. Bunun da IV. Amenhotep’e gönderildiği düşünülmektedir.⁴¹⁸

Alaşia kralı mektubuna ülkesinin refah içinde olduğunu daha evvel de bildirdiğini belirterek başlamaktadır. Bunun ardından da: “*Kardeşinin ev halkının, oğullarının, eşlerinin, atlarının, savaş arabalarının ve ülkesinin rehaf ve bolluk içerisinde olmasını*” temenni etmektedir. Bunun akabinde Mısır firavunun Alaşia kralından şikâyet ettiğine dair izlenimler edinmemizi sağlayan ifadeler gelmektedir. Mısır’da bir taç giyme veya bir kurban merasimine Alaşia kralının davet edildiği ifade edilmektedir. Fakat anlaşıldığı üzerine Alaşia kralı bu törene katılamamış ve bir temsilci de gönderememiştir. Mısır firavunun serzenişine cevaben Alaşia kralı: “*Bakınız siz benim kardeşimsiniz*” dedikten sonra bu olaydan haberi olmadığına dair ifadeler kullanmış, haberi aldıktan hemen sonra Mısır’a bir elçi göndermiştir. Bu elçi ile beraber hediye olarak 100 talent bakır

⁴¹⁵ Talent hakkında Alaşia başlığında yer alan olduğu tabloya bakınız. Ayrıca talent ve bazı ağırlık ölçüleri hakkında bkz: A. Bernard Knapp, *a.g.e.*, Oxford University Press, New York 2008, ss. 309, 312. ; Mabel Lang and Margaret Crosby, *The Athenian Agora: Weights, Measures and Tokens*, Published With The Aid of A Grant from Mr. John D. Rockefeller, Jr., Princeton, New Jersey 1964. ; Eski Mısır, Roma ve Yakınoğudaki toplumların ölçü birimleri hakkında bilgi için: François Cardarelli, *Encyclopaedia of Scientific Units, Weights, and Measures: Their SI Equivalences and Origins*, London 2006, ss. 65, 79.

⁴¹⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 104.

⁴¹⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 104.

⁴¹⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 106.

gönderilmiştir. Daha sonraki cümlelerinde ise Alaşia kralı kendini unutmamış ve Mısır'dan kendisine birtakım hediyeler gönderilmesini istemiştir. Bunlar da şöyle sıralanmıştır: “1 adet altınla süslenmiş abanoz yatak, 1 savaş arabası ki bu da *şukītu*⁴¹⁹ olarak belirtilmektedir, 2 at, 2 parça keten, 50 keten şal, 2 kaftan, 14 abanoz kiriş, 17 *ḥabannatu*⁴²⁰ zeytinyağı.” Alaşia kralı sonrasında gelen ifadesinde Mısır'da bulunmadığını bilhassa belirttiği bir ürün gönderdiğinden söz etmektedir ki bu da “eşek derisi” olarak belirtilmiştir. 26-31. satırlarda eşek derisi gönderilmesinden bahsedilmekle birlikte farkı hediyelerin de yer aldığı anlaşılmaktadır burada eksik kısımlar olması metnin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Alaşia kralı mektubunun devamında Mısır'a “Biz bir ittifak oluşturmalıyız” demiştir. Fakat bu ittifakın niçin olacağına dair bir bilgi verilmemektedir. Bu da muhtemelen Mısır'ın Alaşia kralına göndermiş olduğu mektup ya da mekuplarda yazıyor olmalı. Bu mektuplar da mevcut olmadığından bu konu muğlak kalmaktadır. Alaşia kralı son olarak: “Mademki sen babanın tahtına oturdun ben de sana başına dökmen için bir *ḥabannatu dolusu zeytinyağ gönderiyorum*” diyerek mektubuna son vermiştir.⁴²¹

Bu mektuba baktığımızda Alaşia kralının kendisine gelen bir mektup üzerine bunu yazmış olduğunu anlıyoruz. Alaşia kralının Mısır'da bir merasim yapıldığına dair malumat vermesi, bunun hakkında haberlerinin olmadığını, duyar duymaz da elçi gönderdiğini belirtmesi buna bir delil olabilir. Fakat Alaşia kralı bu merasim hakkında zamanında bilgi sahibi olamadığından olsa gerek Mısır'a teşrif edememiştir. Konu hakkında haber almaz da derhal bir elçi yollamış ayrıca bu elçi ile de Mısır'daki kardeşine çeşitli hediyeler göndermiştir. Hediye gönderen Alaşia kralı kendini de unutmayarak Mısır'dan hediyeler istemiştir. Mektubun sonunda ise Mısır tahtında bir değişikliğin olduğu anlaşılmaktadır ki bu esnada tahta çıkan kişi de muhtemelen IV. Amenhotep'tir.⁴²²

EA 35. Mektup

British Museum'da muhafaza edilen bu mektup 55 satırdan oluşmaktadır ve mektupta eksik bir kısım yoktur. Alaşia kralı mektubun 1-9. satırlarında memleketinde, ev halkında ve kendisinde herhangi bir sıkıntı olmadığını her şeyin yolunda gittiğini

⁴¹⁹ *şukītu*, aracın bir kısmı veya bir araç türü olarak tanımlanmaktadır. Bkz: Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate (eds.), *a.g.e.*, s. 381.

⁴²⁰ *ḥabannatu*, gümüşten veya bronzdan bir çeşit kap. Bkz: J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *a.g.e.*, s. 98.

⁴²¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 105, 107.

⁴²² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 104.

belirtmiş daha sonra da Mısır'da da her şeyin iyi olmasına dair iyi dileklerini sunarak mektubuna başlamıştır. Devam eden satırlardan Alaşia'dan Mısır'a bir elçi gönderildiğini onun beraberinde de Mısır elçisinin olduğunu anlamaktayız.⁴²³ Giden bu elçiler eli boş gitmemiş Alaşia kralının selamlama hediyesi olarak verdiği 500 talent ağırlığında bakırı götürmüşlerdir. Alaşia kralı göndermiş olduğu bu hediyeyi az görmüş olacak ki kardeşine: “*Bakır miktarının az olduğuna dair bana darılma*” demiştir. Fakat devam eden cümlelerden bu dönemde Alaşia memleketinde bir salgın hastalık yaşandığını anlamaktayız. Mektupta bu salgın yüzünden bakır işçilerinin birçoğunun öldüğünden bahsedilmektedir. Bu da Mısır'a neden az miktarda bakır gönderildiğinin cevabı olarak karşımıza çıkmaktadır. Alaşia kralı Mısır'a bu bilgileri verirken Mezopotamya toplumlarının inanç sisteminde yer alan veba tanrısı Nergal'in memleketinde olduğunu, hatta kendi evine bile girdiğini belirtmiştir. Bu yüzden ülkesinde salgın hastalıkların meydana geldiği ölen insanların arasında da genç bir hanımının olduğunu belirtilmektedir.⁴²⁴ Bu bilgileri veren Alaşia kralı mektubunun sonunda Mısır firavunundan iyi kalitede gümüş, bir öküz heykelciği, 2 *kukkubu*⁴²⁵ kutusu zeytinyağ istemiştir. Burada ilginç bir istek daha vardır ki bu da bir “*müneccim*” talebidir ki böyle bir istek de veba salgınıyla ilişkilendirilebilir. Mektup Mısır'daki kardeşine: “*Sen kendini Hatti ve Şanhar'ın kralıyla aynı seviyeye koyma sen benden ne istersen ben iki katını sana gönderirim ve umarım eski günlerdeki gibi de elçilerimiz gelip giderler*” denilerek son bulmuştur.⁴²⁶

Mektupta Mezopotamya inancında yer alan Nergal'den bahsedilmesi doğu-batı toplumları arasında tarih boyunca var olan etkileşimin güzel bir örneğini sunması açısından önem arz etmektedir. Ayrıca Alaşia memleketinde bir salgın hastalık meydana gelmesinden, buna bağlı olarak da birçok kişinin ölmesinden bahsedilmiştir ki ölen kişilerden bahsedilirken bakır işçileri özellikle belirtilmiştir.

⁴²³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 107.

⁴²⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 107, 108.

⁴²⁵ Kukkubu metalden ya da taştan bir çeşit kap, sunu kabı rhyton. Bkz: J. Black, A. George, N. Postgate (eds.), *a.g.e.*, s.165.

⁴²⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 108.

EA 36. Mektup

EA 36 hasarlı olduğundan dolayı okunamamaktadır. Fakat okunabilen kısımlarından bu mektupta çeşitli ürünlerin karşılıklı istendiğini az çok anlamak mümkün olmaktadır.⁴²⁷

EA 36. Mektup

EA 37. Mektup da British Museum’da yer almakta olup 29 satırdır. Bu mektupta da hasarlı yerler olsa da içerik hakkında bilgi elde edilebilmektedir. Mektubun 8-12. satırlarında Alaşia kralı Mısır’a 5 talent bakır ve 5 takım da at gönderdiğinden söz etmektedir. Mısır firavununa hitaben kardeşinin elçisini yolladığını ve ondan da kendi elçisini geciktirmeden göndermesini talep etmiş, hediye olarak da saf gümüş istemiştir.⁴²⁸

EA 38. Mektup

Berlin’deki Vondersiatisches Müzesinde muhafaza edilen bu mektup 30 satırdan oluşmaktadır ve metinde eksiklik yoktur. Alaşia kralı üleksine Lukki’lerin belirli zamanlarda saldırdıklarını onların arasında Mısırlıların olduğu konusunda endişelendiğini belirtmektedir. Alaşia kralı Mısır’daki kardeşine “*Eğer böyle bir durum varsa derhal adamlarını geri çekmesini aksi takdirde onlara nasıl davranılması gerekiyorsa öyle davranacağını*” söylemektedir.⁴²⁹ “*Kendi adamlarının böyle bir davranışta bulunması halinde siz de ne yapılması lazımsa onu yapın, senin atalarından hangisi bu şekilde bir davranış sergiledi diyerek serzenişte bulunmaktadır.*”⁴³⁰ Bu ifadelerden Alaşia memleketinin bir tehlike altında olduğu anlaşılmaktadır. Alaşia kralı Mısır firavununa bu konuda ne yapılması lazımsa yapması gerektiğini öfkeli bir dille belirtmektedir.

III. 3. 3. Mısır Suriye-Filistin Mektuplaşmaları

3. 3. 1. Mısır - Beyrut (Lübnan)

Zengin bir tarihe ve kültüre sahip olan Beyrut günümüzde Lübnan’ın başkentidir. Şehrin Eskiçağlardaki adı “Biruta” idi. Bu isim Akadca’da *būrtu*, İbranicede *bē’ēr*,

⁴²⁷ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 109, 110.

⁴²⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 110.

⁴²⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 111.

⁴³⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 111.

Arapça’da ise *bīr* olarak geçmektedir. Biruta ise bu kelimenin çoğul halidir. Bu kelimenin kaynaklarda “iyi, güzel, sahanlık, çukur” manalarına geldiği belirtilmektedir.⁴³¹ Arkeolojik kazılardan bölgenin tarihinin tarih öncesi devirlere kadar dayandığı bilinse de bölgenin yazılı dönemine ait tarihine dair en detaylı bilgiler Amarna arşivinde yer almaktadır. Amarna arşivinde yer alan Beyrut mektupları Ammunira tarafından Akhenaton’a gönderilmiş olup 3 adettir. Onun göndermiş olduğu mektuplar EA 141-142-143 olarak numaralandırılmıştır. Beyrut’tan Mısır’a gönderilmiş olan 3 mektup daha vardır ki bunları bir zamanlar Biblos prensi olan Rib-Hadda göndermiştir bu mektuplar da EA 136-137-138 olarak numaralandırılmıştır. Onun bu mektupları Beyrut’tan göndermesinin sebebi de ülkesinde tahtını kaybettikten sonra buraya sığınmış olması sebebiyledir. Bu iki prens de Mısır firavununun vassalıydı.⁴³²

EA 136. Mektup

Rib-Hadda’nın göndermiş olduğu bu mektup bugün British Museum’da muhafaza edilmektedir. 46 satırdan oluşan uzun bir mektuptur ve bozulma oranı yok denecek kadar azdır. Rib-Hadda mektubuna şu cümlelerle başlamıştır: “*Kralım, efendime onun uşağı, ayağının tozu olan Rib-Hadda’nın mesajıdır. Ben efendimin ayaklarına 7 kez ve 7 kez kapanırım. Umarım efendim onun uşağının sözlerini dikkate alır.*” Rib-Hadda buraya kadar Mısır’ın firavununa olan sadakatini belirttikten sonra mektubun devamında içinde bulunduğu sıkıntılı durumları efendisine arz etmektedir. Onu sıkıntıya düşüren ise Amurru’nun yöneticisi ‘Abdi-Aşırtı idi. Rib-Hadda’nın ifadelerinden kendi hemşehrilerinin ‘Abdi-Aşırtı’nın oğulları ile ittifak yapmasını önerdiğini ve onun da bu teklifi reddettiğini anlıyoruz. Rib-Hadda Mısır’daki efendisine: “*Ben onları reddettim ve dinlemedim*” demektedir. Devam eden satırlarda Rib-Hadda: “*Ben defalarca efendimden acil olarak bana bir garnizon göndermesini istedim böylece efendimin şehrini koruyabilirdim ama hiçbir ses çıkmadı*” diyerek biraz da sitem etmiştir. Rib-Hadda bu dönemde içerisinde bulunduğu durumu şöyle ifade etmiştir: “*Baskı altında olduğum zor dönemde benimle ittifak yapabilecek kişi olarak Ammunire’yi düşündüm ve bu yüzden benimle ittifak yapması ve dost olması için ben onun memleketine gittim*” demiştir. Bundan sonra Rib-Hadda kendi memleketine gittiğini ama kendi memleketinin ona yasaklanmış olduğunu belirtmiş ve “*kralım efendim umarım onun uşağının sözlerine kulak*

⁴³¹ Issam Ali Khalifeh, “Beirut” *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, (Ed. Eric M. Meyers), New York 1997, C. I, s. 292.

⁴³² T. Bryce, *a.g.e.*, 2009, ss. 124,125.

verir” diyerek efendisinden yardım istemiştir. Mektubunun sonlarına doğru da şöyle demektedir: “Ben gece gündüz kralımın, efendimin okçularının gelmesini bekliyorum. Umarım kralım, efendim onun uşağını düşünür. Eğer efendim duygu ve düşüncelerini değiştirmezse o zaman ben öleceğim. Umarım kralım beni hayata bağlar. Dahası benim 2 oğlum, 2 hanımım krala karşı isyan edenlere teslim edildi.”⁴³³

EA 137. Mektup

Amarna arşivinde bulunan bazı mektupların özel koleksiyonerlerin elinde bulundurulduğuna değinilmişti.⁴³⁴ EA 137. mektup da Rus koleksiyoner Vladimir Golenischeff’in elindeydi ancak bu kişi tableti Puşkin müzesine devretmiştir.⁴³⁵ W.L. Moran’ın “Amarna Letters” adlı eserinde bu mektuba Rib-Hadda’nın içinde bulunduğu durumu çok iyi özetler bir nitelikte “*sürgünde yaşlı bir kral*” başlığı konulmuştur. Hakikaten bu mektubun ve de bu mektuptan önce bahsedilen EA 136’nın içeriğine bakıldığında onun memleketinden uzak kalmış olduğunu anlaşılmaktadır.

Rib-Hadda mektubuna efendisine olan hürmet ve saygısını belirten ifadeleriyle başlamış ve sonra da şu cümleleriyle esas derdini belirtmeye çalışmıştır: “*Ben defalarca kez bir garnizon gönderilmesi konusunda efendime yazdım ama bu kabul edilmedi ve efendim, kralım onun uşağının sözlerini dikkate almadı.*” Rib-Hadda’nın sonraki cümlelerinden Mısır’a bir elçi gönderdiğini ama bu elçinin eli boş bir şekilde gönderilmiş olduğunu anlıyoruz. Anlaşılan Mısır onun derdine derman olamamıştır ya da olmak istememiştir.

Rib-Hadda bu mektubunda sadece Mısır’dan kendisine yardım göndermesini istememiştir o aynı zamanda kendi iç meselelerinden de bahsetmektedir. O maiyetindeki adamlarının, şehreminlerinin ve hatta erkek kardeşlerinin dahi kendisine karşı bir tutum sergilemeye başladıklarını, bu kişilerin kendisine karşı adaletsiz davrandıklarını onu küçmsediklerini belirtmektedir. Daha sonra da Ammunira’nın yanına gittiği esnada da küçük erkek kardeşinin Biblos’u ona düşman haline getirdiğini ve de şehri ‘Abdi-

⁴³³ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 216, 217. ; A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 697.

⁴³⁴ Amarna tabletlerini 4’ü Rostovitz Bey’de, 3’ü Rus Mısır bilimcisi Vladimir Golenischeff’te, 1’i Amerikan misyoner Chauncey Murch’te, 1’i Fransız arkeolog Jules Oppert’te bulunmaktadır. Ayrıca tabletlerin hangi müzede kaç tane muhafaza edildiğine dair bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. XIII, XIV.

⁴³⁵ Vladimir Golenischeff’in elinde bulunan Amarna Tabletleri EA 70-137-160 olarak numaralandırılan tabletlerdir. Bu üç tablet 1912 yılında Puşkin Güzel Sanatlar Müzesine devredildi. Bkz: Shloma Izre’el, “Amarna Tablets in the Pushkin Museum of Fine Arts”, *Moscow Journal for Semitics*, Vol.7/2, Moscow 1995, ss. 125,161.

Aşirta'nın oğullarına vermek üzere olduğunu belirtmiştir. Mısır'dan gelen elçinin eli boş bir şekilde geldiğini görünce -yani bir destek ile gelmediği- öz kardeşi tarafından hor görüldüğünü belirten Rib-Hadda'nın ne kadar zor bir durumda olduğunu anlamak mümkündür. Anlaşılan onun etrafındaki insanlar ona karşı bir tutum sergilemeye başlamıştı; Rib-Hadda'nın tüm çabalarına rağmen Mısır'dan bir yardım gelmeyince de kardeşleri bile onu hor ve hakir görmüştü. Mektunun devamında kardeşinin ona karşı ne kadar düşmanca bir tutum içerisinde olduğu net bir şekilde anlaşılmaktadır. Rib-Hadda kardeşinin bir cinayet suçu tertipleyip kendisini şehirden uzaklaştırdığını da belirtmektedir. Devam eden satırlarında ise Mısır'daki efendisine kendisinin Mısır'a gelmesinin zor olduğunu yaşlı ve hasta bir insan olduğunu belirttikten sonra efendim biliyor ki Biblos'un tanrısı kutsaldır ve işlenen günahlara karşı sert cezalar verir diyerek Mısır'a gidememenin özrünü ve de kendisine karşı işlenen suçların cezasız kalmayacağını belirtiyor olmalıydı. Rib-Hadda'nın sonraki cümlelerinden kendi oğlunu Mısır'a göndermiş olduğunu anlıyoruz. Mısır'dan kendisine oğluyla beraber birlik gönderilmesini ve bu sayede de Biblos'u ele geçirebileceğini söylüyor netice alınacağından da gayet umutlu olduğunu şu cümleleriyle ifade ediyordu: *“Efendim şehirde birçok kişi bizim tarafımızdadır, düşmanlık yapanlar ise azdır, eğer onlar okçu birliklerin ortaya çıktığını görürse şehir hemen kralımın safına geçecektir.”* Rib-Hadda daha sonra efendisine olan bağlılığını tekrar dile getirmiştir. Onun bu ifadeleri de şu şekildedir: *“Efendim benim onun için canımı vereceğimi biliyor. Ben şehirdeyken orayı kralım için koruyordum ve ben kendimi kralım için adamıştım. Kardeşim şehri ‘Abdi-Aşirta'nın oğullarına vermek için beni bir düşman gibi gösterdi.”* Rib-Hadda bu olanların ardından efendisinden şehri ihmal etmemesini istemiştir. İçine düşmüş olduğu bu durumdan kurtarması için efendisinin tez zamanda gelmesi için adeta onu teşvik edecek cümleler kurmuştur. *“Efendim şehirde çok fazla altın ve gümüş ve ayrıca tapınaklara ait mal mülk var. Kralım orayı aldığı anda umarım Burusilim'i bana yaşamam için verir.”* Rib-Hadda mektubun sonlarına doğru yine efendisinin derhal harekete geçmesini eğer şehri alamazsa bütün Kenan şehirlerinin onun elinden çıkabileceğini Biblos'un atalarının şehri olduğu belirtmektedir. Ayrıca kendisinin şu anda Ammunira ile beraber yaşadığını, ne kadar süre onunla beraber kalacağını söyleyerek memleketine gitme arzusunda olduğunu ima etmektedir.⁴³⁶ Rib-Hadda bu uzun mektubunda içine düştüğü zor durumu Mısır'daki efendisine belirtmiştir. Bir an evvel kendisine yardım gönderilmesini talep

⁴³⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 218, 219.

etmekte aksi takdirde şehri kaybedeceklerini bununla da kalmayarak eğer bu şehir elden giderse Mısır'ın Kenan bölgesindeki hâkimiyetinin sona ereceğini ifade etmektedir.

EA 138. Mektup

Rib-Hadda'nın 138 satırdan oluşan bu uzun mektubu Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Metinde bazı satırlarda eksiklikler vardır. Rib-Hadda bu mektubuna da her zaman olduğu gibi efendisinin bir kölesi olduğunu belirten ifadelerle başlamıştır. Mektubun ilk kısımlarında eksiklikler olmasından dolayı cümlelerin neyi ifade ettiği tam olarak anlaşılammaktadır ancak kendisine bulunduğu yerden ayrılmaması konusunda Biblos'tan haber geldiğinden bahsetmektedir. Bunun ardından Rib-Hadda o insanlara güvenmediğini ima eden cümleler kurmuştur ki kendi ifadesiyle şöyle demektedir: “*Bu insanlar yalancı.*”⁴³⁷ Onun bahsettiği kişiler muhtemelen kendi memleketinde ona karşı tutum içerisinde olanlardı.

Rib-Hadda mektubunun 23-33. satırlarında Aziru'nun kendisine karşı düşmanlık ettiğinden bahsetmektedir. Sonraki ifadelerinde ise “*Ben kralımın bir hizmetçisiyim kralım başka bir memlekette benim gibi bir yöneticiye sahip değil ben efendim için ölüyorum.*” diyerek kendisini övmektedir. Bu ifadelerinin ardından ise “*Abdi-Aşirta'nın Şumur'u ele geçirdiğinde Biblos'u bizzat kendisinin koruduğunu yanında da bir garnizon bulunmadığını, bu esnada efendisine bir mektup yazdığını ve eğer bir ordu yardıma gelirse Şumur'u geri alabileceklerini*” belirtmiş sonra da “*Fakat bir yardım gelmediğinden Şumur'un şu anda Abdi-Aşirta'nın eline geçtiğini*” bildirmiştir.⁴³⁸

Rib-Hadda Şumur'un ele geçirilmesinden sonra halkta bir hoşnutsuzluğun meydana geldiğinden bahsetmektedir. O bu bölgenin Abdi-Aşirta'nın eline geçmesi üzerine halkın daha ne kadar süre boyunca Abdi-Aşirta'nın oğullarını tutacağız dediğini söyler. Biblos halkının artık bu durumdan sıkılmış olduğu açıktır ki onların mallarının savaşlarda tükentiğini belirtmeleri bu durumun bir ifadesidir. Devam eden satırlarda halkı kendisine Mısır'dan bir destek gelmemesi üzerine bundan ümidi kesmesini ve Aziru'ya katılmasını söylediğini aktarmıştır. Ancak Rib-Hadda buna kesinlikle karşı çıktığını belirtmiştir. Bunu ifade eden cümleleri de şu şekildedir: “*Ben nasıl efendimi bırakırım.*”⁴³⁹ Rib-Hadda daha sonra şehir halkının Abdi-Aşirta'nın oğullarıyla

⁴³⁷ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 705.

⁴³⁸ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 705.

⁴³⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 221, 222.

görüştüğünü ve ona katıldıklarını kendisinin de Beyrut'a Ammunira ile görüşmeye gittiğini ve de onunla birlikte hareket etme kararı aldıklarını belirtmektedir. Sürgündeki prens Rib-Hadda, sonraki cümlelerinde şehir halkının yarısının düşmanla diğer yarısının da efendisiyle beraber olduğunu yazmıştır. Bu cümleden de onun şehrinde birlik beraberliğin olmadığını bunun da, şehirde yabancı bir gücün kol gezmesine yol açan bir durum oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu güç de 'Abdi-Aşirta idi. Rib-Hadda daha evvel oğlunu Mısır'a gönderdiği gibi tekrar gönderdiğini ama onun 4 ay boyunca dinlenmediğini bildirmekte ardından da "neden benim adamlarıma böyle yapılıyor" diye sitemde bulunmaktadır.⁴⁴⁰

Mısır'dan kendilerine adam gönderilmediğinden şehirdeki insanlar Aziru'ya katılıyor diyen Rib-Hadda devamında şunu da belirtmektedir: "Daha önce efendime yazdım o benim sözlerimi dinlemedi bu sebeple ben Beyrut'ta bir köpek gibi yaşamaktayım. Sizden bir yardım gelseydi ben şehrimi kralım için koruyabilirdim." O, bu sözyle sizden yardım gelmiş olsaydı bu hallere düşmeyecektik demek istiyordu.⁴⁴¹ Daha sonra tekrardan efendisinden asker talebinde bulunan Rib-Hadda bu birliklerin gelmesi halinde şehri 'Abdi-Aşirta'nın elinden alabileceğini belirtmiştir.⁴⁴²

Rib-Hadda mektubunun sonlarına doğru kendisinin Ammunira'nın yanında ne kadar süre kalacağını bu durumdan rahatsız olmaya başladığını bildiren ifadeler kullanmıştır. Ondan sonra da eğer 'Abdi-Aşirta Beyrut'u ele geçirirse o zaman bölgede size ait toprak kalmayacaktır diyerek bir an evvel kendisine yardıma gelinmesi konusunda ısrarlarına devam etmiş son cümle olarak da: "Neden benim efendim beni dikkate almıyor" diyerek mektubuna son vermiştir.⁴⁴³

EA 141. Mektup

EA 141 bugün British Museum'da muhafaza edilmektedir. Mektuba 48 satırdan oluşmuştur ve metnin son kısımlarında bazı eksiklikler bulunmaktadır.⁴⁴⁴ Bu mektubu Beyrut'un idarecisi Ammunira göndermiştir. Ammunira Mısır'ın bir vassalı olduğu için başlangıçtaki cümleleri de buna göre yazmıştır. Ammunira mektubuna şu ifadelerle başlar: "Kralım, efendim, güneşim, tanrım hayat kaynağım. Sizin uşağınız ve ayağınızın

⁴⁴⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 222.

⁴⁴¹ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 709.

⁴⁴² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 222.

⁴⁴³ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 711.

⁴⁴⁴ A. F. Rainey, *a.g.e.*, ss. 718, 720.

kiri, tozu olan Beirut'tan Ammunira'nın mesajıdır."⁴⁴⁵ Bu cümleyi analiz ettiğimizde onun Mısır kralına olan bağlılığını görmemiz zor olmayacaktır. Hatta daha sonraki ifadesinde abartılı bir şekilde "tanrım" ifadesini de kullanmış karşındakini ilahlaştırmıştır. Kendini tanıtan ve bir nevi el etek öpmeye benzetilebilecek olan giriş cümlesinden sonra da efendisine olan sadakatini belirtmeye devam etmişti ve şöyle demiştir: "*Ben kralım, efendim, güneşim, tanrım hayat kaynağımın ayaklarına 7 kez ve 7 kez kapanırım.*" Bunun ardından kendisine Mısır'dan gelen mektupları kastederek tabletteki efendisinin sözlerini duyduğunu ve buna bağlı olarak çok fazla bir şekilde memnuniyet duyduğunu belirtmiştir. Bu mektup Mısır'dan kendisine verilen bir emirden de bahseder. Gelen emir de Mısır'dan okçu birliklerin gelmesinden evvel hazırlık yapılması konusundadır Ammunira da bu emre yönelik atlar, savaş arabaları vs. ihtiyaçları temin ederek birtakım hazırlıklar yapmıştır. Metnin son ifadesinde de: "*Efendim umarım düşmanların kafalarını parçalar ve ben de bunu memnuniyetle seyrederim ayrıca ben efendimin şehrini koruyacağım*" denilerek mektup nihayet bulmuştur.⁴⁴⁶

Mektubun geneline bakıldığında Beyrut'un tehlike altında olduğunu ve bu sebepten Ammunira'nın Mısır'dan yardım istediğini anlıyoruz. Ammunira'nın cümleleri de bize istenen bu yardımın geleceğini hatta Mısır'dan da siz de birtakım hazırlıklar yapın denilmiş olduğunu sezdirmektedir.

EA 142. Mektup

Bu mektup British Museum'da muhafaza edilmektedir. Bir önceki mektuba göre kısa olup 33 satırdır, metinde eksik bir kısım yoktur. Ammunira'nın bu mektubu da diğerlerinde yer alan klasikleşmiş "*efendim, kralım, 7 kez ve 7 kez ayaklarınıza kapanırım*" gibi ifadelerle başlamaktadır. Bundan sonra devam eden kısımda Hani adında bir elçinin Beyrut'a getirmiş olduğu Mısır firavunun mektubundan bahsedilmektedir ve Ammunira'nın cümlelerinden onun bu duruma çok sevindiği anlaşılmaktadır. Hatta sevincinden dolayı gözlerinin parlamış olduğunu anlıyoruz.⁴⁴⁷

⁴⁴⁵ Ammunira'nın mektubunda *a-pa-ru* diye bir tabir vardır bu da toz, toprak manasında kullanılabilir. Bkz: J. Black, Andrew George, N. Postgate (eds.) *a.g.e.*, ss. 75.

⁴⁴⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 227.

⁴⁴⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 228.

Bu mektupta Ammunira'nın yanında bir mülteci gibi yaşayan Rib-Hadda'dan da bahsedilmektedir. Ammunira efendisinin yardımı ulaşana kadar bu misafirini iyi koruması gerektiğini Mısır'a bildirmiştir.⁴⁴⁸

EA 143. Mektup

Ammunira tarafından gönderilen bu mektup 41 satırdır. Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Tabletın bazı kısımları kırık olsa da bu durum içeriği hakkında bilgi edinmemize engel olmamıştır. Mektuptan Mısır gemilerinin Beyrut'a demirlemiş olduğuna dair bilgiler edinilmektedir.⁴⁴⁹

Ammunira selamlama, hürmet ifadelerinin sonrasında efendisinin emretmiş olduğu her ne varsa onları yapması gerektiğini belirtmiş; ona olan itaatinde kusursuz bir şekilde davrandığını bu ifadesiyle ortaya koymuştur. Mısır'dan gelen gemilerden bahseden Ammunira onlara serbestlik verdiğini yazmıştır satırlardaki eksik kısımlardan dolayı daha fazla bilgi edinilemeyen bu mektubun bize vermiş olduğu en sağlıklı bilgi Mısır'dan bir filonun Beyrut'a geldiğidir.⁴⁵⁰

3. 3. 2 Mısır - Biblos

Amarna arşivindeki mektupların büyük çoğunluğu Biblos'tan gelmiştir. Mynářová'nın *Language of Amarna-Language of Diplomacy Perspectives on the Amarna Letters* adlı eserinde verilen listeden anladığımıza göre EA 68-95 ve EA 101-138 arasında numaralanırlmış mektuplar ile EA 362 Biblos prensi Rib-Hadda tarafından gönderilmiştir. EA 139-140 numaralı mektuplar da Biblos'tan gönderilmiştir ancak bunları gönderen kişi Rib-Hadda değil Ili-ra[piḫ] adında bir kişidir.⁴⁵¹

EA 68. Mektup

Bu mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmekte olup 32 satırdan müteşekkildir. Rib-Hadda Mısır'ın bir vasalı olduğundan dolayı mektubunu da buna uygun bir şekilde yazmıştır. Vassalların mektuplarında görülen “*efendi ile hizmetkâr*” örneği Rib-Hadda'nın mektuplarında da açıkça yer almaktadır. Bu bakımdan

⁴⁴⁸ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 723.

⁴⁴⁹ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 1495.

⁴⁵⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁵¹ J. Mynářová, *a.g.e.*, s. 62, 66.

mektuplarda kardeşim gibi bir ifade yoktur; bunun yerine “*efendim, kralım, güneşim*” gibi muhatabına üstünlük yükleyen kelimeler kullanılmıştır.

Rib-Hadda efendisine şu sözlerle seslenerek başlamıştır: “*Tüm ülkelerin kralı, efendim, umarım (Gu-ub-la) Biblos’un tanrıçası kralımıza güç bahşeder. Ben efendimin, güneşimin ayaklarına yedi kez ve yedi kez kapanırım. Umarım efendim, kralım Biblos’un sadık, sapasağlam bir hizmetçisi olduğunu biliyordur.*”⁴⁵²

Sonraki cümlelerinde Biblos’a karşı °Apiru’lardan (Hıbiru)⁴⁵³ çok şiddetli saldırılar olduğu belirtilmektedir. Bu tehlikeden oldukça tedirgin olan Biblos prensi efendisine bu duruma karşı ilgilenmesi konusunda istekte bulunur. Bu arada Şumur’daki insanların onlara katılmaları durumuna karşı bu Mısır’ın ilgisiz davranmamasını arzulamaktadır. Rib-Hadda Şumur’da efendisinin Paḥamnata adında bir görevlisinin bulunduğunu ve onun sayesinde Biblos’un yaşayabildiğini belirtmektedir. Ardından da Biblos’un ne kadar zor bir durumda olduğunu bu komiserin bildiğini ifade etmektedir. Bu tehlikeli duruma karşı kendilerinin lüzumlu olan şeyleri yaptığını belirttikten sonra son cümlesinde tekrar kendisine karşı çok şiddetli bir savaş olduğunu yazmış efendisinden de bu şehri ihmal etmemesini rica etmiştir.⁴⁵⁴

EA 69. Mektup

Biblos prensi Rib-Hadda tarafından Mısır’a gönderilen bu mektup British Museum’da bulunmaktadır. Mektup 39 satırdan ibarettir fakat bazı kısımlarda kırıklar olduğundan dolayı okunamamaktadır.

⁴⁵² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 138.

⁴⁵³ Hıbiru kelimesi Akadca bir kelimedir. Bunun Sümer dilindeki karşılığı SA. GAZ ya da SAG. GAZ’dır. Bu terim etnik bir sınıf için kullanılmıyordu ama Hıbirular’ı çeşitli etnik sınıflara mensup insanlar oluşturmuştu. Onlar genellikle küçük gruplar halindeydiler. Kaynaklarda bu insanların göçebe veya yarı göçebe, devletsiz kalan insan, mülteci, kaçak, sosyal gruplarından dışlanmış insanlar oldukları konusunda bilgiler yer almaktadır. Bu gruba dâhil olan insanlar, kendi memleketinden ve statüsünden mahrum kaldığından muhtemelen göçebe bir şekilde yaşamaktaydı. Belki de kaybedecek bir şeyleri olmadığından eşkıyalık yapmaktaydılar ve şehirlere saldırmaktaydılar. Bunlar hakkında Alalah belgelerinden önemli bilgiler edinilmektedir. Bu belgelerde Hıbirular’ın hırsızlık yaptığı belirtilmektedir. Yine bu belgelerde onlardan bazı grupların at arabası kullandığı, bazısının dilencilik yaptığı da ifade edilmektedir. Kaynaklarda onların paralı askerlik yaptığından da bahsedilmektedir ki Hitit devleti için bu hizmette bulunmuşlardır. Bazı zamanlarda ise bu insanlar krallar tarafından işçi olarak alınmıştır. Buna en iyi örnek de M.Ö. 17. yy’da kuzey Mezopotamya’daki Tikunani Krallığı tarafından 438 Hıbiru’nun işçi olarak alınmasıdır. Amarna mektuplarında bu insanlardan sık sık bahsedilmektedir. Örneğim Biblos prensi Rib-Hadda Mısır’a göndermiş olduğu EA 68 olarak numaralandırılmış olan mektubunda bu insanların kendilerine vermiş olduğu sıkıntılardan bahsetmektedir. T. Bryce, *a.g.e.*, New York 2009, s. 269. ; W. L. Moran, *a.g.e.*, EA 68, s. 137.

⁴⁵⁴ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 437.; W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 138.

Bir önceki mektubunda olduğu gibi bunda da son derece saygı bildiren ibareler yer almaktadır. Fakat tanrım ifadelerinin kullanılması bu saygıyı farklı yönlere yöneltmekte, karşısındakini ilahlaştırmaktadır. Mektup “*efendim ben sizin ayaklarınıza kapanırım*” ifadeleriyle başlar. Ardından da “*umarım Biblos’un tanrıçası, efendimin tanrıçası benim efendimin memnun olacağı şekilde onu onurlandırır*” denilerek iki memleketin kutsal görülen değerleri üzerinden Mısır firavununa iyi dileklerde bulunulur. Rib-Hadda devam eden cümlelerinden Mısır’daki efendisine biraz sitem edercesine seslendiği görülmektedir ki o şöyle denilmektedir: “*Efendim ben defalarca kez onların bize saldırdığını size bildirdim. Dahası onlar gece gündüz bana saldırmaktalar.*” Bu ifadeleriyle Biblos’un düşmanlar tarafından saldırıya uğradığı ve Mısır’dan bir ses çıkmadığı anlaşılmaktadır. Bu durum aslında Mısır’ın bu dönemdeki genel politikası olarak da görülmektedir. Amarna mektuplarına bakıldığında Mısır’ın kendinden istenen her yardıma hemen cevap vermediği görülür. Bu da Mısır’ın kendi başını derde sokmak istememesiyle yorumlanabilir. Rib-Hadda’nın bu mektubundaki “*defalarca bildirdim*” ifadesi onun sürekli olarak yardım talebinde bulunduğunu ve de bir cevap alamadığını ortaya koymaktadır. Devam eden ifadelerden de kendi memleketindeki bazı kasabalarda da sıkıntıların yaşanmakta olduğunu ayrıca Magdalu ve Kuaşbat’taki⁴⁵⁵ insanların da memlekete rahat vermedikleri anlaşılmaktadır. Rib-Hadda mektubunun sonlarında efendisinin okçu birliklerinin yıl içerisinde gelmesi halinde huzurun sağlanacağından bahsetmektedir.⁴⁵⁶

EA 70. Mektup

Bu mektup Mısır tarihçisi Rus Vladimir Golenischeff’in koleksiyonunda yer almaktaydı ama günümüzde Puşkin Müzesinde bulunmaktadır. 31 satırdan oluşan mektupun ilk 16 satırı oldukça hasarlıdır. Biblos prensi bu mektubunda Mısır’dan askeri yardım istemiştir. İstenilen bu askerler de Meluḥḥa’nın birlikleridir ki bu bölge Nübya olarak belirtilmektedir. Ayrıca talep edilen askerler arasında Kuşhi birlikleri de vardır. Rib-Hadda istenilen askerlerin gelmesi durumunda da Amurru’ların krala katılacağından bahsetmektedir.⁴⁵⁷ Bu mektup Mısır’ın Kuşhi memleketinden askeri güç olarak yaralandığını ortaya kayması açısından önemlidir. Çünkü vaktiyle Kuşhi’ler ile savaştan

⁴⁵⁵ Bu isimler bir kasaba ismi olarak ifade edilmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 390.

⁴⁵⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 138.

⁴⁵⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 139.

ve onları dize getirmeye çabalayan bir Mısır vardı bu da Mısır'ın gücünün arttığını göstermektedir.

EA 71. Mektup

Bu mektup 35 satırdan ibaret olup Berlin'deki Vondersiatisches Museum muhafaza edilmektedir. Metnin son satırında eksik kelimeler yer almaktadır. Rib-Hadda tarafından gönderilmiş olan mekubun muhatabı Mısır sarayının veziri olan “*Haya*’dır.” Gönderilen kişinin belirtilmesi açısından önemli bir bilgi sunmaktadır ki çoğu mektupta bu yoktur. Biblos prensi Mısır'ın vezirine iyi dileklerini sunarak mektubuna başlar hatta firavuna seslendiği bir tarzda “*sizin ayaklarınıza kapanırım*” bile der. Rib-Hadda mektubun 7-16. satırlarında “*siz bilge bir kişisiniz ki bu sebepten kralımız sizi komiser olarak gönderdi*” diye önce veziri över ardından da “*neden efendimiz ile konuşmada ihmalkâr davrandınız, Şumur’u almak için düzenli birlikler gönderilmeli ki orayı alalım*” diyerek de bir sitemde bulunur.⁴⁵⁸

Devam eden satırlarda Amurru prensi °Abdi-Aşirta’ya olan kızgınlığı dile getiren Biblos Rib-Hadda, °Abdi-Aşirta’ya “*o kim oluyor, o kralımızın topraklarını kendisi için alan bir köpek ve uşaktır*” demektedir. Onun güçlü olmadığını ima eden Rib-Hadda Hıbiru’ların °Abdi-Aşirta sayesinde güç elde ettiğini belirtmektedir. Ardından gelen ifadelerinde Biblos prensi efendisinden “*50 at ve 200 adam istemekte ve bu sayede kendisinin Şigata’da düşmanı olan Amurru prensi °Abdi-Aşirta’ya karşı direnebileceğini*” söylemektedir. Son cümlelerinde ise efendisine °Abdi-Aşirta’nın Hıbiru’lar ile ittifak kurup güçlenmesine izin vermemesi konusunda istekte bulunmakta eğer güç kazanırsa Şigata ve Amki’nin onun eline geçeceği ve kendisinin bu olaylara karşı gücünün yetmediğini şu kısa cümlesiyle ifade etmektedir: “*Ben ne yapabilirim ki*”⁴⁵⁹

Bu mektup birbirine düşman olan iki prens ve ayrıca memleketlerinden uzak kalmış, çeşitli işlerde yer alan, farklı milletlere mensup, göçebe topluluklar olan “*Hıbirular*” hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Hakikaten Amurru prensine Biblos prensinin söylemiş olduğu ifadeler bu ikilinin aralarının hiç dostça olmadığını bize göstermektedir. Ayrıca Biblos kralının ifadelerinden de Amurru prensinin Hıbiru’lardan asker desteği sağlayarak güç elde ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum da Hıbiru’ların

⁴⁵⁸ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 445.; W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 140.

⁴⁵⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 140.

yukarıda dipnotta belirttiğimiz paralı askerlik yapmış olduklarına dair durumu akla getirmektedir.⁴⁶⁰ Habirular ve °Abdi-Aşirta birbirlerini güçlendirmiş bu sayede Rib-Hadda'nın zor durumda kalmasına sebebiyet vermiştir.

EA 73. Mektup

Bu mektup British Museum'da muhafaza edilmekte olup 45 satırdır. Biblos prensi Rib-Hadda bunu Mısır'ın Amanappa⁴⁶¹ adındaki memuruna göndermiştir. Mektuba selam ve saygı ifadeleriyle başlayan Biblos prensi devam eden 6-11 satırlarda Amanappa'ya “*neden siz efendimiz ile konuşmakta isteksiz davranıyorsunuz*” diyerek bir sitemde bulunduktan sonra onun okçularla birlikte gelmesini ve Amurrular'a saldırılması konusunda bir istekte bulunmuştur.⁴⁶² Eğer okçular gelirse Amurrular'ın şehri ve çöl bölgesini terk edeceğini belirten Rib-Hadda °Abdi-Aşirta'nın yanında yer alan adamların ona karşı dost yanlısı olmadığını da ayrıca belirtmiştir. Ardından gelen ifadeler °Abdi-Aşirta'nın Ammiya'nın adamlarına bir mesaj gönderdiğini ve bu mesajda da onlara liderlerini öldürüp Habiru'lara katılmalarını tavsiye ettiğini bildirmektedir.⁴⁶³ Rib-Hadda eğer olaylar bu şekilde gelişmeye devam ederse kendilerine de aynı şeyin olacağı konusunda tedirgin olduğunu dile getirmekte ve sonunda da tüm memleketlerin °Abdi-Aşirta'ya katılacağını üzümlere ifade etmektedir. Son cümlesinde ise “*siz Şumur'da iken ben sizin sadık bir hizmetkârınızım, efendimiz ile acilen konuşup acilen bir ordu gönderilmesini temin ediniz*” diyerek esas isteğini bildirip mektubuna son vermiştir.⁴⁶⁴

EA 74. Mektup

Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilen bu mektup 65 satırdır ve British Museum'da yer almaktadır. Oldukça uzun olan mektupta bazı eksiklikler vardır ama bu, anlamda bir daramaya yol açmamaktadır. Rib-Hadda efendisine olan saygı ve bağlılık bildiren ifadelerini yazarak mektubuna başlamıştır. Bunun ardından da “*Biblos atalarınız zamanından beri Mısır'ın sadık bir hizmetkarıdır ama siz bize bir yardımı çok görmektesiniz*” denilmiştir. Rib-Hadda, Mısır'dan yardım istemekte bir bıkkınlık duymadan hemen hemen her mektupta bunu yapmıştır. Bu kez eskiden beri sizin

⁴⁶⁰ Bkz: T. Bryce, *a.g.e.*, New York 2009, s. 269.

⁴⁶¹ Bu kişinin Mısır sarayının bir memuru olduğu belirtilmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 380.

⁴⁶² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 141.

⁴⁶³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 141.

⁴⁶⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 141.

hizmetinizde olan Biblos'a bir yardım göndermediniz denilerek bir sitemde bulunulmuştur.

Rib-Hadda mektubunun devamında Hıbiru'ların Biblos şehrine saldırılarda bulduklarından ve bu sebepten oğullarının ve kızlarının ve aynı zamanda da kendisinin mahvalmuş bir vaziyette olduğundan söz eder.⁴⁶⁵ Yarimuta adında bir memlekete Biblos halkının bir kısmının satıldığından bahseden Biblos prensi bunun ardından şu şiirsel ifadeyi kullanmıştır: *“Bizim arazilerimiz erkek olmadan kadınların hali gibi (verimsiz)”*⁴⁶⁶ Bu ifadesi de ülkedeki erkeklerin bir kısmının köle olarak satıldığını göstermektedir. Biblos prensi bu cümlesinin ardından memleketindeki birçok köyün Hıbiru'ların eline geçtiğini ve kendilerine sadece Biblos ile birkaç yer kaldığını söylemiştir. Rib-Hadda mektubunun 45-50. satırlarında yine şiirsel bir ifadeyle efendisine *“Biblos'ta kapana kısılmış bir kuş gibiyim”* diyerek içinde bulunduğunu durumu özetlemiştir.⁴⁶⁷

Amanappa adındaki memurun ismi bu mektupta da geçmektedir. Rib-Hadda eğer kendisine inanılmama gibi bir durum varsa Amanappa'dan bilgi alınabileceğini belirtmektedir. Bu bilgilerin yer aldığı 51-57. satırlarda Rib-Hadda zor zamanlarda Amanappa'nın yanında yer aldığını belirtirken şimdi de zor durumda olanın kendisi olduğunu ima ediliyor olmalıydı. Akabinde gelen ifadelerinde kendisine bir adam gönderilmesini isteyen ve aynı zamanda da efendisinin yanına gitmeyi isteyen Rib-Hadda: *“benim için sizinle beraber olmak iyi bir şeydir ben kendi başıma ne yapabilirim”* diyerek mektubuna son vermektedir.⁴⁶⁸

EA 75. Mektup

Rib-Hadda'nın bu mektubu Mısır firavununa yazılmış olup 50 satırdan oluşmaktadır. Bazı satırlarda eksik kısımlar bulunmaktadır. Mektup Kahire Müzesinde muhafaza edilmektedir. Mektup klasik selam ve hürmet bildiren ifadelerle başlamıştır. Biblos prensi daha sonraki ifadesinde kendilerinin uzun zamandan beri Mısır'ın sadık bir hizmetkarı olduğunu belirtmiştir. Bunun ardından kendilerine karşı çok şiddetli bir savaş açıldığını; oğullarının, kızlarının, evlerindeki mobilyaların yaşamak için erzak alma

⁴⁶⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 142, 143.

⁴⁶⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁶⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 143.

⁴⁶⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 143.

amacıyla Yarimuta memleketine satıldığı söylenmiştir. Mektubun 15-20. satırlarında şu edebi ifade yer almaktadır: “*Tarım işçilerimizin olmamasından dolayı bizim tarlalarımız tıpkı erkeksiz kalmış kadın gibi oldu.*” Bu ifade ve evvelindeki insanların ve mobilyaların satılma durumu memlekette gerçekten zor bir dönem yaşandığını, tarım arazilerinden ürün elde edemediklerini gözler önüne sermektedir. Rib-Hadda’nın daha sora gelen ifadesinden onun bir hastalıktan dolayı mustarip olduğu anlaşılmakta yine aynı cümlesinde kendisinin sürekli olarak Mısır’a yazdığını fakat onun yazdıklarıyla ilgilenilmediğini okumaktayız.⁴⁶⁹

Metnin 22-25 arasındaki satırları eksiktir. Bunu ardından gelen 25-29. satırlarda ise Hıbaru’ların Aduna kralını öldürdüklerinden bu durum hakkında ‘Abdi-Aşirta’nın bir malumatı olmadığından ve Hıbaruların ele geçirdikleri yerleri kendi bünyeleri dâhilinde tuttuklarından bahseden Biblos prensi korktuğunu da açık yüreklilikle bildirmektedir.⁴⁷⁰ Bu ifadeden de Hıbaruların kendi başlarına hareket ettiği anlaşılmaktadır.

Metnin 30-34. satırlarında Araşni adında bir bölgenin kralı olan Miya’nın da Ardata’yı ele geçirdiğini, Ammiya’nın adamlarının da daha yeni bir vakitte onların efendisini öldürüğü bildirilmektedir. Ardından gelen ifade ise şöyledir: “*Ben korkuyorum.*” Buradan edinilen bilgilere göre de bölgede siyasi bir kargaşa durumunun yaşandığı görülmektedir. Bazı küçük prensliklerin bölgede kafalarına göre hareket ettikleri, bundan dolayı da Rib-Hadda’nın da korkmaya başladığı anlaşılmaktadır. Zaten Hıbarular ve ‘Abdi-Aşirta onun hali hazırda bir baş belası iken yeni tehlikelerin ortaya çıkması onu korkmasını normalleştirmektedir.⁴⁷¹

Mektubun son kısımlarına yaklaşıldıkça da daha büyük siyasi yapılar hakkında malumatların yer aldığı görülmektedir. Rib-Hadda, Hatti’lerin Mitanniler’e ait vassalların topraklarını ele geçirdiğini Mısır’a bildirmektedir. Bunun ardından ise ‘Abdi-Aşirta’nın Mısır’a ait olan toprakları ele geçirdiğinden söz etmekte, onun bir köpek olduğunu söyleyerek sadık olması gerekirken krala ait toprakları almasından duyduğu rahatsızlığı ifade etmektedir. Sonrasında ise silik kısımların da yer aldığı bir satır gelmektedir. Burada okçu birliklerin istendiğine dair bölüm okunabilmektedir.⁴⁷²

⁴⁶⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁷⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁷¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁷² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 145.

Moran'da bu mektuba “*politik kargaşa*” başlığı konulmuştur. Hakikaten olaylara baktığımız zaman bazı prensliklerin diğerinin topraklarını ele geçirdiği, Hititlerin de devrin büyük devleti Mitanniler'in topraklarına gözünü diktiği düşünüldüğünde geçekten politik bir kargaşa ortamının mevcut olduğu anlaşılacaktır. Mektubun sonlarında yine eksik kısımlar vardır burada Biblos prensinin, ‘Abdi-Aşirta’ya olan öfkesinin yazılı olduğu kısımlar okunabilmektedir. Burada ‘Abdi-Aşirta’nın kralın topraklarına gözünü dikmiş bir köpek olduğu ifade edilmektedir bu da aradaki düşmanlığın ne kadar şiddetli olduğunu göstermektedir.⁴⁷³

EA 77. Mektup

Biblos prensi Rib-Hadda tarafından Mısır'ın memuru olan Amanappa'ya gönderilen bu mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Mektup 37 satırdır fakat bazı satırlarda eksik kısımlar mevcuttur. Bu mektupta Amanappa'nın Biblos'tan bakır ve şinnu istediği anlaşılmaktadır. Burada ifade edilen şinnu'nun fildişinden yapılmış bir mücevher olduğu espit edilmiştir.⁴⁷⁴ Rib-Hadda'nın ifadelerinden de bu talebin gerçekleşmediği anlaşılmaktadır ki o şöyle demektedir: “*Biblos'un tanrıçası şahit olsun ki bunlar Biblos'ta yok.*”⁴⁷⁵ Habiru telikesinden dolayı Mısır'dan yardım isteyen Biblos prensi “*eğer yardım bu sene gelmezse tüm memleketler Habiru'lara katılacaktır*” demiştir. İşlerin iyice kötüye gitiğinin bir işareti olarak da son cümlesinde köylülerin isyan etmekte olduğu belirtilmiştir.⁴⁷⁶ Köylülerin isyan etmesi demek de üretimin azalması veya belki de tamamen durmasına yol açacağından bu Biblos için büyük tehlike anlamına gelmektedir.

EA 81. Mektup

Bu Mektup da EA 77 gibi Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. 59 satırdan oluşan mektup Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Metnin bazı yerlerinde az da olsa eksiklikler vardır. Rib-Hadda'nın giriş kısmındaki sözleri şöyledir: “*Rib-Hadda'dan tüm ülkelerin kralı, büyük kral, savaşın kralı, efendisine. Umarım Biblos'un tanrıçası efendimize, kralımıza güç verir. Ben 7 kez ve 7 kez efendimin ayaklarına kapanırım.*”

⁴⁷³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 145.

⁴⁷⁴ J. Black, A. George, N. Postgate (eds.) *a.g.e.*, s. 375.

⁴⁷⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 147.

⁴⁷⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 148.

Biblos prensi 6-13. satırlarda efendisine şu sözlerle seslenmektedir: “*Umarum efendimiz, ‘Abdi-Aşirta’nın Biblos’a çetin bir savaş açtığı konusunda bilgi sahibidir ve o bizim bütün şehirlerimizi ele geçirdi bize sadece Biblos ile Baṭruna kaldı, o bunları da almak için uğraşiyor.*”⁴⁷⁷ Devam eden satırlarda ‘Abdi-Aşirta’nın Biblos’tan iki kişiye haber gönderdiğini, bu haberin de şu şekilde olduğu ifade anlaşılmaktadır: “*Ammiya gibi liderinizi öldürülüp Habiru’lara katılın.*” Bu ifadeden ‘Abdi-Aşirta’nın Biblos liderini çeşitli hile ve tuzaklarla ortadan kaldırıp bu bölgeyi başıboş bırakarak halkın Habiru’lara katılmasını sağlama peşinde olduğu anlaşılmaktadır. O, bu sayede bu şehri kolayca ele geçireceğini düşünüyor olmalı. Rib-Hadda bu sebepten onların kendisine karşı düşmanca davranmaya başladıklarını Mısır’a bildirmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki ‘Abdi-Aşirta amacında başarıya doğru ilerlemektedir. Rib-Hadda sonrasında gelen ifadelerinde ise bir kişinin kendisine bronz bir hançer ile saldırdığını ama kendisinin o saldırganı öldürdüğünü bildirmektedir. Bu durum da Rib-Hadda’nın hayatına kastedildiğini ortaya koyan bir delildir. Mektubun devam eden cümlelerinde Biblos prensi tehlikelerden dolayı bir yere ayrılamaz durumda olduğunu, Mısır sarayına memleketinde meydana gelen tehlikeleri yazdığını ama kendisine bir cevap gelmediğini dile getirmektedir.⁴⁷⁸ Ardından kendisinin “*dokuz kez saldırıya uğradığını ve hayatı için endişelendiğini*” yazmıştır. Efendisine hitaben de kendisinin ihmal edilmemesini, aksi takdirde öldürüleceğini bildirmiştir. Mektubun 31-41. satırlarında ise Biblos’un köylerinden bahsedilmektedir. Buradaki ifadelerde “*insanların kızlarını, oğullarını, mobilyalarını Yarimuta memleketine hayatta kalmak için bazı ürünler alma ihtiyacından dolayı sattıkları*” belirtilmektedir. İki ay içinde yardım gönderilmez ise ellerinde bulunan iki şehrin de - *Biblos ile Baṭruna-* ‘Abdi-Aşirta’nın eline geçeceğini söyleyen Rib-Hadda mektubuna son vermiştir.⁴⁷⁹ Bu mektup Biblos prensinin hayatına kasteden saldırıları anlatması bakımından açısından ilginçtir. Eskiçağ tarihinde de bir suikast planına dair güzel bir örnek teşkil etmektedir. ‘Abdi-Aşirta’nın da ne kadar planlı bir şekilde hareket ettiği ortadadır. Onun Biblos’ta bazı kişilere haber gönderip kaleyi içerden fethetme olarak yorumlanabilecek bu davranışı da başarılı olamasa da akıllıca bir plandır.

⁴⁷⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 150.

⁴⁷⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 150.

⁴⁷⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 151.

EA 85. Mektup

Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilen bu mektup Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. 87 satırdan oluşan bu belgede Biblos'ta meydana gelen bir dizi sıkıntılardan bahsedilmektedir. EA 81'de bahsedilen Biblos halkının oğullarını, kızlarını ve mobilyalarını satma durumundan daha evvel bahsedildiği gibi burada da bahsedilmektedir. Rib-hadda halkın aç olduğundan söz etmekte efendisinden kendisinin ve halkının açlıktan ölmemesi için “*gemiyle tahıl göndermesini*” istemektedir.⁴⁸⁰ Ayrıca “*300 adam ve 30 çift at gönderilmesinin şehrin korunması için faydalı olacağı*” belirtilmektedir. Rib-Hadda mektubun 22-32. satırlarında da Mısır'ın bir komiseri olduğu anlaşılan Yanhamu⁴⁸¹ adında bir kişinin kendisine tahıl ve adam verdiğine dair bir şeyler söylediğinden ama bunların yalan olduğundan bahsetmekte gerekirse bu konuda kralın huzurunda olan Puḥleya'dan bu konu hakkında bilgi alınabileceği ifade edilmektedir.⁴⁸² ‘Abdi-Aşirta ve Ḥabiru'ların Beyrut'a Yapaḥ-Hadda'nın⁴⁸³ yanında gittiklerini ve bu gelişmenin bir ittifakla neticelenebileceği ifade edilmektedir.⁴⁸⁴ Bu mektupta Mitanniler'den de bahsedilmektedir ki Rib-Hadda'nın ifadesine göre onlar Biblos'a saldırma niyetindeydi fakat onların içecek suları kalmadığından geri dönmek zorunda kalmıştır.⁴⁸⁵

Bu mektuptan Biblos'un dört bir yandan gelen tehlikelerle uğraşmasının yanında bir de memlekette başgösteren açlık tehlikesine çareler aramakla meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Her zaman olduğu gibi bu yine Mısır'dan yardım talebinde bulunulmuştur. Yiyecek için de gemiyle tahıl gönderilmesi fikri ortaya atılmıştır. Gemiyle erzak istenmesi bölgede terör estiren Ḥabiru'ların karadan erzak yardımının şehre ulaşmasında sıkıntı çıkarabileceğinden dolayı düşünülmüş olmalıdır.

EA 87. Mektup

Bu mektup British Museum'da yer almaktadır ve Rib-Hadda tarafından Mısır'ın memuru *Amanappa*'ya gönderilmiştir. Bir memura yazılan bu mektubun giriş cümlesi şu

⁴⁸⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 156.

⁴⁸¹ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 385.

⁴⁸² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 156.

⁴⁸³ Bu kişinin Beyrut'un üst düzey kişilerinden bir olduğu belirtilmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 385.

⁴⁸⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 157.

⁴⁸⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 157.

şekildedir: “Benim efendim Amanappa’ya, sizin uşağınız olan Rib-Hadd’nın mesajıdır. Sizin ayaklarınıza kapanırım. Umarım Amon ve Bilos’un tanrıçası efendinizin huzurunda sizi onurlandırır.” Bu ifadeler göstermektedir ki Mısır’ın bir memuruna dahi yazıldığında ona da yüksek bir saygı ifadeleriyle hitap edilmektedir.

Biblos prensi, Amanappa’nın kendisini yanlış bir davranışa yöneltmesinin suçlusu olarak görmektedir. Bu mevzuyu şu sözleriyle ifade etmektedir: “Neden sen bana elçimi kraldan evvel sana göndermemi söyledin? Sonra da efendimiz askeri birlik ve savaş arabaları verir dedin. Ben senin dediklerini yaptım, elçimi evvela sana gönderdim ama elçim eli boş bir şekilde bana geri geldi.”⁴⁸⁶ Bu gelişmenin ardından Biblos’un gerçekten güç bir duruma düştüğü mektubun devamından anlaşılmaktadır. Rib-Hadda elçisinin eli boş bir şekilde geldikten sonra Baṭruna kentinin Habirular’ın eline geçtiğini, onların Biblos’un kapıları önünde bekleyip buradan ayrılmadıklarını ifade etmiştir. Bu gelişme Biblos prensi için zor bir durum olmalıydı çünkü onun EA 81. mektubunda anlattıklarına göre zaten elinde Biblos ve Baṭruna kentlerinin kalmıştı. Bu bakımdan artık elinde tek bir kenti kalmış olmalıydı o da Biblos idi.⁴⁸⁷ Mektubunun 25-31. satırlarında eksik kelimeler olsa da genel itibariyle şunlar anlaşılmaktadır: “Acil olarak Kralımızdan yüksek sesle ağlayarak iste ki bize seçme bir kuvvet göndersin ve Habiru’ları geri püskürtelim.” Rib-Hadda son olarak da Amanappa’ya gelmesini ama dikkatli olmasını, şu sözleriyle ifade ederek mektubuna nihayet vermiştir: “Eğer size bir şey olursa ben de ölmeliyim.”⁴⁸⁸

EA 88. Mektup

Bu mektup British Museum’da yer almaktadır ve Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. 51 satırdan oluşan bu mektupta bazı satırlarda eksiklikler vardır. İçerik olarak bakıldığında bu mektubun EA 87’de yazılanların bir tekrarı mahiyetinde olduğu görülecektir. Rib-Hadda mektubunun: “5-12. satırlarında “kendilerine karşı olan savaşlar gibi kralın sadık şehirleri olan Argat, Irqat, Ammiya, Şigata’ya karşı da savaş açıldığı hakkında defalarca kez size yazdım. Fakat tüm bu gelişmelere karşı sizden bir yardım gelmedi denilmektedir.”⁴⁸⁹ Ardından gelen ifade ise ‘Abdi-Aşirta’nın kralın topraklarında istediği gibi hareket ettiği yönündedir. Böyle bir durumun değerlendirilmesi yapıldığında Mısır’ın bölgedeki otoritesinde bir eksiklik

⁴⁸⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 159.

⁴⁸⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 159.

⁴⁸⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 159.

⁴⁸⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 160.

olduğu yorumu doğurmaktadır. Rib-Hadda daha sonraki ifadelerinde bu azılı düşmanın Batruna'yı ele geçirdiğini Biblos'un kapılarını tuttuğunu ve bu yüzden şehrin dışına çıkamadıklarını belirtmiştir. °Abdi-Aširta'nın Biblos'u da ele geçirmek amacıyla olduğu haberi de verilmiştir. Bu kadar tehlikeli olan bir düşmana karşı kralından tez zamanda yardımcı birlikler göndermesini isteyen Rib-Hadda eğer yardım gelmezse Biblos'un elden çıkacağını bunun yanında Habiru'ların Mısır'a da geleceğini bildirmiştir. Mektubun sonlarına doğru ise Biblos'un diğer kentlere benzemediğini eski zamanlardan beri bu kentin Mısır'ın sadık bir hizmetçisi olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁰ Son satırlarda ayrıca bir çekememezlik gibi bir durum da sezilmek mümkündür ki şöyledir: Rib-Hadda Mısır sarayına giden Akka elçilerinin kendi elçilerinden daha fazla onurlandırıldığını ifade etmektedir. Metinde Akka elçilerine mobilya ve bir at verildiğinden ama kendi elçisine iki at verilmesini umut ettiğinden söz edilmektedir.⁴⁹¹ Bu ifadeler de Mısır'da gerektiği gibi değer görmediklerini düşünen Rib-Hadda'nın iç dünyasının bir dış vurumu olmalıydı.

Metne baktığımız zaman belki de Biblos prensinin kendisine yardım gelmediğinden dolayı Mısır'ı tedirgin edip de yardımın gelmesini hızlandırabilecek bir tavırla mesajını yazmış olduğu anlaşılabilir. Rib-Hadda mektubunun başından beri kendisinin ve diğer kentlerin içinde buldukları tehlikeleri anlatmıştır. Eğer yardım gelmezse bu düşmanın buraları almakla kalmayacağını belki de Mısır'a kadar gelebileceğini söylemiştir. Bu şekilde bir ifade yardımın bir an evvel gelmesi için kullanılmış olmalıydı.

EA 92. Mektup

Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilen bu mektup Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Mektup 57 satırdan oluşmaktadır ve bu mektup defalarca kez Mısır'dan istenen yardımın en sonunda geldiği hakkında bilgiler vermektedir. Metin okunduğunda bu yardımın Mısır'dan değil yine onun vassallarından yapılacağı anlaşılmaktadır. Bu da Mısır'ın kendisini ateşin içine atmayacağını bir göstergesidir. Mektubun 29-40. satırlarında Biblos prensi kralının çok nazik bir şekilde olan davranışta bulunduğundan söz etmektedir ki Mısır firavunu Beyrut, Sidon ve Tyre'nin yöneticilerine bir mesaj yazmış bu mesajda da "*Rib-hadda sizden bir yardım*

⁴⁹⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 160.

⁴⁹¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 161.

isterse ona yardım göndereceksiniz” denilmiştir.⁴⁹² Böyle bir durum zaten Biblos prensinin uzun bir zamandır iştiyakla beklediği şeydi. Hakikaten Rib-Hadda'nın mektuplarına bakıldığında Biblos memleketinin düşmanlar tarafından sürekli bir tehdit altında olduğu ve bundan dolayı da Mısır'dan usanmadan yardım talebinde bulunduğu görülecektir. Bu mektupta yazılanlardan anlaşıldığına göre Biblos bu yardıma kavuşmuşmak üzeredir. Mısır'dan gelen haberler üzerine Rib-Hadda'nın hiç vakit kaybetmeden bahsedilen kentlerin yöneticilerine elçisini gönderdiği anlaşılmaktadır. Mektubun sonlarına doğru Rib-Hadda yukarıda ismi geçen bölgelerin idarecileriyle kardeş gibi olduklarını ve umarım onlardan bir yardımcı kuvvet gönderilmesinin efendisi için bir sorun teşkil etmeyeceğinden bahsetmiş ve mektubuna son vermiştir.⁴⁹³

EA 93. Mektup

Bu mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da bulundurulmaktadır Rib-Hadda tarafından Amanappa'ya gönderilmiştir. Mektup 28 satırdan oluşmaktadır. Rib-Hadda bu mektubunda muhatabına olan kızgınlığını bildirmektedir ki girişte yer alan selam ve saygı belirten ifadelerin kısa olması da onun oldukça kızgın olduğunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir.⁴⁹⁴ Amarna mektuplarını gönderen vassalların Mısır'ın üst düzey devlet adamlarına yazdığı mektuplarda bile uzun uzun saygı ve selamlama ifadeleriyle mektuplarına giriş yaptıkları görülmektedir. Fakat bu mektupta ise “*Amanappa'ya Rib-Hadda'nın mektubudur, sizin ayaklarınıza kapanırım*” gibi kısa bir ifade yer almaktadır.⁴⁹⁵ Biblos prensi Amanappa'ya bizzat kızgın olduğunu şu sözleriyle iletmiştir: “*Ben size çok kızgıyım. Siz bana sürekli geliyorum diyorsuz.*” Bu ifadesi Biblos prensinin hayal kırıklığına uğradığının bir dışı vurumudur. Onun bu ifadesi kendisine yazılan mektuplardan gelineceği söylenilmekte ama bir türlü bunun gerçekleşmediği anlaşılmaktadır.

Rib-Hadda daha sonra krala kendisine 300 adam göndermesi konusunda haber verilmesi hususunda bilgi verilmesini istemekte, °Abdi-Aşirta'nın adamlarının geri püskürtülmesinin Baṭruna'nın alınmasına bağlı olduğunu ifade etmektedir. Rib-Hadda

⁴⁹² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 166.

⁴⁹³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 166.

⁴⁹⁴ Bkz: EA 77, W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 147.

⁴⁹⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 167.

son cümlesinde ise eğer bu yıl okçular gelmezse o zaman düşmanın daima güçlü kalacağı konusunda bir korkusunun olduğunu ifade etmektedir.⁴⁹⁶

EA 95. Mektup

Bu mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Biblos prensi Rib-Hadda bu mektubunu Mısır'ın ileri gelenlerine hitaben yazmıştır. Mektup 53 satırdan oluşmaktadır fakat eksik kısımlar oldukça fazladır. Bu mektubun giriş kısmındaki selamlama ve hürmet bildiren ifadeleri Rib-Hadda'nın Mısır'ın bir memuru olan Amanappa'ya yazdıklarına aynıdır: *“Rib-Hadda Mısır'ın ileri gelenlerine diyor; ben sizin ayakarınıza kapanırım. Umarım Amon ve Biblo'un tanrıçası efendinizin huzurunda sizi onurlandırır.”* Metnin 27-33. satırlarda Mitanniler'den söz edilmekte onların Mısır'a ait olan Amurru memleketini ziyaret ettiğini ve buraya hayran kaldıklarını ifade etmektedir. Mitanni kralının Amurru memleketi hakkında ifadesi aynen şu şekildedir: *“Ne kadar muhteşem bir memleket. Sizin ülkeniz çok büyük.”*⁴⁹⁷ Rib-Hadda Mitanni kralının bu sözünü aktardıktan sonra efendisine şunu söylemiştir: *“Umarım efendim bize bir komiserini gönderir de biz Amurru memleketini efendimiz için alırsınız.”* Bu ifadelerinin ardından gelen satırlarda eksik kısımlar bir hayli çok olduğundan anlam bütünlüğü sağlanamamaktadır. Fakat buradan çıkan en anlamlı cümle Biblos'un azılı düşmanı 'Abdi-Aşirta'nın hasta olduğuna dair bilgi verilmesidir.⁴⁹⁸ Bu da Biblos için sevindirici bir haber olmalıydı.

EA 103. Mektup

Mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaz edilmektedir. Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa yazılmıştır ve 57 satırdan oluşmaktadır ve eksik bir kısım yoktur. Rib-Hadda efendisine şu cümlelerle seslenmiştir: *“Kralım, efendim, güneşime onun uşağı olan Rib-Hadda'nın mesajıdır. Ben efendimin, güneşimin ayaklarına kapanırım 7 kez ve 7 kez. Umarım efendim, kralım onun uşağının sözlerini dikkate alır.”*⁴⁹⁹

Devam eden ifadelerinde başı sürekli dertte olduğu 'Abdi-Aşirta'dan bahsedilmektedir fakat bu kez onun oğullarının Biblos'a karşı şiddetli bir savaş açtığı

⁴⁹⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 167.

⁴⁹⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 166.

⁴⁹⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 166.

⁴⁹⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 176.

belirtilmektedir. Şumur ve Irqata'nın da böyle bir duruma düşebileceğini belirten Biblos prensi kendisinin oraya gidemediğini Zimredda ve Yapah Hadda'nın ile kendisiyle beraber olmadığını onların bu tehlikeyle ilgilenebileceğini belirtmiştir.⁵⁰⁰ Rib-Hadda efendisinin yardımına ihtiyacı olduğunu ve vatan hainlerinin sürgün edilmesi gerektiğini ayrıca Şumur ve Irqata'ya yardım gönderilmesinin aciliyetini belirtir. Bu malumatlar verildikten sonra Rib-Hadda bir kuvvet gönderilirse başarılı olunacağını ve kralın arazilerinin onun elinde kalacağını ama eğer aksi bir durum olur da yardım gönderilmezse toprakların düşmanın elinde kalacağını söyleyerek mektubuna son verir.⁵⁰¹

EA 104. Mektup

Bu mektup Kahire Muzesinde yer almaktadır. Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir ve 48 satırdan oluşmaktadır metinde bir eksiklik yoktur. Biblos prensi efendisine saygı ve selamlarını ifade eden cümlelerinden hemen sonra °Abdi-Aşirta'nın oğlu Pu-Baḥla'nın Ullassa'yı⁵⁰² işgal ettiği bildirmiştir. Ardata, Waḥliya, Ampı, Şigata gibi yerlerin Ullassa'ya ait olduğu belirtilmiştir.⁵⁰³ Rib-Hadda bu olay üzerine efendisinden Şumur için bir kuvvet göndermesini talep etmektedir ve daha evvelki mektupların bazılarında °Abdi-Aşirta için dediği “*o bir uşaktır, bir köpektir*” ifadesini onun oğlu Pu-Baḥla için de kullanmaktadır.⁵⁰⁴ Bu ifadesinden sonra ilginç bir cümlenin söylenildiği görülmektedir ki Rib-Hadda şöyle demektedir: “*Onlar kim oluyor, Mitanni ya da Kaşşu⁵⁰⁵ kralları mı ki kralın topraklarını alma cesaretinde bulunuyorlar.*”⁵⁰⁶ Bu ifadesi büyük ihtimalle °Abdi-Aşirta ve oğlu için kullanılmış olmalı çünkü °Abdi-Aşirta'nın oğlu Pu-Baḥla'nın Ullassa'yı işgal ettiği bildirilmişti. Rib-Hadda °Abdi-Aşirta'nın daha evvelki zamanlarda da Mısır'a ait yerleri alma arzusunda olduğunu fakat onlara karşı hiçbir şey yapılmadığını söylemiştir. Netice olarak da onların gayelerine ulaştıkları Mısır'a ait bazı toprakları ele geçirdikleri ve Mısır'ın komiserlerini o topraklardan uzaklaştırdıkları anlaşılmaktadır. Ullassa'nın ele geçirildiği gibi Şumur'un da tehlikede olduğunu belirten Rib-Hadda kendisinin bu olaylar karşısında bir şey yapamadığını ima etmektedir. Rib-Hadda kendisinin Şumur'a gidemediğini, buna da

⁵⁰⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 176.

⁵⁰¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 176.

⁵⁰² Buranın Şumur'a yakın bir kent olduğu, Narht el Barid dağı civarında olduğu belirtilmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 392.

⁵⁰³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 177.

⁵⁰⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 177.

⁵⁰⁵ Kaşşu, Kassitler için kullanılan bir kelimedir. Bkz: J. Black, A. George, N. Postgate (eds.) *a.g.e.*, s. 153.

⁵⁰⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 177.

sebepler olarak Ampî, Şigata, Ullassa, Erwada⁵⁰⁷ kentlerinin kendisiyle savaş halinde olduğunu söylemektedir. Mektubun sonlarına doğru kendisinin Şumur'a gidememe konusuna daha fazla açıklık getirmektedir. Şumur'a gitmek stediğini fakat orada °Abdi-Aşirta'nın oğullarına ait gemilerin olduğunu giderse kendisine saldıracaklarını sonra da Biblos'un Hıbiru'ların eline geçeceği endişesini ifade etmiştir.⁵⁰⁸ Bu mektuptan Mısır'ın vassalları arasında ve Suriye-Filistin bölgesindeki şehir devletleri arasında yoğun bir rekabet, düşmanlık yaşandığı anlaşılmaktadır. Görülen o ki Mısır da böylesine karmaşık bir ortama müdahil olmak istememektedir. Zaten müdahil olursa bile herbirine yardım göndermesi gerekecek çünkü vassalların çoğu Mısır'dan yardım talep etmektedir.

EA 105. Mektup

Mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da bulundurulmaktadır. Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilmiş olan mektup 88 satırdan oluşmaktadır ancak eksik kısımlar bir hayli çoktur. Rib-Hadda burada Şumur'un içinde bulunduğu durum hakkında bilgi vermekte efendisine “*Şumur'un haline bakın, kafese kısılmış bir kuş gibi*” demektedir. Bölgenin kara yönünden °Abdi-Aşirta'nın oğulları, deniz tarafından ise Arwada⁵⁰⁹ halkı tarafından kuşatıldığı belirtilmektedir. Bu durum üzerine kendisinin oraya üç gemi yolladığını fakat bunların Arwadalılar tarafından ele geçirildiği ifade edilmekte ve artık onlara yardıma gidemediği belirtilmektedir.⁵¹⁰

EA 114. Mektup

Bu mektup British Museum'da muhafaza edilmekte olup 69 satırdır. Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Biblos prensi mektubuna efendisini överek ve ona olan bağlılığını bildik ifadeleri kullanarak başlamıştır. Mektubun 7-17. satırlarında °Abdi-Aşirta'nın oğlu Aziru'nun kendisiyle savaş halinde olduğundan ve adamlarından bazılarını kaçırdığından ve bunun karşılığı olarak da 50 şeqel gümüşün fidye olarak ödeneceğinden bahsedilmektedir.⁵¹¹ Rib-Hadda devam eden ifadelerinde herkesin onunla barış içinde olduğundan ama kendisinin onunla düşman olduğundan söz ederken biraz da bu durum karşısında şaşkın olduğunu hissettirmektedir. Yapı-

⁵⁰⁷ Erwada yerine Arwada olması gerektiği belirtilmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 177.

⁵⁰⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 177.

⁵⁰⁹ Arwada bir ada olup Erwada olarak da adlandırılır. Bugün Suriye'nin batısında Ruad adası olarak bilinmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, 388.

⁵¹⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 178.

⁵¹¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 188.

Hadda'nın (Beyrut'un görevlisi) Aziru'nun yanında yer aldığını ve de gemilerinden birini ele geçirdiğini buna da devam edeceğini kendinden emin bir dille efendisine söylemektedir.⁵¹² Rib-Hadda memleketinde tehlikelerin devam ettiğini ve köy halkının çöllerde kaldığını söyledikten sonra: “*eğer bizi düşmandan kurtarmayacaksanız biz ne yapacaksak yapalım*” demektedir. Devamında Şumur için de savaş durumunun olduğu, onlara giden yolların tutulduğu belirtilmektedir. Bu cümlede yer alan “*yolları tutulması*” ifadesi oraya yardıma gidemediğini anlatmak için kullanılmış olmalı. Mektubun devamında Rib-Hadda efendisinden şu ricada bulunmuştur: “*Beni alın eğer böyle bir şey yapamayacaksanız bir kuvvet gönderip aldırın çünkü ben sizin yanınızda olmak istiyorum.*”⁵¹³ Rib-Hadda mektubunun sonlarında halkının bir zamanlar Yarimuta'nın memleketinden erzak tedarik ettiğinin ama Yapağ-Hadda yüzünden bundan mahrum kaldığını bu kişinin de Aziru ile birlikte olduğunu yazmıştır.⁵¹⁴ Görüldüğü üzere Biblos zor durumdadır ve belki de Rib-Hadda bunlardan bıkmış olmalı ki efendisine beni yanınıza alın demiştir.

EA 124. Mektup

Bu mektup Kahire Müzesinde muhafaza edilmektedir. Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilmiş olup 67 satırdan oluşmaktadır ama metnin 26-40. ve 61-67 satırları eksiktir. Rib-Hadda bu mektubuna tüm şehirlerinin Amurru prensi Aziru tarafından ele geçirildiğini kendisine sadece Biblos'un kaldığını söyleyerek başlamıştır. Eğer onların Biblos'a ilerlemesi durumda buranın da elden çıkacağını söyleyen Rib-Hadda şehri kaybederlerse o zaman ne yaparım diyerek efendisine çaresiz bir halde olduğunu bildirmektedir.⁵¹⁵ Mektup Mısır'dan Biblos'a gönderilen mektuplara dair bilgiler de içermektedir ki Mısır firavunu Rib-Hadda'ya şöyle demektedir:

*“Sen bana diğer bütün idarecilerden daha çok mektup yazıyorsun.”*⁵¹⁶

Bu söz belki de bir bıkkınlık durumunun dışı vurumudur. Hakikaten, Amarna arşivine bakıldığında görülecektir ki Rib-Hadda'dan daha fazla mektup gönderen yoktur. Mısır firavunu da belki de en sonunda bıkmış olduğunu ifade etmişti. Ancak Rib-Hadda'nın bu söze cevabı onun bu kadar çok mektup göndermesinin haklı sebeplere

⁵¹² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 188.

⁵¹³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 189.

⁵¹⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 189.

⁵¹⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 201.

⁵¹⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 201.

dayandığını göstermesi açısından ilginçtir. Rib-Hadda efendisinin sözüne karşı şöyle demiştir:

*“Neden diğer şehirlerin idarecileri size çok yazsın ki onların şehirleri işgale uğramadı, benim şehirlerim ise Aziru tarafından ele geçirildi.”*⁵¹⁷

Bu sözü onun içinde bulunduğu durumu tam olarak özetlemektedir. Bu kadar çok mektup yazma sebebini net bir şekilde açıklamakadır Rib-Hadda. Devam eden cümlelerinde efendisini atalarının daha evvel yaptıkları gibi Mısır’a karşı isyan edenleri cezalandıracağı gibi Aziru’nun da cezalandırması gerektiğini vurgulamaktadır. Mektubun okunabilen son cümlesinde ise eğer Mısır’dan bir yardım gelmezse Biblos’un elden çıkacağı ve bir daha da Mısır’ın burayı alamayacağı, acilen yardım gönderilmesi gerekliliği belirtilmiştir.⁵¹⁸

EA 126. Mektup

Mektup Berlin’deki Vondersiatisches Museum’da bulundurulmaktadır. Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir ve 60 satırdır ama eksik kısımlar mevcuttur. Rib-Hadda selamlama ifadelerinden sonra Mısır firavununun kendisine sormuş olduğu *“şimşir kerestesinden”* söz etmiştir. Buna dair sözlerinden Mısır’a gemi yollayamadığı anlaşılmaktadır. Denize açılmama sebebi de Aziru’nun onunla savaş halinde olmasından dolayıdır. Rib-Hadda daha sonra daha önceki zamanlarda Mısır’dan kendi memleketlerine erzak gönderildiği ama şimdilerde erzak bir yana askeri yardım bile gönderilmediğini yazarak Mısır’a bir sitemde bulunmaktadır.⁵¹⁹ Rib-Hadda’nın sonraki ifadeleri Biblos prensine Mısır’dan gelen mektupların içeriği hakkında bir fikir vermektedir. Mısır Rib-Hadda’ya *“kendi kendini korumasını”* söylemiştir. Rib-Hadda böyle bir ifadeye karşı da *“kendi kendimi nasıl koruyabilir ki”* demiştir. Rib-Hadda daha sonraki ifadesinde ‘Abdi-Aşirta’nın oğullarının her yeri ele geçirdiğini sadece Biblos’un kendilerinde kaldığını bildirmiştir.⁵²⁰

Mektubun 43. satırından sonuna kadar olan kısımlarında ise Hititler’den bahsedilmektedir. Burada geçen bilgilere göre Hititler ülkeyi ateşe vermiştir. Onların kralın tüm arazilerini ele geçirdikleri, Biblos’a da saldıracakları bilgisi verilen diğer

⁵¹⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 201.

⁵¹⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 201.

⁵¹⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 205.

⁵²⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 206.

koulardır. Bu olanlara karşı ise Mısır'dan bir ses çıkmadığı mektuptan öğrenilmektedir. Rib-Hadda onların güçlü kimseler olduğunu 'Abdi-Aşırt'a'nın oğullarının onlara altın ve gümüş verdiğini belirtmektedir.⁵²¹ Bu bilgi de artık Hitit birliklerinin Suriye-Filisin bölgesinde aktif bir şekilde yer aldığını göstermektedir. Muhtemelen bölgedeki istikrarsızlıktan ve ayrıca Mısır'ın burada eskisi gibi etkili olamamasından dolayı Hititler bölgede söz sahibi olmaya başlamıştı.

EA 130. Mektup

Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da bulundurulan bu mektup Rib-Hadda tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Mektup 52 satırdır ve eksik bir satır yoktur. Biblos prensi efendisine olan sadakatini ve selamlarını sunduktan sonra mektubunun esas mevzusuna başlamıştır. Metnin 14-32. satırlarında şu ifadeler vardır:

“Sizin bana yazdığınız şu şeye gelince: Irimayašša size geliyor. Hayır, o gelmedi. Şu sözünüze gelince: Kendinizi ve şehrinizi koruyun. Beni kim koruyabilir ki. Bakınız önceleri benim atalarım güçlüydü. Onlara karşı da şiddetli savaşlar olmuştu fakat sizin birlikleriniz onların yanındaydı. Ayrıca erzak tedariği de sizin tarafınızdan sağlanıyordu. Şimdi bana karşı şiddetli savaşlar olmasına rağmen kralımızdan ne erzak tedariği ne de askeri destek konusunda bir yardım alıyoruz.”⁵²²

Bu sözler Rib-Hadda'nın içinde bulunduğu durumu gözler önüne sermektedir. Bir sitem ve bir şikâyet vardır bu ifadelerde. Önceleri Mısır bizim yanımızdayken şimdi yok denilmektedir. Metnin devamı da buna uygun bir şekilde devam etmektedir. Mısır'ın memurları hakkında bilgiler verilen sonraki cümlede onlara kimsenin hizmet etmek istemediği vurgulanmaktadır. Rib-Hadda daha sonra şunu yazmıştır: *“Peki ben napayım Habiru'ların arasında kaldım. Benim için bir destek gelmezse sonrasında benim köylülerim bana karşı savaşacaklar. Ülkelerin tümü bana karşı savaşmakta. Eğer kralım şehrinin ve onun uşağını korumayı arzu ediyorsa bize bir garnizon göndersin. Ben yaşadığım sürece burayı koruyacağım peki ben ölünce kim koruyacak.”⁵²³*

Rib-Hadda mektubunu bu şekilde, biraz da duygusal bir havayla bitirmiştir. O sürekli zor durumda olan, kendisine karşı olumsuzlukların hiç eksik olmadığı bir vassal

⁵²¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 206.

⁵²² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 212.

⁵²³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 212.

olarak efendisinden yardım istemiştir. Bu mektubu ile de sadakatini tekrar bildirmiş bütün ülkelerin kendisine karşı savaştığını ve hatta köylülerinin bile ona karşı mücadeye girişmek üzere olduğunu bildirmiştir.

EA 136-137-138. Mektup

Bu mektuplar da Rib-Hadda tarafından gönderilmiştir fakat bunlara Mısır-Beyrut yazışmaları kısmında yer verildiği için burada tekrar değinilmeyecektir. Bu mektupların Beyrut'tan gönderilme sebebini daha evvel belirttiğimiz gibi onun memleketinden sürgün edilmesi sebebiyledir.⁵²⁴

EA 139. Mektup

Bu mektup British Museum'da muhafaza edilmektedir ve 29 satırdır. Mektubu gönderen kişi İlli-Rapih'tir. Bu kişinin Rib-Hadda'dan sonra Biblos'un yöneticisi olduğu düşünülmektedir ve Amarna arşivinde ona ait 3 tane mektup yer almaktadır ki bunlar EA 128, EA 139 ve EA 140'tır.⁵²⁵ Bunlardan EA 128 oldukça çok hasar görüğünden okunamamaktadır ama mektubu gönderenin İlli-Rapih olduğu okunabilen kısımlardan belirlenebilmiştir.⁵²⁶

İlli-Rapih de Rib-Hadda gibi mektubuna saygı ve selam ifadeleriyle mektuplarına başlamıştır. Bu ifadeler birbirinin aynısıdır. İlli-Rapih şu ifadeleri kullanmıştır: “*Kralım, efendim, güneşime. Sizin uşağınız olan İlli-Rapih'in mesajıdır. Ben 7 kez ve 7 kez efendimin, güneşimin ayaklarına kapanırım.*”⁵²⁷

İlli-Rapih mektubunun devamında Biblos'un Mısır'a ait olduğunu belirtmiştir. O, “*Aziru'nun bir suçlu olduğunu, onun Ammiya kralını, Eldata kralını, Irqata kralını ve de Mısır'ın bir komiserini öldürdüğünü, onun aynı zamanda Şumur'a zorla girdiğini*” ifade etmiştir.⁵²⁸ Metnin 18-29. satırılarında Aziru'nun krala karşı bir suç işleyeceği belirtilmektedir ancak eksik kısımlar olduğu için bu suçun ne olduğuna dair bilgi edinilememektedir. Sonraki cümleleri ise yardım talebiyle alakalı olup Mısır'dan 30-50 kişiden oluşan bir askeri birlik istenmektedir. İlli-Rapih'in mektubun sonlarında yer alan

⁵²⁴ Bkz: Bölüm III, Mısır-Beyrut başlığında yer alan EA 136-137-138 numaralı mektuplar.

⁵²⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 382.

⁵²⁶ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 208.

⁵²⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 225.

⁵²⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 225.

ifadelerinde ise Aziru'nun krala karşı bir düşman, bir asi olduğu belirtilmiş ve mektup bu cümleyle son bulmuştur.⁵²⁹

EA 140. Mektup

Bu mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da bulundurulmaktadır. İlli-Rapih tarafından gönderilmiş olup 33 satırdan oluşmakta olup bazı satırlarda eksik kısımlar vardır. Metnin 5-16. satırlarında İlli-Rapih efendisinden Biblos'u ihmal etmemesini istemektedir. Ardından da Biblos'un çok eski zamanlardan beri Mısır'a bağlı olduğunu belirtmiştir.⁵³⁰ Sonrasında ise azılı ve düşman Aziru'nun Mısır ile bir iletişim kurduğu anlaşılmaktadır ve İlli-Rapih bu konuda şöyle demektedir: *"Aziru gibi her istediğini yapan birisiyle neden irtibat kurdunuz"* Bir önceki mektupta da belirtilen Aziru'nun Irqata kralı Aduna'yı, Ardata kralı Ammiya'yı ve bir komiseri öldürdüğü bu mektupta tekrar belirtmiştir. Mektubun 16-33. satırlarda Aziru'nun Şumur ve Ullassa'ya zorla girdiğini ayrıca Amqu memleketinin topraklarını da ele geçireceğini ifade etmiştir.⁵³¹

EA 139 ve EA 140 nolu mektuplar Amurrular'ın güçlü kralı Aziru'nun Rib-Hadda zamanında yaptığı faaliyetlerin İlli-Rapih zamanında da benzer şekilde devam ettiğini göstermektedir. Biblos'a ve diğer komşu prensliklere karşı saldırgan bir politika izleyen Amurrular bölgedeki bazı prensliklerin liderlerini öldürmekte ve onların topraklarını ele geçirerek sınırlarını genişletmektedirler. Biblos'un idarecileri de bu güçlü düşmana karşı Mısır firavunundan yardım talebinde bulunmak için mektup üzerine mektup yazmışlardır. Anlaşılan Mısır'dan bu konuda olumlu bir adım atılmadığı görülmektedir. Gönderilen bu mektupların Suriye-Filistin coğrafyasında meydana gelen gelişmelerin Mısır'ın haberdar edilmesi açısından da önemlidir. Mısır bu sayede bölgede meydana gelen gelişmelerden haberdar olmuş Amarna Çağı'nda çok fazla otoriter olamasa da Akhanaton'un ölümünün ardından eski düzene dönülmesiyle bölgedeki otoritesini tekrardan tesis etme yoluna gitmiştir.

⁵²⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 225.

⁵³⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 226.

⁵³¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 226.

3. 3. 3 Mısır - Amurru

Amarna arşivinde bulunan Amurrular'ın göndermiş olduğu mektuplar şunlardır: EA 60-61-62 °Abdi-Aşirta⁵³² tarafından, EA 156-157-158-159-160-161-164-165-166-168-171 numaralı mektuplar Aziru tarafından, EA 170A Aziru'nun kardeşi Baalu tarafından, EA 170B olarak numaralandırılan mektup Amur-Ba°la⁵³³ tarafından gönderilmiştir. Ayrıca belirtmek lazımdır ki EA 162 de Mısır firavunu Amenhotep tarafından Amurrulara gönderilmiş olup buna Mısır'ın gönderdiği mektuplar kısmında yer verilecektir.⁵³⁴

EA 60. Mektup

°Abdi-Aşirta tarafından Mısır firavununa gönderilmiş olan bu mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Metin 32 satırdan oluşmaktadır bazı kısımlarda eksiklikler vardır. Bir vassal olmasından dolayı °Abdi-Aşirta buna uygun bir şekilde mektubuna başlamıştır.

*“ Kralım, güneşim, efendime. Sizin uşağınız, ayağınızın altındaki kiri olan °Abdi-Aşirta'nın mesajıdır. Ben kralımın, efendimin önünde 7 kez ve 7 kez eğilirim.”*⁵³⁵

Mektubun 6-9. satırlarında °Abdi-Aşirta efendisine olan sadakatini ve onun evinin bir köpeği olduğunu ve bu sebeple de krala ait olan memleketinin topraklarını korumakla vazifeli olduğunu ifade etmiştir.⁵³⁶ Devam eden 13-19. satırlarda bir tehlikeden bahsedilmektedir ki bu tehlikenin Hurri kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. °Abdi-Aşirta bu tehlikeye karşı Paḥanate adlı komisere sürekli olarak bilgi verdiğini ifade etmektedir. Amurru'nun hırslı prensi Şumur ve Ullassa'yı koruduğunu ve bu konuda Paḥanate'den

⁵³² °Abdi-Aşirta, Biblos prensi Rib-Hadda'nın sürekli olarak uğraştığı Amurru'ların meşhur kralıdır. Amarna arşivinde bu kişinin ve de diğer Amurru mektuplarının olması Rib-Hadda'nın yazdıklarıyla karşılaştırılması açısından önemlidir.

⁵³³ J. Mynářová'nın *Language of Amarna - Language of Diplomacy Perspectives on the Amarna Letters* adlı eserinde EA 17A ve 170B diye bir ayırım yapılmıştır. Bu ayırım yapılmasında EA 170 numaralı mektubun 36. satırında Amur-Ba°la isminin ayrı bir mektup gibi selamlama ifadeleriyle göderen kişi olarak kendinden bahsetmesi etkili olmuştur. Hâlbuki aynı mektubun başında ise Baalu ismi mektubun göndereni olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu isimler W. L. Moran'ın *Amarna Letters* adlı eserinde aynı kişi ve Aziru'nun kardeşi olduğu ifade edilmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 380, 381.

⁵³⁴ J. Mynářová, *a.g.e.*, ss. 61, 62, 63.

⁵³⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 131,132.

⁵³⁶ Rib-Hadda'nın mektuplarına bakıldığında ise °Abdi-Aşirta'nın krala ait olan toprakları işgal ettiği görülmektedir. Bu açıdan iki kişinin mektupları kıyaslandığında ortaya ilginç bir durum çıkmaktadır.

gerekli bilginin alınabileceğini söylemektedir.⁵³⁷ Mektubun sonuna doğru ‘Abdi-Aşirta buralardaki tahılların ve kralın tüm arazileri koruduğu konusunda bilgi vermekte ve bunu da komiserinin kendisine verdiği bir yetkiyle yaptığını açıklamaktadır.⁵³⁸

Bu mektubun vermiş olduğu bilgilerden yola çıkarak ismi geçen iki kentin Hurri tahlikesi altında olduğu yorumunu yapmak mümkündür. Ayrıca Biblos prensinin verdiği bilgiler de değerlendirildiğinde Biblos ve Amurru’nun arasında bir rekabet olduğu fikrine de varmak mümkündür. Muhtemelen bu bölgedeki tahıl erzakı bölge açısından önemliydi ve bu iki siyasi teşekkül buraya hâkim olmak istiyordu. Biblos mektuplarında ‘Abdi-Aşirta’nın yukarıda bahsedilen iki kent Şumur ve Ullassa’ya saldırdığı buralara hâkim olduğu ifade edilmekteydi. Mısır Rib-Hadda’nın yardım isteğinde bulunduğu mektuplardaki gelişmelere bakıldığında aslında pek fazla kulak asmamıştır. Firavun, Rib-Hadda’nın ifadelerinden öğrendiğimize göre ona (EA 126. mektup) “*kendi kendini koru*” demektedir. Mısır burada iyi bir politikayla iki prensliği de küstürmek istemiyor olmalıydı. Neticede ikisi de Mısır’a bağlı olan prensliklerdi birine ordu verse diğeri ona karşı tavır alabilirdi bu açıdan bakıldığında Mısır iyi bir denge politikası yürütmekteydi denilirse yanlış bir ifade olmayacaktır. EA 92’de Mısır Biblos’a yardım ediyor gibi gözükse de burada bahsedilen yardım da bizzat Mısır’dan değil yine onun vassallarından gelecek olan bir yardımdır. EA 92’de firavun Rib-Hadda’ya Beyrut, Sidon ve Tyre’nin yöneticilerine bir mektup yazmış bu mektubunda Rib-hadda sizden bir yardım isterse ona yardım göndereceksiniz demektedir.⁵³⁹ Rib-Hadda da bu fırsatı değerlendirmiş olmalı.

EA 61. Mektup

Bu mektuptan sadece gönderenin kim olduğuna dair bir bilgi edinilmiştir ki bu kişi de ‘Abdi-Aşirta’dır. Metnin geri kalan kısımları hasarlıdır. Mektup Ashmolean Museum’da (Oxford) muhafaza edilmektedir.⁵⁴⁰

⁵³⁷ Rib-Hadda’nın mektuplarında ise ‘Abdi-Aşirta’nın Şumur ve Ullassa’yı işgal ettiği ifade ediliyordu. Buradan şöyle bir yorum yapılabilir. Muhtemeldir ki iki prenslik Mısır’ın gözne girmek için rekabet halindedir. Bir yanda Şumur ve Ullassa’yı koruduğunu iddia eden ‘Abdi-Aşirta vardır diğeri yanda ise iki şehrin işgal edildiğini savunan Rib-Hadda vardır. Bkz: Mısır-Biblos mektupları bölümüne.

⁵³⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 132.

⁵³⁹ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, EA 92. mektup s. 166.

⁵⁴⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 133.

EA 62. Mektup

Bu mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'dadır. °Abdi-Aşirta tarafından Mısır komiseri Paḥanate'ye⁵⁴¹ gönderilmiştir ve 55 satırdan oluşmaktadır. °Abdi-Aşirta bu kişiye karşı da selam ve hürmette kusur etmemekte “*efendim, sizin uşağınız olan °Abdi-Aşirta'nın mesajıdır*” diyerek mektubuna başlamaktadır.⁵⁴² Mektupta eksik satırlar vardır, bu açıdan bazı yerlerde anlamsal açıdan daralmalar vardır. Metnin 4-10. satırlarında °Abdi-Aşirta kendisine Mısır'dan gelmiş olan bir mesajdan dolayı Paḥanate'ye ne demek istendiğini sormaktadır. Kendisine gelen bu mesajda “*onun Mısır'a karşı bir suç işlediği, Mısır'ın bir düşmanı olduğu*” yazılmıştır.⁵⁴³ °Abdi-Aşirta kendisine yöneltilen suçlamayla bağlantılı olduğunu düşündüren bir cümle yazmıştır ki bu da Şumur'la ilgilidir. O, Şumur'da orayı koruyacak hiçbir adam olmadığını, Şehlal'in birliklerinin orayı ele geçirdiğini Şumur'un da bu durumdan dolayı korktuğunu belirtmiştir. °Abdi-Aşirta'nın da bu olay karşısında Irqat'tan harekete geçtiğini ve saldırganları oradan çıkarmaya çalıştığını anlamaktayız.⁵⁴⁴ Muhtemelen Mısır'dan kendisine yöneltilen suçlama da bu olayla alakalıydı.

°Abdi-Aşirta mektubunun 10-49. satırlarında ise olayla alakalı olarak şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “*Eğer ben Irqat'ta yerleşmemiş olsaydım ve oradan düşman üzerine harekete geçmemiş olsaydım Şehlal'in birlikleri Şumur'u yakıp yıkacaklardı. Ben oraya ulaştım ve gördüm ki sarayda mesken tutan kimse yoktu. Fakat şimdi ise sarayda Şabi-ilu, Bişitanu, Maya ve Arsawa adlarında dört kişi var. Bunlar bana kendilerini Şehlal'in birliklerinden korumamı istediler. Ben de onları korudum. Sonra efedimiz onları sorgulama kararı aldı ve bunu için adamlarını gönderdi ama bu adamlar kaçtı. Onları ben kaçırmadım. Neden şehir idaresi size bu konuda yalan söylüyor. Siz de sürekli onları dinliyorsunuz. Yamaya⁵⁴⁵ da size yalan söylüyor. O Şehlal'in birlikleriyle bağlantı kurdu ve onlar Şumur'u ele geçirme kararı aldılar.*”⁵⁴⁶ Bu uzun açıklamasında °Abdi-Aşirta kendisinin masum olduğunu ifade etmeye çalışmaktadır. Anlatıklarına göre o Şumur'u korumaya gitmiştir. Fakat belkide Rib-Hadda'nın mektuplarında daha evvel

⁵⁴¹ Mısır'ın komiseridir. Bu isim “*Tanrının hizmetkârı*” manasına gelmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 383.

⁵⁴² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁴³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 133.

⁵⁴⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 133,134.

⁵⁴⁵ Yamaya hakkında Mısır'a karşı isyan ettiğine dair bilgi verilmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 385.

⁵⁴⁶ A. F. Rainey, *a.g.e.*, ss. 423, 425

görüldüğü gibi Şumur'un 'Abdi-Aşirta tarafından ele geçirildiği bahsedilmişti. Bu sebepten Mısır 'Abdi-Aşirta'yı suçlamış olmalı.

EA 156. Mektup

Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilen bu mektup 'Abdi-Aşirta'nın oğlu Aziru tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir ve 14 satırdan oluşmaktadır.⁵⁴⁷ Kısa bir mektup olan EA 156'nın giriş kısmında şu selamlama ve saygı ifadeleri yer almaktadır: “*Kralım, efendim, tanrım, güneşime sizin uşağınız olan Aziru'nun mektubudur.*” Aziru mektubun 4-8. satırlarında ise “*güneşim, efendim ben sizin her istedinizi yapan hizmetkarınızım ve oğullarım da aynı şekilde sizin hizmetinizdedir*” diyerek kralın emirlerinin dışına çıkmayan biri olduğunu aynı zamanda oğullarının da efendilerine tabi olduğunu belirtmektedir.⁵⁴⁸ Mektubun son cümlesinde de 2 oğlunu Mısır'a gönderdiğini ifade etmiştir. Bu da yine aynı şekilde Mısır'a tabi olduğunu bildirmek için olmalıydı. Bu mektubu gönderen Aziru belki de tahta yeni çıkmıştı ve iktidara gelir gelmez kendisinin Mısır'ın hizmetinde olduğunu bildirerek Mısır'dan destek sağlamaya çalışıyor olmalıydı. Hiç şüphesiz Mısır'ın onu desteklemesi ve iktidarını onaylaması bir vassal olması hasebiyle önemli bir durumdu.

EA 157. Mektup

Bu mektup Aziru tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilen mektup 41 satırdan oluşmaktadır. Metinde bazı satırlar eksiktir. Aziru selam ve itaatini bildiren giriş ifadelerinden sonra mektubunun 6-8. satırlarında: “*umarım kralım, efendim benim daima onun hizmetinde olduğumu biliyordur*” demekle Mısır'ın hizmetinde olduğunu ifade etmiştir. Yine bu satırın devam eden kısmında da “*ben efendimin emirlerinden ayrılmam*” demiştir.⁵⁴⁹

Mektubun 9-16. satırlarında Aziru çok daha önceden Mısır'a gidip efendisinin hizmetine girmek istediğini ancak Şumur'un ileri gelenlerinin buna müsaade etmediğini belirtmiş, daha sonra da kendisinin efendisine karşı en küçük bir hatadan ve itaatsizlikten yana masum olduğunu söylemiştir. Bu cümlelerin ardından da esas suçlu kim ise bunu efendimiz biliyordur demiştir. Mektubun 17-19. satırlarından onun efendisinin her

⁵⁴⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 242.

⁵⁴⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 242.

⁵⁴⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 243.

istediğini yapma arzusunda olduğunu anlamaktayız. Daha sonra gelen 20-24. satırlar eksiktir ancak bunun akabindeki 25-33. satırlarda önemli bilgiler yer almaktadır ki burada Hititler'den bahseder. O burada: “*Eğer Hatti kralı bize saldırırsa efendimiz bize birlikleriyle ve savaş arabalarıyla yardım etmeli ve ben onun topraklarını korumalıyım*” demektedir. Aziru mektubunun sonunda Mısır'a göndermiş olduğu elçilerinin hızlı bir şekilde gönderilmesini söyledikten sonra şunu da söyleyerek mektubuna nihayet vermiştir: “*Efendimin görevlileri ona nasıl hizmet ediyorsa ben de aynı şekilde hizmet edeceğim.*”⁵⁵⁰

Aziru'nun bu mektubunu Mısır'a sadakatini bildirilmek ve Hititler'in ona saldırması ihtimaline karşı tedbir alınmak amacıyla yazmış olduğu görülür. Aynı zamanda kendisinin Mısır'a gelip efendisine hizmet etme amacıyla olduğu fakat Şumur bölgesindeki ileri gelenlerin buna müsaade etmediği belirtilerek bir şikayette de bulunmaktadır. Ayrıca şunu da ifade etmek lazımdır ki Aziru'nun bu mektubunda yer alan bir ifadesi onda büyük devlet adamlarının tavrı olduğu göstermektedir. Metnin 34-36. satırlarında “*elçilerimi hızlı bir şekilde gönderin*” denilmektedir. İşte bu ifade daha çok büyük devletlerin mektuplarında yer alan bir ifadedir. Bu gözden kaçırılmaması gereken bir detay olarak düşünülmelidir.

EA 158. Mektup

Aziru tarafından Mısır'ın bir memuru olan Tutu'ya gönderilmiş olan bu mektup 38 satırdan oluşmaktadır ve bugün Kahire Müsesinde muhafaza edilmektedir. Mektup bir memura gönderilmesine rağmen girişte yer alan selam ve hürmet bildiren ifadelerden bu memurun yüksek mevkide biri olduğu akla gelmektedir. Aziru mektubuna şu şekilde başlamaktadır: “*Tutu'ya, benim efendime, babama. Senin oğlun ve hizmetkârın olan Aziru'nun mesajıdır. Ben sizin önünüzde eğilirim, umarım sizin için her şey yolundadır.*”⁵⁵¹ Mektubun 5-9. satırlarında “*kralımız bizden her ne isterse yerine getireceğim*” denilmektedir. Daha sonraki cümlesinde ise bu sefer Tutu'nun kendisine hitaben “*siz ne isterseniz onu da yerine getireceğim bunun için bana yazın yeterlidir*” diyerek Mısır'ın bu yüksek rütbeli memurunun emrinde olduğunu da vurgulamıştır. Metnin 14-19. satırlarında Tutu'nun kendisinin yanındaki değerini ve ona ait ne varsa bunların aynı zamanda Tutu'nun olduğunu belirten ifadelerle devam eden Aziru şunları

⁵⁵⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 243.

⁵⁵¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 244.

yazmıştır: “Siz benim babamsın, ben de sizin oğlunuzum. Amurru sizin memleketinizdir benim evim de sizin evinizdir. Benden her ne isterseniz bana yazın, ben onu yerine getireyim.”⁵⁵²

Azironun mektup yazdığı bu kişinin kralın şahsi hizmetinde yer alan bir görevli olduğu mektuptan anlaşılmaktadır. Bu kişi aracılığıyla kralın huzurunda hakkında kötü sözler söylenmesine mani olmak isteyen Aziru bu doğrultuda şu ifadeleri kullanmaktadır: “Siz kralın şahsi hizmetinde yer almaktasınız ve onun huzurunda benim hakkımda kötü sözler söyleyen için cennet yasaklansın. Siz bu insanlara izin vermeyin.” Son satırlarında Aziru kendisinin kralın ve Tutu’nun hizmetinde olduğunu tekrar dile getirdikten sonra şu ifadesi: “Ama eğer kralım, efendim beni sevmezse; beni kabul etmezse o zaman ben ne diyebilirim.”⁵⁵³

Amarna arşivinde yer alan mektuplardan dört tanesi Tutu’ya yazılmıştır.⁵⁵⁴ Bu da onun önemli bir memur olduğunu göstermektedir ki zaten bu mektupta onun firavunun şahsi hizmetçilerinden olduğu ifade edilmiştir. Aziru onun aracılığıyla firavundan bir şeyler kazanmanın peşinde olmalıydı; çünkü firavuna yakın birinden bahsedilmektedir bu da Aziru’nun ondan bir fayda beklemesi açısından yeterlidir. Bu mektupta ilginç olan bir ifadeden daha bahsetmek yerinde olacaktır. Bu da Aziru’nun Tutu’ya hitaben söylemiş olduğu “siz benim babamsınız” ifadesidir. Bu ifade aslında Ea 44’ten tanidik gelmektedir. Burada Hititli bir prens olan Zita da Mısır firavununa hitaben siz benim babamsınız demişti. Onların neden böyle bir ifade kullandığı muallak bir konudur.

EA 160. Mektup

Aziru’nun bu mektubu Mısır firavununa gönderilmiş olup 44 satırdan oluşmakta, bazı kısımlarda eksiklikler bulunmaktadır. Bu mektup Rus koleksiyoner Vladimir Golenischeff’in elinde bulunmaktaydı ama bu kişi tableti Puşkin müzesine devretmiştir.⁵⁵⁵ Mektubun ilk dokuz satırı selamlama ve saygı ifade eden cümlelerden ibarettir. Buradan itibaren gelen kısımdan ise firavunun Aziru’dan birtakım şeyler istediği onun da bu istekleri yerine getirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Aziru mektubunun

⁵⁵² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 244.

⁵⁵³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 244.

⁵⁵⁴ EA 158, 164, 167 ve 169 Tutu’ya hitaben yazılan mektuplardır. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*

⁵⁵⁵ Vladimir Golenischeff’in elinde bulunan Amarna Tabletleri EA 70-137-160 olarak numaralandırılan tabletlerdir. Bu tabletler üç tablet 1912 yılında Puşkin Güzel Sanatlar Müzesine devredilmiştir. Bkz: Shloma Izre’el, *a.g.m.*, ss. 125, 161.

14-19. satırlarında efendisine “*sekiz gemi yükü şimşir tomruğu hazırlamakta olduğunu*” söylemektedir. Bu ifadenin ardından yine bazı tomruklar hazırladığını ifade etmektedir ama bu kısımlarda eksikliklerin olmasından dolayı ne tür bir ağaçtan olduğuna dair bilgi sahibi olamamaktayız.⁵⁵⁶

Metnin devamında Şumur’un inşası hakkında bir meseleden söz edilmekte, Aziru “*bu bölgenin inşasıyla uğraşmadığını bunun sebebinin de Nuḥašše ile savaş halinde olduğundan kaynaklandığını*” söylemektedir. Fakat bir sonraki cümlede ise bu yıl Şumur’u inşa edeceğini belirtmektedir. Aziru mektubunun 33-44. satırlarında ise hazırlanan ürünlerin –bu muhtemelen yukarıda belirtilen şimşir vs. ağaçların tomrukları olmalı- ve ayrıca ifade edilen yıllık haracın –tribute- Mısır’a götürülmesi için kendisine bir elçi gönderilmesini istemiştir.⁵⁵⁷ Bu ifadeden de onların Mısır’a yıllık haraç verdikleri, bunun teslimin ise elçiler vasıtasıyla yapıldığı anlaşılmaktadır.

EA 161. Mektup

Bu mektup Aziru tarafından firavuna gönderilmiş olup 56 satırdan oluşmaktadır. Metinde bir eksiklik olmadığı görülmektedir. Mektup British Museum’da muhafaza edilmektedir. Metnin 4-10. satırlarında arasında Aziru kendisinin sadık bir hizmetçi olduğundan söz etikten sonra efendisine onun huzurunda kendisinin aleyhinde konuşanlara inanmaması gerektiğini söylemektedir. Devam eden satırlardan anlaşıldığına göre Mısır’dan Aziru’ya bir elçi geldiğini, bu elçinin gelişi esnasında Aziru’nun yerinde olmadığını anlıyoruz. Buna bir açıklamada bulunan Aziru kendisinin Tunip’te olduğunu ifade etmektedir. “*Elçinin geldiğini (bu elçinin adı Ḥani’dir) duyar duymaz harekete geçtiğini, ancak ona yetişemediğini, geldiğinde ise onun gitmiş olduğunu belirtmektedir.*” Daha sonraki cümlelerinde de bu elçinin sağ salim kralın huzuruna varması için iyi dileklerde bulunur. Metnin devamında Mısır’dan gelen bu elçinin başıboş bırakılmadığı ifade edilmiş, Aziru’nun kardeşi Bet-ili’nin onunla ilgilendiği ve elçiye öküz, koyun, keçi, kuş, yiyecek ve içecek verdiğini yazmaktadır.⁵⁵⁸ Mektubun 23-34. satırlarına gelindiğinde burada Ḥani’ye atlar ve eşekler verildiğinden bahsedildiği görülmektedir. Ardından gelen ifadelerde Aziru, Ḥani’nin kendisinden evvel kralın huzuruna varacağından bahsetmektedir ki bu cümleden de Aziru’nun da Mısır’a gideceği

⁵⁵⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 246.

⁵⁵⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 246.

⁵⁵⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 247.

anlaşılmaktadır. Bu satırlarda firavunun ona inanmadığına dair sözler söylediğini Aziru şöyle ifade ediyor: “*Siz bana kendini Hani’den gizledin diyorsunuz. Sizin tanrınız ve güneş şahidim olsun ki ben o esnada Tunip’te idim.*”⁵⁵⁹

Metnin 35-40. satırlarına gelindiğinde EA 160. mektupta da bahsedilen Şumur’un inşasıyla alakalı bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Burada firavunun Aziru’ya Şumur’un inşası hakkında talimat verdiği ve onun da bu iş için bir an evvel tüm gücüyle hareket edeceğim dediğini anlamaktayız. Fakat o vakte kadar Şumur’un inşasıyla ilgilenememe sebebini de Nuhaşşe’nin⁵⁶⁰ ona karşı savaş açmasına dayandırmaktadır ve bu kişinin kendisine savaş açmasının talimatını da Hatip’ten⁵⁶¹ aldığını belirtmektedir. Mektubun 41-46. satırlarına gelindiğinde ise Aziru, Hatip’i efendisine şikâyet etmektedir. Yazılanlara göre Hatip firavunun Aziru’ya vermiş olduğu altın ve gümüşleri almıştır.⁵⁶²

Firavun’un da Aziru’dan bir şikâyeti olduğunu 41-53. satırlardaki ifadelerden anlamaktayız. Aziru’nun belirttiğine göre firvaun şöyle demiştir: “*Neden sen Hatti’nin elçilerinin ihtiyaçlarını karşıladın da bizim elçilerimizinkini karşılamadın?*” Son cümlesinde de efendim elçilerini bize gönderin biz de onlara sizin huzurunuzda söz verdiğimiz yiyecek, gemi, yağ, şimşir tomruğu ve diğer ahşap türleri gibi şeyleri verelim diyerek mektubuna son vermiştir.⁵⁶³

EA 165. Mektup

Aziru tarafından firavuna gönderilmiş olan bu mektup Berlin’deki Vondersiatisches Museum’da muhafaza edilmektedir. Metin 45 satırdır ve bazı yerlerde eksiklikler vardır. Aziru bu mektubunda selam ve hürmet bildiren ifadelerinin ardından efendisinin yüzünü görmeyi arzuladığını, kendisini efendisine hizmet etmeye adanmış olduğunu ifade ederek sözlerine devam etmiştir. Ardından gelen cümlesinde ise yine “*ben güven içinde efendimin nazik yüzünü görmek istiyorum*” denilmiştir. Metnin devamında ise onun Hatip ile beraber Mısır’a gideceği konusunda bilgiler bulunmaktadır.⁵⁶⁴

⁵⁵⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 247.

⁵⁶⁰ Nuhaşşe’nin Aleppo’nun güneyinde bir kent olduğu ifade edilmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 391.

⁵⁶¹ Hatip, Mısır’ın bir görevlisidir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 382.

⁵⁶² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 247.

⁵⁶³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 248.

⁵⁶⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 252.

Aziru mektubunun 18-21. satırlarında Hatti kralının Nuḥaṣše'de olduğunu ve ondan korktuğunu bildirdikten sonra ona gıyabında bir beddua etmiştir ki şöyle demiştir: “*Amurru’ya ve kralın topraklarına girene cennet yasaklansın.*”⁵⁶⁵ Aziru bu sebepten beklediğini, Mısır’a gidemediğini ifade etmiştir. Mektubunun 28-41. satırlarından kısımlarına doğru da Tunip hakkında duyduğu endişelerini belirtmektedir. Aziru, Tunip’in Nuḥaṣše’ye iki günlük yürüme mesafesinde olduğundan dolayı bu bölgenin Hatti saldırısına maruz kalabileceğinden korkmaktadır. Son cümlesinde ise efendisine güvenilmez kişilerin sözlerini dinlememesini söylemiş, kendisinin, kardeşlerinin ve oğullarının kralın sadık hizmetkârları olduğunu da belirterek mektubuna son vermiştir.⁵⁶⁶

Aziru bu uzun mektubunda Mısır’daki efendisinin yanına gitme arzusuyla yanıp tutuşmakta olduğunu ifade etmiştir. Fakat Hatti kralının Nuḥaṣše’de olmasından dolayı yola çıkamadığını, onun Tunip’e saldırma ihtimalinin olduğunu, tehlikenin geçmesinin ardından hemen yola koyulacaklarını belirtmiştir. İlginç olarak da bir bedduada bulunmuştur. Aziru’nun efendisine kendisi hakkında söylenilenlere inanmamasını söylemesi muhtemelen Rib-Hadda ile alakalıdır. Çünkü onun kadar Amurrular’ı Mısır’a şikâyet eden bir başka kişi daha da yoktur. Bu mektubun ardından gelen EA 166⁵⁶⁷ da hemen hemen aynı şeylerden bahsetmesine rağmen mektubun muhatabı bu kez Mısır firavunu değil Mısır’ın bir memuru olan Haaay’dır.⁵⁶⁸

EA 170. Mektup

Bu mektup Aziru’nun kardeşi Baaluya ve Bet-İli tarafından Mısır’a gönderilmiştir.⁵⁶⁹ Fakat mektubun muhatabı Mısır firavunu değil Mısır’a giden Aziru’dur. Bu bakımdan mektup farklı bir özellik taşımaktadır. İçeriğe bakıldığında memleketlerinde her şeyin yolunda olduğuyula alakalı malumatların olduğu görülecektir. Berlin’deki Vondersiatisches Museum’da muhafaza edilen mektup 44 satırdan oluşmaktadır. A. F. Rainey’de bu tabletin çok güzel bir şekilde yazıldığı, işaretlerin derin bir şekilde kile işlendiği ifade edilmektedir.⁵⁷⁰

⁵⁶⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 253.

⁵⁶⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 253.

⁵⁶⁷ Berlin’deki Vondersiatisches Museum’da yer almaktadır.

⁵⁶⁸ EA 166 için Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 254. Haaay hakkında da Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 381.

⁵⁶⁹ Baaluya ve Bet-İli Azirunun kardeşleridir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 381.

⁵⁷⁰ A. F. Rainey, *a.g.e.* s. 1518.

Mektubun selamlama ifadeleri Şu Şekildedir: “Kralımız, efendimize Baaluya ve Bet-İli’nin mesajıdır. Biz efendimizin ayaklarına kapanırız. Burada, efendimizin topraklarında her Şey iyi durumda.”⁵⁷¹

Baaluya mektubun 14-18. satırlarında Lupakku’nun idaresindeki Hatti birliklerinin Amqu’yu ve Aaddumi’yi ele geçirdiği konusunda efendisini bilgilendirmektedir. Devam eden cümlesinde ise Zitana’nın NuĥaŐŐe’ye 90 bin kişilik kuvvetle geldiğini duyduklarını ama bu bilgiyi doğrulamadıklarını ifade etmektedir. Bu gelişmelerin akabinde olay hakkında bilgi edinmesi için de Bet-İli’nin bölgeye gönderildiğini ve durumunun rapor edileceğini yazmıştır.⁵⁷² Bu mektuba bakıldığında bir rapor mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Aziru’nun kardeşleri olduğu tahmin edilen iki kişi bu mektubu göndermiştir. Aziru’nun da mektuplarında sürekli bahsettiği Mısır’a gitme amacının da gerçekleŐmiŐ olduğu anlaşılmaktadır.

3. 3. 4. Mısır - Ugarit

Jana Mynářová’nın *Language of Amarna-Language of Diplomacy Perspectives on the Amarna Letters* ve W.L. Moran’ın *Amarna Letters* adlı çalıŐmalardan tespit edildiğine göre Ugarit bölgesinden Mısır’a EA 45, 48 ve 49 olarak numaralandırılmış olan mektuplar gönderilmiştir.

EA 45. Mektup

Bu mektup Ugarit kralı Ammiştamru tarafından Mısır firavununa⁵⁷³ gönderilmiştir. Ugarit de Mısır’ın vassalı olduğundan dolayı Ammiştamru mektuba buna uygun bir dille başlamaktadır: “Kralım, güneşim, efendime sizin uşağınız Ammiştamru’nun mesajıdır. Ben 7 kez ve 7 kez sizin ayaklarınıza kapanırım. Umarım kralımız için, onun ev halkı için, baş zevcesi için, diğer eşleri için, oğulları için, okçuları için ve efendimizin sahip olduğu her ne varsa her Şey iyi durumdadır.”⁵⁷⁴ Metnin bu kısımlarında bir noksanlık olmaması anlam bütünlüğu açısından bir sorun çıkarmamaktadır fakat sonraki satırlarda eksiklerin olması mektubun anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Metnin 8-21. satırlarında bazı kişilerden bahsedilmekte Ammiştamru bu adamların Mısırlı olduğunu, efendisine elçi gönderdiğini ve bahsedilen adamların

⁵⁷¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 257.

⁵⁷² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 257.

⁵⁷³ Bu mektubun Amenhotep III’e gönderildiği belirtilmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 117.

⁵⁷⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 117.

Mısır'a teslim edeceğini söylemektedir. Bahsedilen bu kişilerin evvelki satırlarda geçmiş olduğu aşıkardır fakat eksik kısımlar bunların kim olduğunu anlamamızı engellemektedir. Bunların Mısır'a teslim edileceğinin ifade edilmesi onların suçlu olabileceğini akla getirmektedir. Aynı zamanda bu mektupta bahsedilen kişiler yüzünden Mısır'ın Ugarit'e elçilerini gönderdiği anlaşılmaktadır. Buradan sonraki satırlarda eksiklikler olduğundan anlaşılması güçtür. Mektubun son satırlarında Ammiştamru kendisine karşı olanlara bir beddua etmiş, efendisinden gelecek sözlerin kendisine neşe vereceğini belirterek mektubuna son vermiştir.⁵⁷⁵

EA 48. Mektup

Bu mektubu gönderen kişinin ismi tam olarak belli olmamakla beraber -Ḫeba olarak belirtilmiştir. Mektup Mısır'ın hanımına denilerek başlamaktadır ve bugün Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir.⁵⁷⁶ Mektubu gönderen kişi muhatabına “*sizin ayaklarınıza kapanırım*” diye saygısını sunmuş, sonra bu kişiden kendisine daha evvel geldiği anlaşılan bir mektupta yer alan talimata uygun olarak davrandığını yazmıştır. Mektuptan anlaşıldığına göre Mısır'a kavanoz içinde güzel kokulu bir ürün gönderilmiştir ki bunun ismi mektupta şu şekilde geçmektedir: *şú-ur-wa*. Bu da balsam⁵⁷⁷ olarak çevrilmektedir.⁵⁷⁸

Bu mektup devletlerarasında yapılan yazışmaların sadece siyasi konularla alakalı olmadığını, her türlü konuyla alakalı olabileceğini göstermesi açısından ilginçtir. Muhtemelen Mısır sarayında görevli belki de kralın hanımlarından birisiydi bu mektubun muhatabı ve ona bir kozmetik ürünü gönderilmişti. Bu mektubun daha evvel gelen bir mektuba karşılık yazıldığı ve istenenlerin de beraberinde gönderildiği de anlaşılmaktadır.

EA 49. Mektup

Kahire Müzesinde muhafaza edilen bu mektup Ugarit kralı Niqm-Adda⁵⁷⁹ tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Mektup 26 satırdır ve bir hekim talebi hakkındadır. Metinde bazı eksik kısımlar vardır. Niqm-Adda'nın yazdığı bu mektubun

⁵⁷⁵ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 371.

⁵⁷⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 120.

⁵⁷⁷ Balsam, ağaçlardan elde edilen parfüm ve ilaçların yapımında kullanılan reçine olarak belirtilmektedir. <http://www.nedirnedemek.com/balsam>. Erişim tarihi: 16.05.2015.

⁵⁷⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 120.

⁵⁷⁹ Bu kişinin EA 45'te adı geçen Ammiştamru'nun halefi olan Niqm-Adda II olduğu ve bu mektubu da IV. Amenhotep'e yazdığı belirtilmektedir. W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 120.

17. satırına kadar sürmüş olan selamlama kısmı şu şekildedir: “ *Kralım, güneşim, efendime. Sizin uşağınız olan Niqm-Adda'nın mesajıdır. Ben kralım, güneşim, efendimin ayakların kapanırım. Umarım kralım, güneşim, efendim için, onun ev halkı için, baş hanımı için, diğer hanımları için, oğulları için, okçuları için, kralıma ait her ne varsa tamamı için her şey iyidir.*”

Mektubun 17-26. satırları arasında eksik kısımlar bir hayli çoktur fakat genel itibariyle neden bahsedildiği anlaşılmaktadır.

Niqm-Adda kendilerine daha önce verilen bir şeyden bahsetmektedir ama bunun ne olduğuna işaret eden kısım eksiktir. Fakat devam eden satırlarda Niqm-Adda efendisinden Kuşhili iki saray görevlisi istemiştir buradan yola çıkılarak evvelki cümlede de böyle bir şeyden bahsediliyor olmalı. Sonraki ifadesinde ise kendilerine aynı zamanda bir “*hekim*” verilmesini istemekte, “*memleketlerinde hekim olmadığı*” da söylenmektedir.⁵⁸⁰ Ancak istenilen bu hekimin ne tür vasıflara sahip olduğu belirtilmemektedir. Metnin son cümlesinde ise Mısır'ın elçisi Hıramassa'ya memleketlerinde hekim olup olmadığının sorulabileceği ve gönderilen bu mektupla beraber de selamlama hediyelerinin gönderildiği belirtilmektedir.⁵⁸¹

Amarna arşivindeki bu Ugarit mektubu Mısır'da tıbbın gelişmiş bir seviyede olduğu konusunda önemli bir bilgi vermektedir. Aynı zamanda devletlerin yöneticilerinin birbirleriyle ne kadar çeşitli sebeplere dayalı olarak iletişim kurduklarını da gözler önüne sermektedir. Mektubu gönderenler bunun yanında karşısındakine selamlama hediyesi de yollamaktaydılar bu da dönemin şartları açısından bir nevi incelik olmalıydı.

3. 3. 5 Mısır - Nuḥašše

EA 51. Mektup

Nuḥašše Suriye-Filistin bölgesindeki küçük prensliklerden olup Aleppo'nun güneyinde yer almaktadır.⁵⁸² Amarna tabletleri arasında bu bölgeden Mısır'a 1 adet mektup gönderildiği tespit edilmiştir. EA 51 olarak numaralandırılmış olan bu mektup Nuḥašše'nin yöneticisi Addunirari tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Mektup

⁵⁸⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 120.

⁵⁸¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 120.

⁵⁸² Bkz: Ek 27, Geç Bronz Çağda Suriye-Filistin bölgesine dair harita.

Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmekte olup 17 satırdan oluşmaktadır. Metnin bazı satırlarında eksik kısımlar mevcuttur.⁵⁸³

Addunirari sözlerine efendisine bağlılığını ve saygısını bildiren süslü ifadelerle başlamıştır.⁵⁸⁴ Sonraki ifadesinde Mısır firavununa hitaben: “*senin atan Manahpiya (III. Tutmosis) benim atam Taku'yu Nuhaşşe'ye kral yapmıştı, aynı zamanda onun başına yağ dökme ritüelini o yapmıştı*” demiştir. Bu eski hatırayı aktararak Mısır ile aralarındaki bağın çok eskilere dayandığını belirtmiş oluyordu. Daha sonra gelen satırda III. Tutmosis'in Tuku'ya yağ dökme sonrasında söylemiş olduğu bir sözden bahseder ancak bunun geçtiği kısımda hasar olduğundan tam olarak ne denildiği anlaşılamamaktadır fakat okunabilen kısımlar şöyledir: “*Mısır'ın kralının başına yağ döktüğü ve yönetici yaptığı kişiye hiçkimse ... yapmamalı/davranmamalı...*”⁵⁸⁵ Bu satırlarda Mısır fravununun kral olarak tahta çıkardığı ve bizzat başına yağ dökme ritüelini gerçekleştirdiği kişiye hiç kimsenin bir söz söyleme, kötü davranma gibi bir harekette bulunmaması gerektiği ifade ediliyor olmalıydı.

Tabletin arka yüzünün 1-6. satırlarında Hatti kralının kendilerine bir anlaşma teklif ettiğini, ancak bunu reddettiklerini belirttikten sonra kendilerinin hala Mısır'ın hizmetkârı olduklarını ifade etmiştir. Addunirari 7-17. satırlarda ise “*Mısır'ın efendisinin ortaya çıkıp kendilerine yardım etmesini eğer gelemeyecekse danışmanlarından birini yanında birlikler ve savaş arabalarıyla beraber göndermesini*” istemiştir.⁵⁸⁶ Muhtemelen bu yardım talebi de Hititler'in saldırı ihtimaline karşı kaynaklanmış olmalıydı.

3. 3. 6. Mısır - Qatna

Suriye Filistin bölgesindeki küçük prensliklerden biri olan Qatna da Mısır'ın vassalları arasındaydı. Qatna, Biblos ile Tunip'in arasında yer almaktadır. Bu bölgeden Mısır'a gönderilmiş olan mektuplar Akizzi tarafından yazılmıştır. Bunlar EA 52, EA 53, EA 54 ve EA 55 olarak numaralandırılmıştır.⁵⁸⁷

⁵⁸³ J. Mynářová, *a.g.e.*, s. 61.

⁵⁸⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 122.

⁵⁸⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 122.

⁵⁸⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 122.

⁵⁸⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 123.

EA 52. Mektup

Akizzi tarafından Mısır firavununa gönderilmiş olan bu mektup Kahire Müzesinde yer almaktadır ve 46 satır olmasına rağmen 8-35. satırların arası hasarlıdır. Fakat W. L. Moran'da ifade edildiği üzerine 31. satırın sonunda “*o onları çaldı*” denilerek Hitit kralı suçlanmaktadır.⁵⁸⁸ Akizzi de diğer vassallar gibi mektubuna efendisine olan bağlılığını dile getirerek başlamıştır: “*Mısır kralına sizin uşağınız olan Akizzi'nin mesajıdır. Ben 7 kez efendimin, fırtına tanrımın ayaklarına kapanırım.*”⁵⁸⁹ Moran'da belirtildiğine göre Akizzi Mısır firavununa *my storm god* “*fırtına tanrım*” ifadesiyle seslenmiştir bu da onların Mısır firavununa bu gözle baktığını göstermektedir. Amarna mektuplarında genelde Mısır firavununa güneşim diye seslenilmiştir fakat Akizzi bunun yerine kendi inançlarındaki bir ifadeyle seslenmiş oluyordu.

Akizzi mektubun 36-41. satırlarında Mısır ile üç yıldır iletişim kurmayı amaçladığını ancak oraya gidecek bir karavan görmediğini belirtmektedir. Son cümlelerinde ise efendisinden kendisini terk etmemesini isteyen Akizzi, “*Mısır'a karşı ve Damascus (Dmaşk, Şam) prensi Biryawaza'ya (Birwaza olarak da geçmekte) karşı isyan etmeyeceğim*” diyerek mektubuna son vermiştir.⁵⁹⁰ Amarna arşivinde yer alan Akizzi'nin bu tek mektubu dönemin diplomasi trafiğine onların da katıldığını göstermektedir. Mektupta Mısır'a bağlılığını bildiren Akizzi efendisinin emirlerinden çıkmayacağını ifade etmektedir. Akizzi'nin Damascus Prensine isyan etmeyeceğini de ayrıca belirtmesi kendisine buna dair daha evvel bir emir verilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

EA 53. Mektup

Akizzi'nin bu mektubu da Mısır firavununa gönderilmiştir. British Museum'da muhafaza edilen ve 70 satırdan oluşan mektupta yer yer eksik kısımlar olsa da detaylı bilgiler edinilmektedir. Akizzi'nin ilk cümleleri şu şekildedir: “*Güneşin oğlu, efendim Namhurya'ya (Akhenaton) onun uşağı olan Akizzi'nin mesajıdır. Ben 7 kez ve 7 kez*

⁵⁸⁸ Bu zaman zarfında Hitit kralı Şuppiluliuma'nın Suriye bölgesinde etkili bir politika izlediğine buradaki bazı prenslikleri kendine bağladığı görülmektedir ki bunlardan biri Kadeş olmuştur. Bölgedeki prensliklerden bazıları da Hititlerin burada etkili olmasına karşı sığınacak tek devlet olarak Mısır'ı gördüklerinden bu durumu Mısır'a bildirmekteydiler. Mısır'a sığınanların içinde ise Tyre prensi Abi-Milki Qatna Akizzi vardı. İşte Akizzi'nin EA 52'de bahsetmiş olduğu Hitit kralı Şuppiluliuma olmalıydı. Bkz: T. Bryce, *a.g.e.*, New York 2005, ss. 175, 176.

⁵⁸⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 123.

⁵⁹⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 123,381.

efendimin, kralımın ayaklarına kapanırım.”⁵⁹¹ Qatna prensi bu ifadelerinin ardından “*kendisinin Hititler’in bakısında olduğunu, onların Qidšu’nun (Kadeş) idarecisi Aitukama’yi*”⁵⁹² haberci olarak Qatna’ya gönderdiğini, istedikleri şeyin de onu Hititlere *görürmek*” olduğunu belirtmektedir.⁵⁹³ Akizzi ise kendisine gelen bu kişiye “*ben nasıl oraya giderim, ben Mısır’ın bir hizmetçisiyim*” demiştir. Bu tedirgin edici gelişmenin akabinde Akizzi Mısır’ın efendisinden bir an evvel ortaya çıkmasını istemiştir. Bu sayede kendisini zor durumda bırakanların efendisinden korkacağını ve rahata kavuşacağını belirtmektedir.⁵⁹⁴

Metnin 24-34. satırlarında eksik kısımlar vardır fakat Kadeş’in idarecisi Aitukama’nın Upu’ya⁵⁹⁵ geldiği, efendisinin memleketini yakıp yıktığı, buradaki yöneticilerin evlerini ele geçirdiği okunabilmektedir. Sonraki satırlarda “*L[apa]n’dan Teu[w]atti, ve Ruḥizzi’dan [A]rsawuya, Aitukama’nın yanında yer almaya başladılar*” denilmektedir. Akizzi devam eden cümlelerinde kendisi gibi olan ve kralın hizmetinde olan bazı isimler saymıştır: *Nuḥašše’nin kralı, Nii’nin kralı, Zinzar’ın kralı ve Tunanab’ın kralı.*⁵⁹⁶

Akizzi efendisine yardıma gelmesi konusunda bu mektubunda sürekli olarak ısrar etmiştir: “*eğer siz gelemesiniz okçularınızı gönderiniz*” demiştir. Onun içinde bulunmuş olduğu durum oldukça kötü olmalıydı bunu da devam eden şu ifadeleri ortaya koymaktadır: “*L[apa]n’dan Teu[w]atti, ve Ruḥizzi’dan [A]rsawuya’nın davranışları yüzünden ve sürekli olarak Aitukama’ya mektup yazıp gelin burayı ele geçirin denilmesi yüzünden Upu elden çıkacak.*”⁵⁹⁷

Mektupta yazılanlar hakkında bir değerlendirmede bulunduğumuzda Akizzi’nin hem kendisinin hem de Upu/Apu bölgesinin tehlikede olduğu anlaşılacaktır. Bu tehlikenin de Kadeş (Qidšu) idarecisi Aitukama’dan ve onun yandaşlarından kaynaklandığı aşikârdır. Aitukama’nın Hititler’in safında yer aldığını ve onların emriyle hareket ederek

⁵⁹¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 125.

⁵⁹² Aitukama, (Atakkama, Etakkama olarak da belgelerde geçmektedir) Amarna Çağına ait belgelerde Qidšu olarak belirtilen bugün ise Kadeş olarak isimlendirilmiş olan bölgenin idarecisidir. W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 380, 391.

⁵⁹³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 125.

⁵⁹⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 125.

⁵⁹⁵ Apu ya da Upu olarak belirtilen bu bölgenin Damascus dolaylarında olduğu ifade edilmiştir. W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 380. Bkz: Ek 27.

⁵⁹⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 125.

⁵⁹⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 124.

Akizzi'yi de Hitit safına çekmeye çalıştığı mektubun vermiş olduğu bir diğer önemli bilgidir. Fakat Akizzi kendisinin ifadesiyle “*Mısır'ın sadık bir hizmetkari*” olduğundan Hititlere yakınlaşmamıştır. Fakat Hititler'in kendisine zarar vermesinden de korkmaktadır. Bu yüzden efendisinden yardım talebinde bulunmuştur. Akizzi daha sonra yalnız olmadığını da belirtircesine Nuḥašše'nin kralı, Nii'nin kralı, Zinzar'ın kralı ve Tunanab'ın kralının da Mısır'ın sadık hizmetkarları olarak saymıştır.

EA 54. Mektup

Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilen mektup oldukça çok zarar gördüğünden dolayı okunamamaktadır. Fakat selamlama kısmından edinilen bilgilerden EA 53'teki olaylardan ve şahıslardan bahsedildiği anlaşılmaktadır.⁵⁹⁸

EA 55. Mektup

Akizzi'nin Amarna arşivinde bulunan son mektubu olan EA 55 British Museum'da muhafaza edilmektedir. Akizzi'nin bu mektubunda gönderilen kişinin adı “*Namḥurya*” olarak geçmektedir ki bu kişi Akhenaton'dur. Qatna prensi mektubuna saygı ve hürmet bildiren ifadeleri olan şu sözleriyle başlamaktadır: “*Efendim, güneşin oğlu olan Namḥurya'ya. Sizin uşağınız olan Akizzi'nin mesajıdır. Ben 7 kez ve 7 kez sizin ayaklarınıza kapanırım. Ben sizi terk etmedim. Atalarım zamanından beri burası sizindir. Ben de efendime aitim.*”⁵⁹⁹

Mektubun 10-15. satırlarında Akizzi'nin ifadelerinden Mısır'dan birliklerin Qatna'ya geldiği zaman burada onlar için yiyecek, öküz, koyun, oğlak, bal ve yağ temin edildiği belirtilmektedir. Akizzi de bunlar hakkında efendisinin inanmaması halinde yapılanları bilen ileri gelen devlet adamlarına sorabilirsiniz demektedir. Akizzi 16-24. satırlarda “*tüm ülkelerin, Mısır'ın efendisinden korktuğunu*” belirtmiştir. Daha sonra gelen cümlesinde: “*bölgeye hâkim olunması ve ayrıca Nuḥašše memleketinin de alınması için askeri birliklerin gönderilmesinin zaruri olduğu*” vurgulanmıştır. Ardından orduların hemen gelmesi gerektiğine dair bir anlam çıkmaktadır: “*Mısır'ın orduları bu yıl gelmezse o zaman tüm ülkeler Aziru'nun korkusuyla yaşayacak.*” Bu da, Rib-Hadda'nın mektuplarında adından sıkça bahsedilen Amurru prensi Aziru'nun sebep olduğu tehlikenin sadece Rib-Hadda'ya yönelik olmadığını ortaya koymaktadır. Akizzi'nin eski

⁵⁹⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 126.

⁵⁹⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 127.

zamanlardan bahsettiği 38-43. satırlarda eksik kısımlar olması anlamda daralma meydana getirirse de bu kısımda “*Hititlerin Qatna’yı yakıp yıktığı*” belirlenebilmiştir.⁶⁰⁰

Hakikaten Hititler’in bu dönemde Qatna’ya ve Suriye bölgesindeki birçok yere hâkim olduğuna, hatta Mısır’ın sınır bölgesine kadar geldiğine dair bilgiler mevcuttur. Bu kadar cesurca hareket ederek Mısır’a bağlı olan prensliklere hâkim olan Hitit kralı ise tahmin edileceği üzerine Hititlerin büyük kralı I. Şuppiluliuma’dır. Peki, Hitit kralı hangi prensliklere hâkim olmuştu bu dönemde? Döneme ait belgelerden öğrenildiğine göre Hititler Aleppo, Mukish, Niya, Arahtu, Qatna ve Nuḥašše gibi prensliklere boyun eğdirmişti. Hititlerin bu prenslikleri ele geçirdikten sonra buralarda görevli iktidarı eğer gerekli görürse azlettiği, bunları Hattušaš’a götürdüğü belirtilmektedir. Hititler sadece Mitanni kenti Kargamış’ı alamamıştı; fakat burası da kısa zamanda alınacaktır çünkü Hititler’in bu dönemdeki gücü Mitanniler’in üstesinden gelemeyeceği dereceye varmıştı. Şuppiluliuma bu başarının ardından Suriye bölgesinde daha evvel yapmış olduğu fetihleri sağlamlaştırmak için buraya tekrar yürüdü ki buna “*İkinci Suriye Seferi*” denilir. Bölgede bu gelişmelerin yaşanmasından yaklaşık on yıl önce Akhenaton’un öldüğü belirtilmektedir ve onun ölümünden sonra Amarna arşivi yavaş yavaş son bulmaya başlamış bu da Suriye bölgesi hakkında en temel bilgi kaynağının ortadan kalkması olarak ifade edilmiştir.⁶⁰¹ Hititler de Mısır ile Amarna Çağı’nda kurmuş oldukları iyi ilişkileri Akhenaton’un ölümüyle bir kenara bırakarak bölgede etkili güç olmak için gayret etmiş olmalıdır.

Bu bilgilerin ardından Akizzi’nin sözleriyle devam edecek olursak: “*Efendim, Aziru benim ülkemdeki adamlarımı, hizmetçilerimi efendimizin ülkesinden çıkardı. Onlar şimdi ülkelerinden uzakta yaşamaktalar. Umarım efendimiz onların geri dönebilmesi için gerekli olan fidyeyi verir.*” Akizzi’nin sözlerinden memleketindeki bazı insanların rehin alındığı anlamı çıkmaktadır. Bu insanları yurtlarından uzaklaştıranlar da Amurru prensi Aziru olarak belirtilmekte, anlaşılan fidye istemektedir. Akizzi de bu fidyeyi Mısır’dan talep etmektedir.⁶⁰² Bu meseleyi Mısır açısından değerlendirdiğimiz zaman firavunun ne kadar çok işle yüzyüze geldiği görülecektir. Özetle başı dertte olan her vassal Mısır’a başvurmaktadır diyerek bu durum özetlenebilir.

⁶⁰⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁰¹ T. Bryce, *a.g.e.*, New York 2005, ss. 61, 176.

⁶⁰² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 127.

Akizzi mektubunun 53-66. satırlarında atalarının inandığı bir tanrı heykelinin Hititler tarafından ele geçirildiğinden söz etmektedir. Bahsedilen bu heykelin de “Şimigi” olduğu anlaşılmıştır. Mektupta onun çok ünlü olmasından dolayı ele geçirildiği açıklanmıştır. Bu kaybın ardından heykelin tekrardan yapılması gerektiğini belirten Akizzi, bunun için Mısır’daki efendisinden onun yapmaya yetecek kadar altın talebinde bulunmuştur. Son cümlesinde de bu heykelin yapılması halinde eskisinden daha ünlü olacağını yazılarak mektup son bulmuştur.⁶⁰³ Bu ifade de Mısır’dan altın isteyenlerin arasına Akizzi’yi de koymuştur. Bu da altın peşinde bir vassalın olduğuna dair bir örnek teşkil etmiştir.

3.3.7. Mısır - Megiddo

III. Tutmosis zamanında Mısır’a kafa tutan, sonrasında ise büyük bir yenilgi alan ittifakın üyesi olan Megiddo, Suriye-Filistin bölgesinde önemli bir bölgedir. Amarna Çağı’nda bu bölgeden Mısır’a gelen mektuplar Biridiya ve Yaşdata tarafından gönderilmiş olup şu şekilde numaralandırılmıştır: EA 242, EA 243, EA 244, EA 246, EA 365 Biridiya, EA 248 ise Yaşdata tarafafından gönderilmiştir.

EA 242. Mektup

Bu mektup Megiddo’nun yöneticisi Biridiya tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Mektup 17 satırdan oluşmaktadır ve bugün Berlin’deki Vondersiatisches Museum’da muhafaza edilmektedir. Metnin bazı kısımlarında eksiklikler vardır ama bu genel olarak içeriğin anlaşılmasına mani değildir.⁶⁰⁴

Biridiya mektubunun selamlama ve itaat bildiren satırlarında şu ifadelerle efendisine seslenmektedir: “*Kralım, efendim, güneşime; onun sadık uşağı, Megiddo’nun yöneticisi Biridiya’nın mesajıdır. Ben 7 kez ve 7 kez kralımın, efendimin, güneşimin ayaklarına kapanırım.*”⁶⁰⁵

Bu ifadelerden sonra gelen kısımda eksiklikler vardır. Fakat buralarda Mısır firavununun ona vermiş olduğu bazı talimatları yerine getirdiğine dair bilgiler vardır.

⁶⁰³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 128.

⁶⁰⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 297.

⁶⁰⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 297.

Biridiya efendisinin talimatlarını yerine getirdiğini ve ona 30 öküz, (x) koyun ve keçi, (x) kuş gönderdiğini bildirmektedir.⁶⁰⁶

EA 243. Mektup

Bu mektup da Biridiya tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Mektup 22 satırdan oluşmaktadır ve Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Metinde bahsedilen konu Mısır firavunun vermiş olduğu emirlere uyulduğuyla ve de Megiddo'nun °Apiru tahlikesi altında olmasıyla ilgilidir. Megiddo'nun yöneticisi efendisine kenti koruduğunu, °Apiru'ların onlara karşı şiddetli bir mücadele halinde olduğunu bildirmektedir.⁶⁰⁷

EA 243. Mektup

Biridiya'nın Mısır firavununa göndermiş olduğu bu mektup 43 satırdan oluşmakla beraber bazı yerlerde eksik kısımlar vardır. Mektup Kahire Müzesinde muhafaza edilmektedir. Biridiya bu mektubunda Mısır'ın okçularının memleketinden ayrılmasının ardından Megiddo'ya karşı Şakmu'nun yöneticisi Lab'ayu tarafından savaş açıldığı ve bu sebepte Megiddo halkının ekinlerini toplayamadığını, kentin dışına çıkamadığı bilgisini vermektedir. Biridiya'nın anlattıklarına göre bu düşman Mısır'ın okçularının olmamasını fırsat bilerek böyle bir harekete girişmiştir. Metnin son satırlarında ise bölgede bir salgın hastalık tehlikesinin olduğu, bunun kenti kırıp geçirdiğine dair bilgi verilmektedir. Biridiya efendisinden Lab'ayu'nun kenti ele geçirmemesi için yardım talep etmekte onun Megiddo'yu ele geçirmekten başka bir amacının olmadığını da ilave ederek mektubuna son vermektedir.⁶⁰⁸

EA 248. Mektup

Bu mektup Yaşdata⁶⁰⁹ tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Louvre Museum'da (Antiquites Orientales) bulunan mektup 22 satırdan oluşmaktadır ve herhangi bir eksik kısım bulunmamaktadır. Yaşdata'nın selamlama ve saygı bildiren ifadeleri şu şekildedir:

⁶⁰⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 297.

⁶⁰⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 297.

⁶⁰⁸ A. F. Rainey, *a.g.e.*, ss. 1001, 103

⁶⁰⁹ Yaşdata'nın bir bölgede yönetici olduğu ve Biridiya'nın müttefiki olduğu belirtilmektedir. W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 385.

*“Kralım, efendim, güneşim, tanrım. Kralımın sadık uşağı ve onun ayağının tozu olan Yaşdata'nın mesajıdır. Ben 7 kez ve 7 kez sizin ayaklarınıza kapanırım.”*⁶¹⁰

Mektubun devam eden kısmında Yaşdata Mısır firavununa Taħnaka bölgesindeki insanların öküzlerini öldürdüğü ve kendisini de memleketinden uzaklaştırdığı konusunda şikâyetle bulunmaktadır. Bu sebepten Biridiya ile beraber olduğunu söylemekte, efendisinden de kendisini ihmal etmemesini istemektedir.⁶¹¹

3. 3. 8. Mısır - Damascus (Şam)

III. Tutmosis Megiddo Savaşı esnasında bölgenin hâkimi olmuş ve o zamandan Geç Bronz Çağının sonuna kadar Mısır buradaki hâkimiyetini sürdürmüştür. Bu bölge Geç Bronz Çağı'na ait belgelerde “Aba/Apa/Apina/Upi/Upu” adındaki bölgenin merkezi olarak geçmektedir.⁶¹² Amarna arşivinden edinilen bilgilere göre XIV. yüzyılın ortalarında Damascus'un yöneticisi Biryawaza idi. Onun döneminde ise Mısır'da Akhenaten'in olduğu düşünülmektedir. Kadeş savaşından sonra Damascus Hititler'in elinde kalmış Mısır buradan geri çekilmişti.⁶¹³

EA 194. Mektup

Mektup Biryawaza tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilen bu tablet 32 satırdan oluşmakta olup bazı kısımları eksiktir. Biryawaza mektubunda şunları yazmıştır:

*“Kralım, efendime sizin uşağınız olan Biryawaza'nın mesajıdır. Ben 7 kez ve 7 kez kralımın, efendimin ayaklarına kapanırım. Bakınız, biz çok eski zamanlardan beri krala hizmet eden kişileriz. Babam Şutarna gibi, büyükbabam ... gibi.”*⁶¹⁴

Biryawaza son satırında göndermiş olduğu bu mektubuyla birlikte kardeşini de gönderdiğini belirterek cümlelerine nihayet vermiştir.⁶¹⁵

⁶¹⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 301.

⁶¹¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 301.

⁶¹² Bkz: Ek 27.

⁶¹³ T. Bryce, *a.g.e.*, New York 2009, s.181.

⁶¹⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 272.

⁶¹⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 272.

EA 195. Mektup

Biryawaza'nın Mısır firavununa göndermiş olduğu bu mektubu 32 satırdan ibarettir ve bugün Kahire Müzesinde muhafaza edilmektedir. Mektubun selamlama ve hürmet bildiren kısmı oldukça süslü bir tarzda kaleme alınmıştır:

*“Kralım, efendime onun ayağının tozu olan ve üzerine basmanız için yerlere serilen, oturmanız ve ayağınızı basmanız için bir tabure olan uşağınızın mesajıdır. Ben, insanların üzerine doğan güneşimin, efendimin ayaklarına 7 kez ve 7 kez kapanırım. Efendim gökyüzünde doğan güneş gibidir ve ben güneşin doğmasını bekler gibi efendimin sözlerini bekliyorum.”*⁶¹⁶

Böylesine edebiyat yüklü bir girişten sonra belki de bir şey yazmasa bile olurdu fakat Biryawaza, efendisinin emrine hazır bir vaziyette beklediğini ifade ederek mektubuna devam etmiştir. Hatta kendisine ait ordulardan başka °Apirular'dan (Haberular) ve Suteanlar'dan askerlerinin de bulunduğunu mektubunun sonlarında belirtmiş ve sözlerine son vermiştir.⁶¹⁷ Bu da göstermektedir ki onun ordularının içinde Haberular'dan kişiler de vardı. Bu bilgi Haberular'ın paralı askerlik yaptığına dair fikir vermesi açısından önemlidir.

EA 196. Mektup

Biryawaza'nın bu mektubu da firavuna gönderilmiştir. Mektup 43 satırdan oluşmakla beraber eksik kısımlar bir hayli çoktur. Belge Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Metnin 5-12. satırlarında şu ifadeleri görmekteyiz: *“Ben efendime ait olan bu şehri koruyorum, umarım efendim garnizonunu burada olan Hattiler'e karşı acil olarak gönderir...”* Metnin devamında ise kendisinin efendisine ait bir hizmetçi olarak Mısır'dan gelecek olan birlikler için yolları açtığını ifade etmiş, daha sonra ise diğer bazı vassaların ve Mısır'ın komiserlerinin Hititlere katıldığını bildirmiştir. Metnin 27-33. satırlarında eksik kısımlar yer alsa da Biryawaza eşlerinin ve gelinin kötü muamelelere uğradığını anlatmakta ve daha evvel hiçkimse böyle bir şey yapmadı demektedir.⁶¹⁸

⁶¹⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 273.

⁶¹⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 273.

⁶¹⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 274.

Biryawaza mektubunun sonlarına doğru efendisine kendisine 200 asker vermesini ve bu sayede efendisinin şehrini koruyabileceğini arz etmiştir. Ayrıca yukarıda bahsedilen olayları yapan kişi olarak belirtilen Biridaşwa'nın⁶¹⁹ bu davranışları görmezden gelinmemeli denilerek mektup nihayet bulmuştur.⁶²⁰

EA 209. Mektup

Bu mektup bir yönetici olduğu tahmin edilen Zişamimi tarafından Mısır firavununa gönderilmiştir. Louvre Museum'da (Antiquites Orientales) bulunan mektup 16 satırdan oluşmaktadır. Mektubun çevirisi şu şekildedir:

“Kralım, efendime, sizin uşağınız Zişamimi'nin mesajıdır. Ben 7 kez ve 7 kez sizin ayaklarınıza kapanırım. Ben sizin şehrinizde çok mutluyum. Bakınız ben daima sizin hizmetinizdeyim ve bakınız ben sizin uşağınız ve oğlunuzum. Bakınız ben sizin şehrinizdeyim eğer ben burayı korumazsam o zaman tanrı sizin elinizle benim başımı paramparça eder.”⁶²¹

3. 3. 9. Mısır - Sidon

Kenan bölgesinde bir Fenike kenti olan Sidon, Lübnan'ın başkenti Beyrut'un güneyinde yer alan antik bir liman kenttir. Bölge *Sayda* olarak da bilinir. Burası Geç Bronz Çağı'nda Mısır'ın kontrolünde idi. Diğer Fenike kentleri gibi Sidon'un da ikinci binyılda refah seviyesi yüksek idi. Hatta Sidon'un deniz ötesi ticaretle uğraşan ilk Fenike kenti olduğu, Greek dünyası ile ticaret yaptığı belirtilmektedir. Sidon birinci binyılda Tyre'ye bağlı olsa da Fenike şehirlerinden en önemlileri arasında olup burası Akdeniz kıyılarında kurulan ticaret kolonilerinin lideri olarak anılmaktadır.⁶²²

Amarna mektupları arasında Sidon'un yöneticisi Zimredda tarafından gönderilmiş olan 2 adet mektup bulunmaktadır. Bu mektuplardan Zimredda ile Tyre'nin yöneticisi Abi-Milku arasında anlaşmazlıkların olduğu tespit edilebilmektedir.⁶²³

⁶¹⁹ Biridaşwa, Aştartu adında bir bölgenin yöneticisi olarak geçmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 381.

⁶²⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 274.

⁶²¹ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 929.

⁶²² T. Bryce, *a.g.e.*, New York 2009, s. 651.

⁶²³ J. Mynářová, *a.g.e.*, s. 62.

EA 144. Mektup

Zimredda tarafından Mısır firavununa gönderilen bu mektup 30 satırdan oluşmaktadır metinde eksik bir kısım bulunmamaktadır. Tablet Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Zimredda'nın selamlama ve saygı bildiren ifadeleri şu şekildedir:

*“Kralım, efendim, tanrım, güneşim, hayatımın kaynağı. Böylece Sidon'un yöneticisi Zimredda der. Ben efendim, tanrım, güneşim, hayatımın kaynağı olan sizin ayaklarınıza kapanırım 7 kez ve 7 kez.”*⁶²⁴

Zimredda devam eden ifadelerinde: *“efendim umarım sizin bir hizmetkârınız olduğumu biliyorsunuzdur. Siz beni burada güven içinde vazifelendirdiniz”* demiştir. O böylece, Sidon'da yönetici olmasının efendisinin sayesinde olduğunu belirtmiştir. Amarna tabletleri arasında yer alan vassaların mektuplarına bakıldığında kendisine Mısır'dan bir mektup gelen vassal prensin oldukça mutlu olduğu görülmektedir. İşte Zimredda'nın bu mektubunda bunun güzel bir örneği yer almaktadır. Mektubun 13-21. satırlarında onun sevinç içerisinde olduğunu ifade eden şu cümleleri sarf ettiği görülmektedir:

*“ Ben, efendimin, kralımın onun uşağına yazdığını duyduğum zaman çok memnun oluyorum. Efendimin sözlerini işittiğimde kalbim hızla çarpıyor ve gözlerim parlıyor.”*⁶²⁵

Bu cümlesinin ardından Sidon'un Mısır'dan gelecek olan okçuların gelişinin evvelinde bir hazırlık yapma aşamasında olduğuna dair bilgiler veren ifadelerin geçtiğini görüyoruz. Zimredda'nın sözlerinden onun kentinin ve hatta diğer kentlerin tehlike altında olduğu anlaşılmaktadır. Bu tehlike de Suriye-Filistin bölgesindeki prensliklerin bir kâbusu olan °Apirular'dan (Hıbrı) kaynaklanmaktaydı. Zimredda, kendisinin sorumluluğunda olan tüm şehirlerin °Apiru'lara dâhil olduğunu belirttikten sonra bu düşmana karşı mücadele etmek için görev talebinde bulunmakta ve Mısır'dan okçu birlikler istemektedir.⁶²⁶

⁶²⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 230.

⁶²⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 230.

⁶²⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 230.

EA 145. Mektup

Bu mektup 29 satırdan oluşmuştur ama bazı satırlarda eksiklikler vardır. Mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Amarna arşivindeki Zimredda'nın bu mektubu Mısır firavunundan farklı birisine gönderilmiştir ki bu bilgi metinde geçen bazı ifadelerden tespit edilebilmektedir. Örneğin “*siz kralın sözlerini bana getirdiniz*” denilmesi bu mektubun firavundan ziyade daha çok onun bir görevlisine, muhtemelen de bir elçiye yazılmış olduğunu akla getirmektedir.⁶²⁷

Mektubun ilk satırında gönderilen kişi belirtilmemektedir ancak burada eksik kelimeler olduğundan bu kişinin kimliği tespit edilememektedir. Buradan sonra Zimredda efendim ben sizin ayaklarınıza kapanırım demiştir ama firavuna dediği gibi 7 kez ve 7 kez denilmemiştir. Metin daha sonra şu ifadelerle devam etmektedir: “*Biliyorsunuz ki ben güvendedim siz bana efenimizin ağzından çıkan sözlerini getirdiniz. Sizin bana söylediklerinizi duydum (x) şiddetli bir savaş var. Kralımız onun emirlerini tüm ciddiyetiyle bize gönderiyor fakat bunlar bize ulaşmıyor. Sizin bana Amurru memleketiyle alakalı şu emrinize gelince: Bana oradan ne duyarsanız haber edin...*” Mektubu gönderen muhtemelen üst düzey bir devlet adamı veya elçi olmalı ki Zimredda ona oldukça saygılı bir şekilde hitap etmiştir. Mektubtaki ifadelerden bu kişinin daha evvel Zimredda'ya yazdığı, civarda olan bitenin kendilerine haber edilmesi konusunda bir istekte bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu ifadenin devamından sonraki satırla eksik olduğu için ardından ne gibi bir kullanım geldiği bilinmemektedir. Muhtemelen de bu emre uyulacağına dair bir ifade yer almaktadır.

3. 3. 10. Mısır - Tyre

Tarihi M.Ö. 3. binyıl ortalarına kadar dayanan Tyre günümüzde Lübnan sınırları içerisinde olup önemli bir liman kentidir. Kentin tarihi hakkında Ebla, Ugarit ve Amarna belgeleri detaylı bilgiler vermektedir. M.Ö. XIV. yüzyıla rastlayan Amarna Çağına ait belgelerden Tyre'nin Mısır'ın vassallarından biri olduğu tespit edilmiştir. Bu dönemin belgelerinde Tyre'nin adı “Surru” olarak geçmektedir, günümüzde ise “Tir” veya “Sur” olarak bilinmektedir. Amarna Çağı'nda Tyre'nin yöneticisi Abi-Milku adında bir kişiydi.⁶²⁸ EA 146-155 arasında yer alan mektuplar Abi-Milku tarafından Akhenaton'a

⁶²⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 231.

⁶²⁸ T. Bryce, *a.g.e.*, 2009, ss. 727,728.

gönderilmiştir. Ayrıca EA 295 de Ba'lušipti tarafından bu bölgeden Mısır'a gönderilmiştir. Böylelikle Tyre'den 11 mektubun Mısır'a gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır.⁶²⁹ Bu mektuplarda Sidon'un yöneticisi Zimredda hakkında şikâyetler yer almaktadır. Abi-Milku, Zimredda'nın kente saldıracağını, kentin yiyecek ve içecek tedariki hususunda sıkıntıya düşürüldüğünü firvuna şikâyet etmiştir. Hatta onun Mısır'ın düşmanlarıyla beraber hareket ettiğini iddia etmiştir. Mısır'ın bu düşmanı olarak da Amurrular gösterilmiştir. Geç Bronz Çağı'nın sonuna kadar Mısır'ın vassalı olan Tyre'nin kaderi bu dönemden itibaren belirsizlik arz etmeye başlamıştır. Amarna arşivinin sunmuş olduğu bilgilerin bu devrin sona ermesiyle birlikte ortadan kalkması, Tyre hakkında detaylı bilgiler edinilmesini güçleştirmiştir. Tyre'nin de M.Ö.12. yy'da meydana gelen Deniz Kavimleri'nin getirmiş olduğu yıkım dalgasından etkilenmiş olması da imkân dâhilindedir.⁶³⁰

EA 146. Mektup

Abi-Milku'nun bu mektubu Mısır firavununa gönderilmiştir. Mektup 22 satırdır fakat bazı satırlarda eksikler vardır. Tablet Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir.

Abi-Milku mektubuna şu ifadelerle başlamıştır: “*Kralım, efendim, güneşime. Sizin uşağınız Abi-Milku'nun mesajıdır. Ben 7 kez ve 7 kez sizin ayaklarınıza kapanırım. Ben sizin ayağınızın ve ayağınızdaki sandalların tozuyum. Siz sonsuz bir güneşsiniz.*”⁶³¹

Bu selam ve saygı ifadelerinden sonra gelen cümlelerinde Tyre'nin yöneticisi şehri koruduğunu belirtmektedir. Ayrıca efendisinin nefesinin kendisine güç verdiğini ve bunun için beklediğini söylemektedir. Sonraki cümlesinde azılı düşman oldukları Amarna arşivindeki mektuplardan çok iyi bir şekilde anlaşılan Sidon'un yöneticisinden bahsetmektedir. Onun kendilerine su almaları için izin vermediğini, bu yüzden hiç suları kalmadığını söylemektedir. Mektubun sonlara doğru olan kısımlarında eksik kelime ve satırların olmasından dolayı buraları tam olarak okunamamakla beraber bu kısımda 'Apiru'lardan (Habiru) bahsedilen yerlerin olduğu görülmektedir.⁶³²

⁶²⁹ J. Mynářová, *a.g.e.*, s. 65.

⁶³⁰ T. Bryce, *a.g.e.*, 2009, ss. 727, 728.

⁶³¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 232.

⁶³² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 232.

EA 147. Mektup

Abi-Milku'nun Mısır firavununa göndermiş olduğu bu mektup 71 satırdan oluşmakta metinde eksik bir kısım yoktur. Bu mektup British Museumda muhafaza edilmektedir. Tyre'nin yöneticisinin bu mektubu Mısır firavununa olan övgülerden, ona olan bağlılığını bildiren ifadelerden oluşmaktadır. Bu övgü dolu ifadelerden bazıları şu şekildedir:

*“...Efendim her gün doğan güneş gibidir. O, tüm memleketlere güçlü kollarıyla barış getirir... Efendimin tatlı nefesi bana geldiği zaman çok mutlu olurum... Eğer birisi efendimin emirlerini yerine getirmese onun şehri, evi harap edilir ve onun ismi asla hiçbir yerde anılmaz. Ama efendisinin her emrini yerine getirene bakan, onun şehri, evi refah içinde, onun ismi sonsuza dek anılır. Siz benim üzerime doğan bir güneşsiniz ve sizin güçlü kollarınız sayesinde ben güvendedim...”*⁶³³

Mektup bu ve benzeri ifadelerle doludur. Son satırda ise Abi-Milku, Sidon'un yöneticisi Zimredda'yı efendisine şikâyet etmektedir.⁶³⁴

EA 148. Mektup

Abi-Milku'nun bu mektubu da Mısır firavununa yazılmış olup 47 satırdan oluşmaktadır. Mektup Kahire Müzesinde muhafaza edilmektedir. Mektup klişeleşmiş selamlama ifadelerinin ardından gelen 4-8. satırlarında bahsedilen şu ifadelerle devam etmiştir:

*“Kralım, efendim bana cam isteği hakkında bana yazdı. Ben onu efendime 100 şekel ağırlığında verdim.”*⁶³⁵

Bu ifadeden Mısır firavunun cam ihtiyacı konusunda Suriye-Filistin bölgesindeki bir vassalından istekte bulunduğunu görüyoruz. Bu aynı zamanda Tyre'de cam işçiliğiyle de uğraşıldığının da bir göstergesidir ki zaten cam işçiliği tipik bir Fenike zanaatıydı.⁶³⁶

⁶³³ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 233, 234.

⁶³⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 234.

⁶³⁵ A. F. Rainey, *a.g.e.* s. 749.

⁶³⁶ Kimi antik yazarların öne sürdüğü gibi camı Fenikeliler icat etmemişti ama onların yaydığı kesindir. Bu da onların yaygın bir ticaret ağı kurmuş olmalarıyla alakalı olmalıydı. Mısır'da kullanılan mat camın yanı sıra, özellikle değerli olan şeffaf, genellikle de yanardöner tipteki cam da Fenikeliler yaymıştır. Antik yazaelardan Plinius, Sidon'un cam işçiliğini övmektedir. Mezarlarda çok sayıda kâse, şişe ve şişecik bulunmuş Roma döneminde ise Batı'ya bol miktarda cam ihraç edilmiştir. Bkz: Sabatino Moscati, *Fenikeliler*, (çev: S. Gül), Ankara 2004, s.119.

Abi-Milku daha sonra gelen ifadelerinde ise efendisinden şehri korumak için saray muhafızı istemiştir. Bunun adından da “*umarım efendimi görebilirim*” diyerek onu görme arzusunda olduğunu belirtmiştir.⁶³⁷

Mektubun 18-26. satırlarda Sidon’un yöneticisi Zimredda’nın Abi-Milku’ya ait saray muhafızlarını ele geçirdiğinden bahsedilmektedir. Abi-Milku daha sonraki satırlarda Mısır’dan Usu adında bir komiserin görevlendirilmesini, onun Tyre’ye su, ahşap, saman, kil tedarik etmesini istemiştir.⁶³⁸ Mektubun buradan sonraki kısımlarında yine Zimredda hakkında şikâyetler yer almakta, bölgedeki bazı gelişmeler hakkında Mısır’a bilgi verilmekte ve bazı isteklerde bulunmaktadır. Abi-Milku şunları söylemektedir:

*“Zimredda barışa dair olan yemini bozdu. O efendimizin topraklarına saldıranlardan biridir. Hazor’un kralı sarayını terk etti ve ‘Apiru’ların yanında saf tuttu. Umarım kralım saray muhafızları hakkında ilgisini gösterir. Bunlar hain yoldaşlar (Sidon ve Hazor kralları). O (Hazor’un kralı), kralımızın topraklarını ‘Apiru’lar için ele geçirdi. Umarım kralımız Kenan bölgesini bilen bir komiserine sorar.”*⁶³⁹ Bu ifadeler göstermektedir ki Mısır’ın toprakları saldırı altındadır. Bu saldırı da yine Mısır’ın vassalları olan kişiler tarafından yapılmıştır ki bunların başında da Zimredda gelmektedir. Abi-Milku mektubunda bu olaylar hakkında efendisine bilgi vermekte kendisine şehrini koruması için muhafız gönderilmesini istemektedir.

EA 151. Mektup

Abi-Milku’nun bu mektubu Mısır firavununa gönderilmiştir. Mektup 70 satırdır ve eksik bir kısım yoktur ve bugün British Museum’da muhafaza edilmektedir. Mektubun ilk kısımları selamlama, saygı ve kendisine verilen görevlerin yapıldığını belirten ifadelerden oluşmaktadır. Bunun hemen ardından ise Sidon’un yöneticisi olan Zimredda hakkında daha evvelki mektuplarında olduğu gibi şikâyet yer almaktadır ki şöyle denilmektedir:

“Benim arzum efendimin yüzünü görmektir fakat Zimredda’nın yüzünden bunu yapamıyorum. O, benim Mısır’a gideceğimi duydu ve bana karşı savaş açtı. Umarım

⁶³⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 235.

⁶³⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 235.

⁶³⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 235. ; A. F. Rainey, *a.g.e.* s. 751.

kralım bana 20 adam verir ve onun şehrini koruyabilirim; böylece efendimin nazik yüzüne bakabilme imkânına kavuşurum. Ben kendimi efendime hizmet etmeye adadım. Benim efendim onun komiserine benim kendimi ona adayıp adamadığımı soruyor. Ben elçimi efendime gönderiyorum umarım efendim elçisini bana gönderir ve ben onu (müsaade etmesiyle) görebilirim. Ben kendimi tamamen efendimin yüzünü görmeye adadım.”⁶⁴⁰

Abi-Milku'nun daha sonraki ifadelerinde efendisinden su ve ahşap istediği görülmektedir. Su ve ahşap istenilmesinin sebebi olarak da kendilerinin bir ada üzerinde yaşadıklarına bağlanmaktadır. Bu ifadesinin ardından da Mısır'a İlimilku adında bir elçi gönderildiği ve bu elçiyle beraber 5 talent ağırlığında bir çekiç ve bir kamçı gönderildiği belirtilmektedir.⁶⁴¹ Mektubun 49-58. satırlarında Mısır firavunun Tyre'ye vermiş olduğu bir görevden bahsedilmektedir. Bu ise Kenan bölgesinde duydukları her şeyin Mısır'a bildirilmesiyle alakalıdır. Bu bilgi verildikten sonra Abi-Milku efendisinin isteği üzerine olan bitenle alakalı bazı bilgiler aktarmaktadır:

“Danuna kralı öldü, onun ölümünden sonra kardeşi kral oldu ve onun ülkesi barış içinde. Ugarit sarayında bir yangın çıktı bu sebeple sarayın yarısı tahrip oldu. Hitit birlikleri ile alakalı bir malumat yok. Qidšu (Kadeş) prensi ve Aziru Biryawaza'ya karşı savaş halindedir. Ben Zimredda'nın bir haksızlığını gördüm, Aziru'nun şehirlerinden gemileri ve askerleri bana karşı topladı. Benim efendimin bir saray muhafızının korkması iyi bir şey midir? Tümü korktu. Umarım efendim onun uşağına ilgisini gösterir ve ortaya çıkar.”⁶⁴²

Abi-Milku bu mektubunda Mısır'a gidip efendisini görmek istediğini bildirmiş ve mektupta bahsedilen elçiyi de muhtemelen efendisinden onu görmek için müsaade alması amacıyla göndermişti. Bu mektup Mısır firavunun Tyre'yi haber alma teşkilatı gibi kullandığını göstermektedir. Firavun, Kenan bölgesinde olan bitenle ilgili kendisine haber verilmesini istemiş, Abi-Milku da bu mektubunda efendisinin bu arzusunu yerine getirerek Kenan bölgesi, Ugarit'te olanları ve Hititleri de katarak birtakım gelişmelerden efendisini haberdar etmiştir.

⁶⁴⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 238.

⁶⁴¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 238.

⁶⁴² W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 238, 239.

EA 152. Mektup

Abi-Milku'nun Mısır firavununa gönderdiği bu mektup 66 satırdan oluşmasına rağmen çoğu kısmı kırıktır. Mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Bu mektubunun okunabilen kısımlarından Mısır firavunundan ilgi ve yardım talep edildiği anlaşılmaktadır. Bunun da Zimredda'ya karşı olduğu belirlenebilmektedir. Abi-Milku'nun ifadelerine göre o, kendisine karşı bir savaş açmıştır.⁶⁴³

EA 153. Mektup

Abi-Milku'nun firavununa gönderdiği bu mektubu 20 satırdan oluşmaktadır. Mektup Metropolitan sanat müzesinde muhafaza edilmektedir. Metnin çevirisi şu şekildedir: *“Kralım, efendime onun uşağı olan Abi-milku'nun mesajıdır. Ben 7 kez ve 7 kez sizin ayaklarınıza kapanırım. Kralım ne dediyse yaptım. Tüm memleketler kralımın birliklerinden korkar. Ben kralımın gelme ihtimaline karşı adamlarımı gemilerime yerleştirdim. Ona itaat etmeyenin evi ve hayatı mahvolur. Ben kralımın, efendimin şehrini koruyorum ve benim güvenliğim de efendimin teminatındadır. Umarım efendim onun yanında yer alan bu uşağını dikkate alır.”*⁶⁴⁴

EA 154. Mektup

Abi-Milku'nun firavuna gönderdiği bu mektubu 29 satırdan oluşmaktadır fakat bazı kısımlar eksiktir. Mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da bulundurulmaktadır. Abi-Milku bu mektubunda efendisinden aldığı emirleri yerine getirdiğiyle alakalı malumat vermektedir. *“Efendim bana şu şekilde yazdı: Yawa'ya karşı benim birliklerime izin verin. Kralım ne dediyse ona büyük bir memnuniyetle uydum. Dahası efendimin birlikleri buradan ayrılışından sonra Sidon'un yöneticisi Zimredda bana ve benim halkıma su ve ahşap alması için müsaade etmiyor. O benim bir adamımı öldürdü ve bir diğerini de ele geçirdi. Umarım kralımız bizimle ilgilenir.”*⁶⁴⁵ Metnin 21-29 arasındaki satırları eksiktir.

Bu kısa ve öz mektupta Mısır'ın bir isteğinin olduğu -ki bu da bir sefer için duyulan bir ihtiyacı andırmaktadır- bunun derhal ve memnuniyetle yerine getirildiği

⁶⁴³ A. F. Rainey, *a.g.e.* s. 773.

⁶⁴⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 240.

⁶⁴⁵ A. F. Rainey, *a.g.e.* s. 775.

anlaşılmaktadır. Tyre'nin rakibi olan Sidon'un da Abi-Milku'ya her zaman olduğu gibi sıkıntı çıkardığı bunun da Mısır'a şikayet edildiği görülmektedir. Abi-Milku'nun mektuplarının hemen hemen hepsinde Sidon'un kendilerine vermiş olduğu sıkıntılardan bahsedilmesi ikilinin arasının çoğu zaman sıkıntılı olduğunu ortaya koymaktadır.

EA 155. Mektup

Abi-milku tarafından firavuna gönderilmiş olan bu mektup 71 satırdan oluşmaktadır fakat bazı satırlarda eksikler vardır. Bu mektup British Museum'da muhafaza edilmektedir. Abi-milku bu mektubu onun diğer mektuplarına göre ilginçtir. Bu da firavundan bahsetmesinin yanında onun kızı olan Mayati'den⁶⁴⁶ de bahsetmesinden ileri gelmektedir. Mektubun selamlama ve saygı bildiren kısmında da bu görülebilmektedir:

*“ Kralım, güneşim, efendime sizin uşağınız olan Abi-milku'nun mesajıdır. Ben 7 kez ve 7 kez sizin ayaklarınıza kapanırım. Ben sizin ayağınızdaki sandalların kiriyim, siz ise ölümsüz bir güneşsiniz. Kralım sizin ve Mayati'nin uşağına (Abi-milku kendisinden bahsediyor) su verilmesi konusunda emir verdi ama onlar bu emre uymadı. Umarım kralımız Mayati'nin uşağı olan benimle yaşayabilmem için ilgilenir.”*⁶⁴⁷

Bu ifadeler bize Abi-milku'nun hem Mısır firavununa hem de onun kızına seslendiğini göstermektedir. Mayati'nin bu mektupta niçin geçtiği konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır fakat Abi-milku'nun onun vasıtasıyla bir yardım alabilme ümidi içerisinde olabileceği yorumu yapılabilir. Ayrıca mektupta birilerine Abi-milku'ya su vermesi konusunda emir verildiği görülmektedir. Abi-milku'nun mektuplarından onlara su ve ahşap konusunda sıkıntı çıkarmanın Sidon'un yöneticisi Zimredda olduğu göz önünde bulundurulursa bu emrin de ona verildiği düşünülebilir. Fakat mektupta bu emrin yerine getirilmediği belirtilmektedir.

Metnin 17-23. satırlarında Abi-milku memleketinde su ve yaşam için gerekli ürünlerinin kalmadığından, ölülerini defnedemediklerinden söz etmekte, efendisinden yardım talebinde bulunmaktadır. Sonra da 24-39. satırlarda geçen şu ifadeyi kullanmaktadır: *“ Kralım, efendim, Mayati'nin uşağına içecek su vermeli, daha sonra da*

⁶⁴⁶ Mayati Akhenaton'un kızlarından biridir. Bu kişiden EA 10. Mektupta da söz edilmektedir. EA 10'da Karaduniaş Kralı (Babil Kassit Hanedanı) Burnaburiyaş onun için hediyeler gönderdiğinden bahsetmektedir. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 19, 20.

⁶⁴⁷ A. F. Rainey, *a.g.e.* s. 777.

*ben kendimi gece gündüz hanımımın hizmetine adamalıyım. Ben kralımın huzuruna gelmeliyim ama efendimin, güneşimin karşısında konuşamamaktan korkuyorum.*⁶⁴⁸ Bu sözler memleketlerinde yiyecek, içecek kalmadığı konusunda sıkıntılı bir durumu haber vermektedir. Firavunun kızının ismi bu satırlarda da geçmekte, Abi-milku kendisini bu kraliçeye hizmet etmek için adadığını belirtmektedir. O ayrıca Mısır'a gelmek istemektedir fakat efendisinin huzurunda konuşamamaktan dolayı bir korku taşımaktadır.

Abi-milku'nun daha sonra gelen ifadelerinde ise bu kez Mısır'ın bir komiserini firavuna şikâyet ettiği görülmektedir. Onun anlattıklarından bu komiserin onlara su ve ahşap vermediği öğrenilmektedir. Fakat yukarıda bu emre uymayanların bu komiser mi yoksa başka birileri mi olduğu bilinmemektedir. Önceki emirde onlar emre uymadı diye bir ifade geçmekteyken burada komiser diye bir ibare vardır. Bu da iki emrin muhatabının farklı kimseler olabileceğini akla getirmektedir. Bu şikâyetin ardından Abi-milku efendisinin ve Mayatu'nun şehri olan Tyre'ye yardım edilmesini umut ettiğini belirtmektedir. Abi-milku, sonrasında gelen ifadesinde ise Mayati'ye ait olan Tyre'ye efendisi tarafından görevlendirildiğini bu şehri koruduğunu bildirmektedir.⁶⁴⁹

Metnin 65-71. satırlarında bazı eksiklikler bulunsa da buralarda önemli bilgiler yer almaktadır. Abi-milku efendisine Şumur'a dair bilgi vermiştir fakat eksik kısım dataylara ulaşılmasına engel olmaktadır. Ardından gelen sözlerinde Beyrut'un 1 gemi ve Sidon'un 2 gemi ile hizmet ettiğinden bahsedilmekte ama burada eksik kısım bulunması anlam akışını bozmaktadır. Bu cümleden Beyrut ve Sidon'un Şumur'un işgalinde yer almış yahut Şumur'a yardıma gitmiş olabilecekleri akla uygun gelmektedir. Ben ise sizin gemilerinizin tümüyle hizmet edeceğim diyen Abi-milku son olarak umarım efendim bize ilgisini gösterir diyerek mektubuna son vermiştir. Kendisinin de hizmet etme amacında olması bu gemilerin muhtemelen bir tehdit ile yüz yüze olan Şumur'a gideceği konusunda bir fikir vermektedir.⁶⁵⁰ Fakat Rainey'de geçen bilgilere göre ise Şumur bir işgal altındadır bu da gemilerin ne için kullanılacağını ortaya koymaktadır.⁶⁵¹

⁶⁴⁸ A. F. Rainey, *a.g.e.* ss.777, 779.

⁶⁴⁹ A. F. Rainey, *a.g.e.* s. 779.

⁶⁵⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 242. ; A. F. Rainey, *a.g.e.* s. 779.

⁶⁵¹ A. F. Rainey, *a.g.e.* s. 779.

III. 3. 4. Mısır - Mezopotamya Mektuplaşmaları

3. 4. 1. Mısır - Babil

Amarna arşivinde ele geçirilen Babil mektupları ve bunları gönderenlerin isimleri şunlardır:

MEKTUP NO	GÖNDEREN	ALAN
EA 2	Kadaşman-Enlil I	III. Amenhotep
EA 3	Kadaşman-Enlil I	III. Amenhotep
EA 6	Burnaburiyaş II ⁶⁵²	III. Amenhotep
EA 7	Burnaburiyaş II	IV. Amenhotep
EA 8	Burnaburiyaş II	IV. Amenhotep
EA 9	Burnaburiyaş II	IV. Amenhotep
EA 10	Burnaburiyaş II	IV. Amenhotep
EA 11	Burnaburiyaş II	IV. Amenhotep
EA12	Babilli bir prenses	xxx ⁶⁵³

EA 2. Mektup

Kadaşman-Enlil tarafından Mısır'a gönderilmiş olan bu mektup bugün Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Metnin önyüzü 12 satır arka yüzü ise 5 satırdan oluşmuştur metinde bazı kısımlar eksiktir. Babil kralı bu mektubunu III. Amenhotep'e göndermiştir ki giriş kısmında şöyle demektedir:

⁶⁵² Burnaburiyaş'ın gönderdiği bir mektup için Bkz: Ek 18.

⁶⁵³ J. Mynářová, *a.g.e.*, s. 60. ; W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 6, 24.

“Mısır kralı, kardeşim Mimmuwareya’ya⁶⁵⁴ (III. Amenhotep). Böylece Kadaşman-Enlil Karaduniyaş kralı der. Benim için ve benim ülkemin tamamı için her şey iyi durumda. Senin için, eşlerin, oğulların, ileri gelenlerin, atların, savaş arabaların ve bütün ülken için umarım her şey iyidir.”⁶⁵⁵ Bu sözler vassalların mektuplarında görmeye alışık olduğumuz tarzın dışına çıkıldığını göstermektedir. Kadaşman-Enlil Mısır’a yazdığı mektubunda kardeşim diye hitap ederek onun dengi olduğuna dair bir ifade kullanmıştır. Hâlbuki vassalların daha açık bir ifadeyle Mısır’dan gücü az olan siyasi yapıların kullandığı: efendim, kralım, güneşim ifadeleri Babil kralının mektubunda bulunmamaktadır. Bu da biz eşit güçteyiz demenin farklı bir söyleyiş tarzıdır denilebilir.

Bu selamlama ifadelerinin ardından mektubun bir evlilik teklifi hakkında olduğuna dair cümleler gelmektedir. Metnin 6-11. satırlarında Babil kralı şunları yazmıştır: “Mademki benim kardeşim evlilik konusunda bana yazdı ben de diyorum ki neden olmasın. Benim kızlarım evlilik için uygun ama onların evleneceği kişi ya kral olmalı ya da kraliyet kanı taşımalı. Bunlar benim kızlarım için eş olacak kişilerdir. Hiçbir kralın kızı kral kanı taşımayan birine asla verilmez.”⁶⁵⁶ Bu sözleri analiz ettiğimizde şu yoruma varabiliriz: Kadaşman-Enlil kızını vereceği kişinin ya kral olması ya da kraliyet kanı taşıması gerektiğini söylemiştir. Son ifadesi de bir kralın kızı bir krala verilmeli demiştir. Bunlar da mektubun devamında gelecek olan Mısır firavunun kızını kendisine istemek için zemin hazırlamaya yönelik sözler olmalıydı.

Kadaşman-Enlil’in buraya kadar olan ifadelerinden Mısır firavununun kendisinden bir kızını istemiş olduğuna dair bilgiler edinilmektedir. Mektubun 12-13. satırlarında ise kendisi Mısır firavunundan kız istemiştir ki bu cümlelerinde şöyle bir ifade kullanmaktadır: “Senin de evlenme zamanında olan kızların var neden onlardan birini bana vermiyorsun.”⁶⁵⁷ Bu ifade aslında Mısır firavununa yapılmış boş bir tekliften öteye gitmeyecekti; çünkü Mısır firavununun kızı başka birisine asla verilmezdi.⁶⁵⁸

Mektubun arka kısmında yer alan birkaç satırlık cümlede ise Babil kralının Mısır’a göndermiş olduğu hediyeler yazmaktadır. Bu hediyelerin de at, lapis lazuli, bazı

⁶⁵⁴ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 1326.

⁶⁵⁵ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 67.

⁶⁵⁶ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 67.

⁶⁵⁷ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 67.

⁶⁵⁸ III. Amenhotep’in bu konuda söylemiş olduğu söz: “Eski zamanlardan beri hiçbir Mısır kralının kızı başkasına verilmedi.” Bkz: C. Booth, *a.g.e.*, s. 81.

ahşap ürünleri (ne olduğuna dair bilgilerin olduğu düşünülen kısım eksiktir) olduğu görülmektedir.⁶⁵⁹

EA 3. Mektup

Kadaşman-Enlil tarafından III. Amenhotep'e gönderilmiştir. Mektup 34 satırdan oluşmuştur. Bu mektupta da bazı kısımlar eksiktir. Bugün Kahire Müzesinde muhafaza edilmektedir. EA 2'de yazıldığı gibi selam ve iyi dileklerle başlamaktadır. Babil kralı mektubunun 4-22. satırlarında şöyle demektedir:

“Senin bana benim kızım ile evlenme konusunda yazdıklarına gelince; o yetişkin biri oldu, evlenecek yaşta. Onu sana getirmesi için sadece yetkili birilerini gönder. Önceleri babam size elçi gönderirdi ve siz o elçiyi geciktirmezsiniz. Siz onu hızlı bir şekilde gönderirdiniz ve babama da güzel selamlama hediyeleri gönderirdiniz. Ama şimdi ise ben size bir elçi gönderdiğim zaman onun gelmesi 6 yılı buluyor ve sen bana 6 yıl içinde selamlama hediyesi olarak sadece 30 mina altın gönderdin o da gümüş gibi gözüküyor. Altın elçin Kasi'nin huzurunda eritildi, o buna şahit oldu. Sen büyük festival yaptın ve bana bir davet göndermedin gelin yiyin için diye. Ne de bana festivalle alakalı bir selamlama hediyesi gönderdin. Senin bana gönderdiğin sadece 30 mina altın! Benim size her yıl verdiğim bile bu kadar vardır.”⁶⁶⁰

Kadaşman-Enlil'in bu ifadelerinden onun kızının Mısır sarayına gelin olarak verdiğini anlamaktayız. O ayrıca firavundan kendisine hediyeler göndermesini istediğine dair de imada bulunmakta, Mısır'a göndermiş olduğu elçisinin çabuk gönderilmesini arzulamaktadır. Amarna mektuplarının büyük kısmında bahsedilen selamlama hediyelerinin varlığını Babil-Mısır arasında yapılan yazışmalarda da görebiliyoruz. Kadaşman-Enlil'in kendisine gelen hediyelerin az olduğuna dair duymuş olduğu memnuniyetsizlik bu mektubun ilgi çeken noktalarından bir tanesidir. Onun ifadelerinden kendisine çok az altın gönderildiği ve bunun da kalitesiz bir altın olduğu, hatta bu duruma Mısır'ın elçisinin de şahit olduğu anlaşılmaktadır. Bu kısımda elçilerin gecikmesi konusu da gündeme getirilmiştir. Eskiden atalarının gönderdiği elçilerin kısa zamanda geri gönderilirken kendisin Mısır'a gönderdiği elçinin 6 yılda geri döndüğü belirtilmektedir. Hakikaten elçinin 6 yılda geri dönmesi uzun bir süre olup, Kadaşman-Enlil bu durumdan

⁶⁵⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 6.

⁶⁶⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 7.

şikâyet etmektedir. Hatta elçi 6 yılda çok az selamlama hediyesi getiriyor denilerek hediye konusunda da hayal kırıklığı yaşadığını belirtmektedir.

Babil kralı mektubunun sonuna doğru kendisinin yeni bir konut inşa ettiğini ve Mısır'ın elçilerinin onu görüp beğendiklerini ifade etmiştir.⁶⁶¹ Bu konutun açılışı için de bir tören düzenleyeceğini bildiren Kadaşman-Enlil bu törene III. Amenhotep'i davet etmekte hatta ona iğneleyici bir söz söylemektedir ki bu ifadesi şu şekildedir: “*Ben bir açılış töreni yapacağım ve bu açılışa bizzat sen gel ve ye iç. Ben sana senin bana davrandığın gibi davranmamalıyım.*”⁶⁶² Bu iğneleyici sözün kendisinin Mısır'a davet edilmemesi yüzünden söylenmiş olduğu aşikârdır. Metnin sonunda da Mısır'a gönderilen selamlama hediyeleri yazılarak mektup sona ermiştir.

EA 6. Mektup

II. Burnaburiyaş'dan III. Amenhotep'e gönderilmiş olan bu mektup Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir. Bu mektup 22 satırdan oluşmuştur, eksik satırlar olsa da iki devlet arasındaki dostluk ilişkilerinin devam etmesi üzerine bina edildiği anlaşılmaktadır. Babil kralının selamlama ifadeleri şu şekildedir: “*Mısır kralı benim kardeşim Nimmuwarea'ya (III. Amenhotep). Böylelikle Karaduniyaş kralı Burnaburiyaş senin kardeşindir. Benim için her iyi durumda. Umarım senin için, senin ev halkın, eşlerin, oğulların ve önde gelen adamların, atların ve savaş arabaların için de her şey iyidir.*”⁶⁶³

II. Burnaburiyaş metnin devamında: “*babam ile bir vakitler dost olduğunuz gibi şimdi biz de dost olmalıyız ve sen benim ülkemden her ne istersen bana söyle sana göndereyim, ben de senden isterim sen de bana gönderirsin*” demiştir. II. Burnaburiyaş daha sonra ise Mısır'a selamlama hediyeleri gönderdiğini yazmıştır ama ne gönderdiğine dair kısımlar eksik olduğundan tespit edilememektedir.⁶⁶⁴

Mektup gayet dostane olan ifadelerle kurulmuştur. İki devlet arasında daha evvel sürdürülen iyi ilişkilerin devam etmesinden yana olduğunu belirten Babil kralı Mısır firavununa kendisinden istediği bir şey olursa yazmasını ifade etmiştir. Daha sonra ise belki de kendi amacına uygun bir ifade olduğu düşünülebilecek bir söz söylemiştir. Ben

⁶⁶¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 7.

⁶⁶² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 7.

⁶⁶³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 12.

⁶⁶⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 12.

de senden bir şey talep edecek olursam yazarım diye başlayan bu sözyle muhtemelen ilerleyen zamanlardaki yazışmalarda Mısır'ın altınlarından isteyecenin bir işaretini veriyordu.

EA 7. Mektup

II. Burnaburiyaş bu mektubunu IV. Amenhotep'e göndermiştir. EA 6 gibi bu mektup da Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaz edilmektedir. Metin 82 satırdır ama eksik kısımlar vardır. Babil kralının selamlama cümleleri şu şekildedir:

*“Mısır'ın büyük kralı, benim kardeşim Napħurureya'ya (IV. Amenhotep). Böylelikle Karaduniyaş kralı Burnaburiyaş senin kardeşindir. Benim için, ev halkım için, atlarım ve savaş arabalarım için, devlet adamlarım için ve ülkemin tamamı için her şey iyi durumda. Umarım tüm bunlar kardeşim için de iyi durumdadır.”*⁶⁶⁵

Bu mektupta ikili arasında daha evvel yapılmış yazışmalardan bilgiler edinmekteyiz. Babil kralı kardeşim diye hitap ettiği Mısır firavununa yazmış olduğu mektubunda *“bu aralar hastayım”* diye sağlık durumunun iyi olmadığını bildirmektedir. Ardından ise: *“Kardeşinin hastalıktan haberi olmamasından dolayı bir üzüntü duymadığını çünkü iki ülkenin birbirine çok uzak olduğunu, zaten kardeşim hasta olduğum önceki zamanlarda benimle ilgilenmiştir”* demektedir. Bu ifadeler Mısır firavununun Babil kralı hasta olduğunda onun halini hatrını sormuş olduğuna dair bilgiler vermektedir. Fakat bu kez her zaman gösterilen bu ilginin olmadığı anlaşılmaktadır. Babil kralı da Mısır firavununun hastalıktan haberi olmadığı yönünde bir açıklama yaparak hüsnü zanda bulunmuş, kardeşimin haberi olsaydı benimle ilgilenirdi gibi bir anlam ifade eden cümle sarf etmiştir.

Mektupta iki ülke arasında gelip giden elçilerden ve onların getirdiği mesajlardan da bahsedilmektedir. Babil kralı kendisine gelen Mısır elçisinin *“iki ülke arasındaki mesafenin çok olduğunu, efendisinin Babil'de olup bitenleri hemen duyamadığını ve selamlarını gönderdiğini”* belirtmiştir.⁶⁶⁶

II. Burnaburiyaş mektubunun devamında ise en eski zamanlardan beri iki ülkenin dost olduğunu ve bu dostluğun devam ettirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ardından gelen

⁶⁶⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 12,13.

⁶⁶⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 13.

cümlesinde Mısır'a selamlama hediyeleri olarak şunları gönderdiğini yazmıştır: “4 mina lapis lazuli, ek olarak 5 takım at.”⁶⁶⁷ Bunları yazdıktan sonra da fazla bir şey gönderemediğini de ilave etmiştir. II. Burnaburiyaş sonraki ifadesinde havaların sıcak olmasından dolayı elçilerin bu uzun yolculukta sıkıntı çektiğinden bahsetmiş; havalar düzelir düzelmez Mısır'a daha güzel hediyeler gödereceğini belirtmiştir. Hediye konusunda kendisini de düşünen Babil kralı: “umarım kardeşim bana daha fazla saf altın gönderir” demeyi de ihmal etmemiştir. Bu altının da kontrol edilerek ve mühürlenerek gönderilmesini arzulamaktadır. Neden böyle bir cüme sarf ettiğini de bir sonraki ifadesinden anlamaktayız ki şöyle demiştir: “Daha evvel gönderdiğin 40 mina altı 10 mina bile değildi. Buna yemin ederim.”⁶⁶⁸

Elçiler gittikleri yere krallarının değerli hediyelerini de götürdüklerinden yolda olumsuz durumlarla da karşılaşılmaktaydı. Bazı zamanlarda soyulma vakaları görülmekteydi. İşte böyle bir olayın olduğunu II. Burnaburiyaş'ın bu mektubunda anlatılanlar doğrulamaktadır. Onun ifadeleriyle: “Benim sana gönderdiğim elçim Şalmu'nun karavanı iki kez soyuldu. Bunun ilki Biriawaza, diğeri de senin vassallarından olan Pamaşu tarafından yapıldı. Senin vasallarından biriydi. Kardeşim bu duruma ne hüküm verecek acaba. Benim elçim önce de konuştuğu gibi bu durum hakkında Şalmu'nun kayıpları telafi edilmeli.”⁶⁶⁹

EA 8. Mektup

II. Burnaburiyaşbu mektubunu IV. Amenhotep'e göndermiştir. Bu mektup da Berlin'deki Vondersiatisches Museum'dadır. Metin 47 satırdan oluşmuştur fakat bazı kısımlarda eksiklikler vardır. Babil kralı bu mektubunda tacirlerin öldürülmesi, gözaltına alınması ve gaspedilen mallardan dolayı ortaya çıkan bir zarar üzerine ve ayrıca bunu yapanların cezalandırılması, neticenin de kendine haber edilmesi için yazmıştır.⁶⁷⁰

Babil kralının anlattıklarından onun bir grup taciri yola çıkardığı ve bunların yanında da Aşu-şabu adında bir elçisinin bulunduğu, onların Kenan bölgesinden geçerlerken gözaltına alınıkları öğrenilmektedir. Devam eden satırlarda olayın Kenan'da Hinnatuna adlı bir yerde meydana geldiği öğrenilmektedir. II. Burnaburiyaş,

⁶⁶⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 13.

⁶⁶⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁶⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 14.

⁶⁷⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 16.

Balumme'nin oğlu Šum-Adda'nın ve Akka'dan Šaratum'un oğlu Šutatna'nın onun tacirlerini öldürdüğünü ve onların mallarını ele geçirdiğini belirtmiştir. Böyle bir durum Kenan ülkesinde yaşanmıştır. Bu bölge Mısır'a ait olduğundan Babil kralı böyle bir olayın nasıl olabileceğini, buna sebep olanlar hakkında soruşturma yapıp cezalarının verilmesi gerektiğini IV. Amenhotep'ten talep etmektedir. II. Burnaburiyaş mektubunun sonunda kardeşine gönderdiği selamlama hediyelerini yazmış ve bu olayın sonucu hakkında kendisinin bilgilerendirilmesini istemiştir.⁶⁷¹

Bir suç ve buna karşı istenen ceza durumundan bahseden bu mektup ilginçtir. Mısır vassallar üzerinde kurmuş olduğu dengeyi bozmamak içi çok dikkatli davranmalıydı. Bir yanda Mısır'a uzak bir ülke olan Babilli tacirlerinin öldürülmesi, mallarına el konulması gibi kötü bir durumla karşılaşmış olan II. Burnaburiyaş, diğer tarafta da bu suçun hâkimiyet alanı içerisinde işlenmesi ile zor durumda kalan IV. Amenhotep vardır. Mısır firavunu bu olay karşısında ne tür bir tedbir almıştır bilinmemektedir fakat onun hem Babil kralını memnun edici bir tutum sergilemesi hem de vassallarını çok fazla üzmemesi gerekmektedir. Özetle Mısır açısından iki ucu müphem bir durum vardır ortada.

EA 9. Mektup

II. Burnaburiyaş tarafından IV. Amenhotep'e gönderilen bu mektup 38 satırdan oluşmakta olup British Museum'da muhafaza edilmektedir. Metinde eksik bir kısım gözükmektedir. Bu belgede Mısır'dan gelen altın miktarından, dostluğun korunması ve devam etmesinden ve Babil'de yürütülen bir inşaat faaliyetinden bahsedilmektedir.⁶⁷²

Mektubunun 6-18. satırlarında Mısır'dan kendisine gönderilen 2 mina altını az gören II. Burnaburiyaş kardeşine şöyle yazmıştır:“*Neden sen bana benim sana gönderdiğim kadar altın gönderiyorsun? Eğer memleketinizde altın çoksa atalarının gönderdiğinden daha fazla gönder, eğer az ise yarısını gönder. Şu anda ben oldukça geniş çaplı bir tapınağın inşasını yürütmekteyim ve bu işle çok meşgul oluyorum. Bana daha fazla altın gönder. Senin ülken için istediğin bir şey varsa ben onu sana hemen göndereyim.*”⁶⁷³

⁶⁷¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 16, 17.

⁶⁷² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 18.

⁶⁷³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 18.

Babil kralı eski dönemlerden bir olayı hatırlatır sonraki ifadelerinde. Karigalzu zamanında Mısır'ın Kenan bölgesindeki vassallarının, Karigalzu'ya Mısır'a karşı ittifak teklifinde bulduklarını ancak onun bu teklifi şu cümleleri söyleyerek reddettiğini belirtmiştir: “*Siz bu sözü unutunuz. Eğer siz birbiriniz Mısır'a karşı düşmanlık edip birlik olsanız o zaman üzerinize gelip ben sizi talan etmeyecek miyim?*” Bu bilgi verildikten sonra Burnaburiyaş'a bağlı Asurlu vassallardan söz edilmiştir. Burada belirtilene göre Asurlu vassalar Mısır'a gitmiştir. Burnaburiyaş onları size ben göndermedim demiştir. Mısır ve Babil arasındaki iyi ilişkilerden kaynaklanan samimiyetten dolayı Burnaburiyaş kardeşine onlara hiçbir iş yaptırmamasını elleri boş olarak onları geri göndermesini rica etmiştir. Bu bilgiden de onların Mısır'a ticaret yapmak amacıyla gittiği fikri hâsıl olmaktadır. Mektubun son satırında selamlama hediyesi olarak 3 mina hakiki lapis lazuli, 5 takım at ve onlar için ahşap arabalar gönderildiği yazılıdır.⁶⁷⁴

Burnaburiyaş'ın bu mektubunda anlattıklarından onun Mısır'dan altın beklentisinin çok olduğunu anlamaktayız. O aynı zamanda atası Karigalzu zamanında Mısır'ın Kenan bölgesindeki vassallarının Mısır'a karşı bir ittifak teklifinde bulduklarını, onun ise bu teklifi reddettiğini belirtmiştir. Bu hatırayı neden anlattığına dair bilgi bulunmamaktadır fakat belki de eski zamanlardan beri biz dostuz sen bana bu dostluğun hatrına çok altın gönder demek istiyor olmalı. Burnaburiyaş'ın Mısır'a giden Asurlu vassallardan söz etmesi de bu dönemde Babil'e bağlı vassalların olduğunu ortaya koymaktadır. Fakat Mısır'dan onların ellerinin boş gönderilmesinin istenmesi bu kişilerin oraya izinsiz bir şekilde gittiklerini akla getirmektedir.

3. 4. 2. Mısır - Asur

Amarna arşivinde Asur devletinden gelen iki adet mektup vardır. Bu mektuplar EA 15 ve EA 16'dır.⁶⁷⁵ Bu iki mektup da Asur kralı Aşşur-Uballit'e aittir. Asur devleti bu mektupları göndererek devrin büyük devletleri arasında adından söz ettirmeyi başarsa da gönderilen mektupların azlığından da anlaşılacağı üzere bunda tam olarak başarılı olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. EA 15'te Asur devletinin daha önceki krallarının Mısır'a yazmadığı belirtilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Asur'un bu

⁶⁷⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 18.

⁶⁷⁵ J. Mynářová, *a.g.e.*, ss. 60,130.

dönemdeki kralı Aşşur-Uballit'in uluslararası diplomasi de seleflerinin bir adım önüne geçmiş olduğu da ifade edilebilir.

EA 15. Mektup

Bu mektup Asur kralı Aşşur-Uballit tarafından IV. Amenhotep'e gönderilmiştir. Mektup Asur diliyle yazılmıştır ve 22 satırdır metinde eksik bir kısım bulunmamaktadır. Asur'dan Mısır'a gönderilen bu mektup günümüzde Metropolitan sanat müzesinde muhafaza edilmektedir.⁶⁷⁶ Asur kralının Mısır firavununa şu cümlelerle mektubuna başladığı görülmektedir:

*“Mısır kralına. Böylece Asur kralı Aşşur-Uballit der. Senin için, ev halkın için, savaş arabaların için, askerlerin için ve ülken için her şey iyi durumdadır.”*⁶⁷⁷

Aşşur-Uballit'in bu kısa selamlama ve iyi dileklerinin arka planında aslında bir çekingenlik yatmaktadır ki bu da muhatabına kardeşim diyememesinden anlaşılmaktadır. Bu, onun devletlerarası politikaya uzak kalışının ve belki de böyle bir söz söylemekle ne tür bir tepki alacağını bilmemesiyle alakalı olmalıydı. Kardeşim demeyip temkinli davranırken aynı zamanda Mısır firavununa vassal bir yöneticinin dediği gibi efendim, kralım, güneşim demeyerek de kendini küçültmemiştir. Amarna arşivindeki diğer mektubu olan EA 16'da ise Mısır firavununa hem ismiyle hitap etmiş, hem de kardeşim diyebilmiştir. Böylece büyük devletlerin bir üyesi gibi davranmaya başlamış, kendini uluslararası diplomaside daha cesur bir şekilde ifade edebilmiştir.⁶⁷⁸

Mektubun devam eden satırlarında Asur kralı Mısır firavununa: *“ben sizi ve ülkenizi ziyaret etmesi için elçimi gönderiyorum. Şimdiye kadar benim atalarımın size hiç yazan olmadı, ben size yazdım”* diyerek kendisinin bir ilke imza attığını da belirtmiş oluyordu. Ardından da selamlama hediyesi olarak gönderdiklerini yazmıştır: *“güzel bir savaş arabası ve 2 at, hakiki lapis lazuliden 1 tarih taşı.”* Asur kralının Mısır'a hediye göndermesi ancak kendisine hediye gönderilmesini talep etmemesi de EA 15'te onun çekingenliğinin bir diğer belirtisidir. Bir sonraki mektubunda ise hediye talep etmiştir bu

⁶⁷⁶ Amarna arşivindeki mektupların çoğu Akadcadır. EA 15 Asurca, EA 24 Hurrice ve Mısırca, Arzawa mektupları olan EA 31 ve EA 32 Hititçe yazılmıştır. J. Mynářová, *a.g.e.*, s.46.

⁶⁷⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 38.

⁶⁷⁸ J. Mynářová, *a.g.e.*, s. 131.

da artık diğerk büyük devletlerin kullanmış olduğu diplomasi diline alıştığı anlamına gelmektedir.

Aşşur-Uballit mektubunun sonunda ise Mısır'a elçi göndermesinin nedeni denilebilecek bir ifade kullanarak mektubuna son vermiştir: “*Benim size gönderdiğim elçimin dönüşünü geciktirmeyiniz. O ziyaretini yapmalı ve geri dönmeli. O sizin ve ülkenizin nasıl olduğunu görmeli sonra buraya dönmeli.*”⁶⁷⁹

Asur kralının son cümlesinden Mısır'a niçin elçi gönderdiğinin sebeplerinden biri hakkında daha cevap bulunmaktadır. O, elçisinin Mısır firavununu ve onun ülkesinin nasıl olduğunu görüp geri dönmesini arzulamaktadır. Bu da Asur'da Mısır'a ve onun yöneticisine duyulan bir merakın var olduğuna işaret etmektedir. Muhtemelen Asur kralı Amarna Çağı'nda yapılmakta olan diplomasi trafiğinden haberdar olmalı ki bu da Mısır'a ve onun yöneticisine bir merak uyandırmıştı. Aşşur-Uballit, elçisini ve mektubunu bu merakı gidermek için ve ayrıca devletlerarası politik ortamdan uzak kalmamak için Mısır'a gönderilmiş olmalıydı.

EA 16. Mektup

Aşşur-Uballit'in bu mektubu da IV. Amenhotep'e gönderilmiştir. Mektup EA 15'e göre uzun olup 55 satırdır, metinde bazı eksiklikler vardır. Asur'dan Mısır'a gönderilmiş olan bu mektup bugün Kahire Müzesinde korunmaktadır. EA 15'te de değinildiği üzere bu mektupta Asur kralı kendine daha çok güvendiğini hissettiren ifadeler kullanmıştır. Mesela Mısır firavununa kardeşim demiş, kendisini de Asur'un büyük kralı, Mısır firavununun kardeşi olarak tanıtmıştır.⁶⁸⁰

Mektubun selamlama kısmına baktığımız da şu ifadeleri görüyoruz: “*Mısır'ın büyük kralı, benim kardeşime. Böylece Asur'un büyük kralı Aşşur-Uballit senin kardeşindir. Senin için, ev halkın için ve tüm ülken için umarım her şey iyi durumdadır.*”⁶⁸¹

Devam eden cümleden Mısır'dan Asur'a bir elçi geldiği anlaşılmaktadır. Bu elçinin gelişı Asur kralını çok memnun etmiş, Aşşur-Uballit Mısır'dan gelen misafirinin hiçbir sıkıntı çekmeden ağırlandığını ifade edilmiştir. Mektubun 9-12. satırlarında Mısır'a gönderilen selamlama hediyeleri yazılıdır. Bu hediyeler de şunlardır: Aşşur-

⁶⁷⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 38.

⁶⁸⁰ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 38.

⁶⁸¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 38.

Uballit'in ifadesiyle, “*kendim için donattığım güzel bir at, 2 beyaz at, 1 savaş arabası - bu arabanın teçhiz edilmediği belirtilmektedir-, hakiki lapis lazuli taşından yapılmış bir mühür.*”⁶⁸²

Aşşur-Uballit, Mısır firavununa isteklerini çok rahat söyleyebildiği bu mektubunda ondan altın istemeye başlamıştır. Mektubun 13-18. satırlarında kendisine altın geldiği anlaşılmaktadır ancak o bundan memnun kalmamıştır ki “*Bu kadarlık altın mı gönderiyorsun, oysa sizin ülkenizde altın kum gibi. Neden bu kadar tutumlu davranıyorsun? Ben yeni bir saray yapıyorum ona süslemeler yapmam için daha çok altına ihtiyacım var.*” demiştir.⁶⁸³ Bu ifadeler aslında tanınmaktadır. Mitanni kralı Tušratta'nın Nimmureya'ya (III. Amenhotep) yazmış olduğu mektubunda da bunun aynısını görmekteyiz: *Umarım kardeşim bana çok altın gönderir, nasıl olsa sizin ülkenizde altın kum gibi çok.*⁶⁸⁴ Aşşur-Uballit gelen altının az olmasından dolayı duyduğu üzüntüyü kendinden evvelki krallardan Aşşur-nadin-aḥḥe'nin Mısır'a yazdığını ve ona 20 talent altın gönderildiğini belirtmiştir.⁶⁸⁵ Hakikaten 20 talent altın çok büyük bir miktardır ki bunun mina ölçü birimine göre 1200 mina olduğu belirtilmektedir.⁶⁸⁶

Aşşur-Uballit ayrıca Hanigalbat kralına da 20 talent altın gönderildiğini kendisinin ona eşit olduğunu ama ona ... kadar altın gönderildiğini belirtmektedir. Asur kralına gönderilen altın miktarının yazılı olduğu kısım eksik olduğundan bu miktar belirlenemese de 20 talentten az olduğu kesindir. Hatta Asur kralı kendisine gönderilen bu miktarın elçisinin gidip gelmesi için bile yeterli olmadığı vurgulanmıştır. Mektubun 32-34. satırlarında Asur kralı Mısır firavununa eğer senin niyetin samimi bir dostluk ise bana daha fazla altın gönder diyerek kurulacak olan “*samimi*” dostluğu altın temelleri üzerine oturtmak istemektedir.⁶⁸⁷

Aşşur-Uballit daha sonraki ifadesinde Mısır'ın elçisinin gönderilmesindeki gecikmeden bahsetmektedir. Onun belirttiğine göre Suteanlar'dan⁶⁸⁸ kaynaklanan bir

⁶⁸² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 38.

⁶⁸³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 38.

⁶⁸⁴ Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 43

⁶⁸⁵ EA 16'da yer alan bu kullanım Aşşur-Uballit'in EA 15'teki “şimdiye kadar atalarımın size yazan olmadığı” ifadesiyle tezatlık göstermektedir. EA 16'da ise Aşşur-nadin-aḥḥe'nin Mısır'a yazdığı belirtilmektedir. Burada muhtemelen Aşşur-Uballit'in yazdığı Mısır firavunu IV. Amenhotep kastediliyor olmalı. Yoksa iki ifade birbiriyle uyumsuzdur.

⁶⁸⁶ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 39, 40.

⁶⁸⁷ W. L. Moran, *a.g.e.*, ss. 39.

⁶⁸⁸ Semitik bir dil konuştukları düşünülen, *Sutean* ya da *Sutû* olarak adlandırılan bu halkın Eski Babil dönemine kadar izleri takip edilebilmektedir. Bu insanların dil bakiyelerinden dolayı Amoritlerle akraba

sıkıntı sebebiyle elçi gecikmiştir. Asur kralı bundan sonra da umarım bizim elçimiz gecikmez demiştir. Mektubunun son satırlarında ise Asur kralı şunları yazmıştır: “*Mısır’a giden elçiler sıkıntı çekmekte, dışarda (güneşin altında kastediliyor) bekletilmekte. Eğer elçilerin böyle bekletilmesi kral için uygun bir davranış ise bekletilsin, onlar dışarda ölsün! Bu durumun sizin için bir anlamı yoksa neden onlar bekletiliyor? Bizim elçilerimiz güneşin altında ölüme bırakmayın.*”⁶⁸⁹

Bu mektup Ea 15’e göre oldukça cesur ve ilginçtir. Daha evvel de belirtildiği gibi EA 15’te oldukça tedirgin davranan Asur kralı EA 16’da zıt bir davranış sergileyerek mektubunu hiç çekingen olmayan bir tarzda yazmıştır. İlk mektubunda Mısır firavununun adını yazmayacak, kendisine dair büyük kral ifadesini kullanmayacak kadar tedbirli davranırken bu mektubunda gayet rahattır. Kendisine gönderilen altını az bularak seleflerinden Aşşur-nadin-aḥḥe’ye ve Mitanni kralına gönderilen altınlar kadar hediye talep etmiştir. Hatta ben Mitanni kralına eşitim bile demiştir. Asur kralı Mısır’dan istemiş olduğu altınları da saray inşasında kullanacağını da ifade etmiştir. Bu mektubun ilginç bir tarafı daha vardır ki o da Asur kralının göndermiş olduğu selamlama hediyelerini mektubunun ilk taraflarında yazmasıdır. Hâlbuki Amarna mektuplarının çoğunda bu ifadeler son satırlarda belirtilmektedir. Bunda bir kasıt var mıdır bilinmez ama Asur kralı kendi gönderdiği hediyeleri yazarken bilhassa kendisi için hazırlatmış olduğu at ve savaş arabalarını gönderdiğini belirtmiştir. Bu da muhatabına ne kadar değer verdiğini göstermek ve siz de bana benim size davrandığım gibi hediye gönderirken cömert olun mesajını vermek için yapılmış olabilirdi. Her ne olursa olsun Asur kralı kendisini ve devletini devrin “büyük devletler ligi” olarak adlandırılan bir ortamda adından geç de olsa söz ettirebilmiştir. Bu da Amarna Çağı’nda Mısır’da anılmasına ve az da olsa Mısır’ın altınlarından edinmesine bir kapı aralamıştır.

(Amurru) olduğu ifade edilmektedir. Fakat onların Amoritlerden farklı olarak bir krallarının olmadığı görülür. Bir şehirleri de yoktur tıpkı Habirular da olduğu gibi. Bkz: Wolfgang Heimpel, *Letters to the king of Mari: a new translation, with historical introduction, notes, and commentary*, Winona Lake, Indiana 2003, ss. 25, 29.

⁶⁸⁹ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 133.

3. 5. Mısır'dan Gönderilmiş Olan Mektuplar

Amarna arşivinde bulunan belgeler arasında Mısır'ın göndermiş olduğu mektuplara da ulaşılmıştır. Bunların sayısı çok olmasa da firavunların ne dediğinin bilinmesi açısından önem arz etmektedir. Amarna arşivindeki bu mektuplar şunlardır: EA 1, EA 5, EA 31, EA 99, EA 162, EA 163, EA 190, EA 367, EA 369, EA 370.⁶⁹⁰

EA 1. Mektup

Bu mektup III. Amenhotep tarafından Karaduniyaş (Babil Kassit hanedanı) kralı Kadaşman-Enlil'e gönderilmiştir. British Museum'da muhafaza edilen bu tablet 98 satırdır fakat bazı kısımlarda eksiklikler vardır. Mısır firavunu selamlama ifadeleriyle başmaktadır mektubuna ve şöyle demektedir:

*“Böylece Nibmuarea büyük kral, Mısır'ın kralı senin kardeşindir. Benim için her şey iyi durumda. Senin ev halkın için, hanımların, oğulların, ileri gelenlerin, atların, savaş arabaların ve tüm ülken için umarım her şey iyi gidiyordur. Benim için tümü iyi. Benim ev halkım için, hanımlarım için, oğullarım için, ileri gelenlerim için, atlarım için, sayısız birliklerim için, her şey iyi durumda ve ülkemin geri kalanı için de her şey iyi durumda.”*⁶⁹¹

Metnin 10-17. satırlarında Babil kralının Mısır firavununa bir durumdan dolayı yakındığına dair bilgi verildiği görülmektedir. Bu konu onun kız kardeşinin yaşayıp yaşamadığıyla ve onu kimsenin görmemesiyle alakalıdır. Babil kralı bu konuda şöyle seslenmektedir: *“Siz bana benim kızımın evlenmek istediğinizi söylüyorsunuz ama bizim sizin eşiniz olan kızkardeşim hakkında bilgimiz yok, onun yaşayıp yaşamadığını dahi bilmiyoruz.”* III. Amenhotep bu bilgiyi verdikten sonra: *“sen bize onu tanıyan birini gönder sana haberini getirsin buraya yolladığın adamlar onu tanımıyorlar”* diye cevap vermiştir.⁶⁹² Mısır firavununun bu olay karşısında şaşkın olduğu onun devam eden cümlelerinden anlaşılmaktadır: *“Biz senin kızkardeşinin öldüğünü sizden niye gizleyelim ki, o zaten ölmedi ve benim hanımlarımdan biri olarak yanımda.”*⁶⁹³

⁶⁹⁰ J. Mynářová, *a.g.e.*, ss. 60, 66.

⁶⁹¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 1.

⁶⁹² A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 59.

⁶⁹³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 1.

Metnin devam eden satırlarında Mısır firavunu Babil kralının kendisine yazdıklarından alıntılar yaparak onlara yanıtlar vermeye devam etmektedir. III. Amenhotep şöyle yazmıştır:

“Senin bana yazdığın şu sözlerine gelince: Babil kralının elçileri komşu devletlere gittiklerinde orada kızı varsa onunla konuşabilir ve kızım da bana hediyeler gönderebilir.” Mısır firavunu Babil kralının bu sözlerine karşılık şunu yazmıştır: *“senin komşuların zengin ve asil olmalı ki kızın onlardan bir şeyler aldıktan sonra sana gönderbiliyor”* demiştir. III. Amenhotep daha sonra Mısır’daki Babil prensesini kastederek de *“eğer o bizden bir şey elde ederse ben onu sana gönderirim”* derken muhatabıyla belki de biraz dalga geçiyordu. Hatta şunu da ilave etmiştir:

*“Senin kızlarının komşularından külçe külçe altın getirmesi güzel bir iş olmalı.”*⁶⁹⁴

III. Amenhotep muhatabını iğnelediği bu sözlerinin akabinden Babil kralı tarafından babasının bazı sözlerinin kullanılmasından rahatsız olmuş ve onu şu şekilde belirtmiştir: *“benim babamın sözlerini alıntı yaparak bana karşı kullanma.”*⁶⁹⁵

“Aramızda kardeşliğe dayalı bir dostluk tesis ettik.” Bunlar senin sözlerin biz kardeşiz fakat senin elçilerin yüzünden biz kavga ediyoruz. Metnin bu kısmında Mısır’a gelen Babil elçilerinin hediye almadan gittiklerine dair sözlerinin olduğu ve bunların yalan olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca bu yalan ifadeler yüzünden ikilinin kavga ettiği belirtilmektedir. III. Amenhotep bu konunun devamı olarak şunu da ilave etmiştir: *“Hatta babanın elçileri de yalan söylüyordu hâlbuki biz gelen her elçiye hediye veririz”* demiştir. III. Amenhotep bu elçilerden çok çekmiş olmalıydı ben onlara bir şey versem de vermesem de onlar size yalan söylemeye devam edecektir dedikten sonra kendi kendine karar verdiğini artık daha fazla bir şey vermeyeceğini ifade etmiştir.⁶⁹⁶

III. Amenhotep bu mektubu kendisine daha evvel gönderilmiş olan mektuplardaki onu rahatsız edici bazı noktalara temas etmek için yazmış gibidir. O, bu mektubunda elçilerden ve Babil kralının onların yalan yanlış ifadelerine inanmasından dolayı ikisinin kavga ettiğini, elçilerin yalan sözlerine inanılmaması gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Kadaşman-Enlil kızkardeşinden uzun zamandır haber alamaması üzerine onun

⁶⁹⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 2.

⁶⁹⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 2.

⁶⁹⁶ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 63.

yaşamadığına dair bir şüpheye kapılmış ve bu konuda kendisine bilgi verilmesini istemiştir. Mısır firavunu da buna dair onun hayatta olduğunu ki zaten ölüm gibi bir durum olsa bunun haber verileceğini söylemiştir.

EA 5. Mektup

Bu mektup III. Amenhotep tarafından Kadaşman-Enlil'e gönderilmiş olup 33 satırdan ibarettir ve British Museum'da muhafaza edilmektedir. Metnin sonlarına doğru bazı eksik kısımlar vardır. Mektubun konusu Babil kralının yaptırdığı bir saray dolayısıyla gönderilen hediyeler ve Mısır'a gelecek olan prenses için Mısır'da yapılacak olan hazırlıklardır.

Mısır firavunu uzun bir selamlama ve iyi dileklerini sunduktan sonra şunları yazmıştır: *“Ben senin yeni bir saray yaptığını duydum ve bunun için sana mobilyalar gönderiyorum. Ben gerçekten senin kızını getiren elçiler bana gelmeden evvel mümkün olan her şeyi hazırlamalıyım. Senin elçilerini sonra sana göndereceğim. Ben bununla birlikte sana Şutti'nin sorumluluğunda selamlama hediyesi olarak üzeri fildişi ve altın işlemeli 1 abanoz yatak, altın işlemeli 3 abanoz yatak, altın işlemeli 1 abanoz uruşşu,⁶⁹⁷ altın işlemeli büyük bir abanoz sandalye, altın işlemeli 5 abanoz sandalye, altın işlemeli 4 abanoz sandalye gönderiyorum. Bu şeylerin tümünün altınınun ağırlığı 7 mina,⁶⁹⁸ 9 şekeldir. Gümüş miktarı ise (x) mina, 8 ½ şekeldir.”⁶⁹⁹*

Görüldüğü üzere mektupta Babil'de bir saray inşası için gönderilen hediyelerden bahsedilmektedir. Ayrıca Mısır sarayına Babil'den bir prensesin III. Amenhotep'e eş olarak geleceği de anlaşılmaktadır ancak bu kişinin ismi hakkında bilgi yoktur. Belki de bu kadar çok hediye gönderilmesinin sebebi Babil'den gelecek olan prensesle alakalıydı.

EA 31. Mektup

III. Amenhotep tarafından Arzawa kralı Tarhundaradu'ya gönderilmiştir. Mektup 38 satırdan oluşmuştur metnin bazı yerlerinde eksiklikler vardır. Mektup Kahire

⁶⁹⁷ Ahşaptan bir nesne olarak tanımlanmaktadır. J. Black, A. George, N. Postgate (eds.) *a.g.e.*, s. 427.

⁶⁹⁸ Hititlerde 1 Şekel 12,5 gram ağırlığa; 40 Şekele eşit olan 1 Mina ise 500 gram ağırlığa eşitti. Buna karşılık Asur ve Babil'de 1 Şekel 8,33 gram ağırlığa; 60 Şekele eşit olan 1 Mina 500 gram ağırlığa eşit idi. Bkz: <http://www.mahfiyegilmez.com/2013/12/3500-yl-once-doviz-kurlar.html>. 24.05.2015.

⁶⁹⁹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 11.

Müzesinde muhafaza edilmektedir. Mısır firavununun selamlama ve iyi dileklerini sunduğu ilk cümleleri şöyledir:

*“Mısır’ın büyük kralı, Arzawa kralı Tardundaradu’ya şöyle der: Benim yanımda her şey iyi durumda. Evlerim için, hanımlarım için, çocuklarım için, devlet adamlarım için, birliklerim için, savaş arabalarımın dövüşçüleri için ve benim ülkemin tümü için her şey iyi durumda. Sana gelince, evlerin, hanımların, devlet adamların, birliklerin ve atlı savaş arabalarının dövüşçüleri için ve ülkenin tümü için umarım her şey iyidir.”*⁷⁰⁰

Mısır ile Arzawa arasında bir evlilik meselesinden dolayı bu mektup yazılmıştır. Mısır firavunu yukarıda bahsedilen selamlama ifadelerinden sonra 11-16. satırlarda Arzawa kralına Irşappa adında bir vezirini gönderdiğini, ona da Arzawa kralına iletmesi için şu talimatları verdiğini bildirmektedir: *“Majestleriyle evlenmesi için verilecek olan kızı görmemize müsaade edin.”* Bu ifadeden sonra elçinin Mısır’a firavununun eşi olacak prensesin görülmesi için ve onun başına yağ dökmesi için gönderildiği açıklanmaktadır. III. Amenhotep göndermiş olduğu bu elçisiyle hediye olarak bir çuval dolusu altın gönderdiğini bildirmiş, bunun ağırlığı belirtilmemiştir ama özellikle *“Mükemmel derecede kaliteli”* olduğu ifade etmiştir.⁷⁰¹

Mektubun 22-26. satırlarında bazı eksik kısımlar olmasına rağmen Mısır firavunu Arzawa kralının kızının başlık parasını göndereceğini belirttiği kısım okunabilmiştir. Burada ayrıca Mısır’a Gaşkalı insanlardan da gönderilmesi yazılıdır. Daha sonra gelen ifadeden neden Gaşkalılar’dan talep edildiği konusuna açıklık gelmektedir. III. Amenhotep şöyle demektedir: *“Ben duydum ki Hattuşa’da her şey bitmiş.”* Bu ifade her şeyi açıklamaktadır aslında. Hititler’in azılı düşmanı olan Gaşkalar onları tarihleri boyunca rahatsız ettiği bilinen bir durumdu. Muhtemelen III. Amenhotep yine bir Gaşka saldırısından dolayı Hititler’in büyük bir sarsıntı geçirdiğinden bahsetmekteydi. Gaşkaların talep edilmesi de onların savaşlarda kullanılmak istenmesiyle alakalı olmalıydı.⁷⁰² Mektubun devamında Mısır’dan Arzawa memleketine gönderilen hediyelerin bahsedildiği şu ifadeler gelmektedir ancak bazı kısımlar eksiktir:

“Ben size elçim Irşappa’nın eliyle selamlama hediyesi olarak: ağırlığı 20 mina olan bir çuval altın, kaliteli keten kumaştan 3 elbise, kaliteli keten kumaştan harmani, 3

⁷⁰⁰ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 327.

⁷⁰¹ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 327.

⁷⁰² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 101.

keten huzzi,⁷⁰³ 8 keten harmani, 100 keten walgan (?), 100 keten kuşak, 4 büyük kukkubu ve 6 küçük kukkubu, altın ve deri işlemeli 3 abanoz sandalye, mücevher işlemeli 10 abanoz sandalye gönderiyorum.”⁷⁰⁴

EA 99. Mektup

Bu mektup firavun tarafından bir vassala gönderilmiştir ama gönderenin ve gönderilenin kim olduğu tespit edilememiştir. Mektup 26 satırdan oluşmaktadır ve Kahire Müzesinde muhafaza edilmektedir. Mısır sarayından giden bu mektupta şunlar yer almaktadır:

“Tetikte olun. Sen kralın toprağını korumak için varsın. Kızını da kralın, efendin için hazırla ve aynı zamanda 20 birinci sınıf köle, gümüş, savaş arabası ve birinci sınıf atlar hazırla. Böylece kralının sana kızına eşlik etmesi için hazırladığın bu şeylerden dolayı şunu diyecek: ne kadar mükemmel. Sen biliyorsun ki senin kralın gökyüzünde güneşin haleleri gibidir. (güneş gibi güçlüdür de denilebilir.) Benim ordularım çoktur ve onlar çok iyidir.”⁷⁰⁵

Mısır firavunu bu mektubunda onun bir vassalından kendisine ait olan toprakları korumasını söylemiş daha sonra da kızının gösterişli bir konvoy ile Mısır’a gönderilmesini istemiştir. Ayrıca bu şekilde davrandığında bunun kralı memnun edeceğini belirtmiştir. Son cümlede ise Mısır’ın ordularının çokluğunu ve onların mükemmel olduğunu söyleyerek belki de bir gözdağı vererek mektubuna son vermiştir.

EA 162. Mektup

Mısır firavunu bu mektubunu Amurru prensi Aziru’ya göndermiştir. Mektup 81 satırdan oluşmuştur, bugün Berlin’deki Vondersiatisches Museum’da muhafaza edilmektedir. Firavun mektubunun 1-6. satırlarında Amurru’nun prensi Aziru’nun Mısır firavununa şunları söylediği yazılmıştır. Biblos’un yöneticisi kardeşinin onu şehirden çıkarması üzerine Mısır’dan yardım istemiştir. Onun amacı çıkarılmış olduğu şehrine tekrar girebilmektir. Bibloslu prens orada çok fazla gümüş olduğunu onları da verebileceğini ifade etmiştir. Ayrıca orada her şeyin bol olduğunu da belirtiyor⁷⁰⁶ Onun

⁷⁰³ *huzzi* bir tür keten elbise. Bkz: Jeremy Black, Andrew George, Nicholas Postgate (eds.) *a.g.e.*, s. 123.

⁷⁰⁴ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 329. ; W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 101.

⁷⁰⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 171.

⁷⁰⁶ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 803.

değindiği bu mevzunun detaylarına bakıldığında Biblos prensinin kardeşi yüzünden şehirden atıldığı anlaşılmaktadır. Bu sebepten Biblos prensi Aziru'dan yardım istemiş firavun da buna kızmış ve şunu demiştir: “*sen benim uşağımsın ve diğerleri de öyle.*” *Sen nasıl böyle bir olayda yer alabilirsin.*”⁷⁰⁷ Mektubun devamında da Aziru suçlanmaktadır. Onun Kadeş ile birlikteliğinden bahseden Mısır firavunu “*bu doğru mu ve doğruysa neden senin efendinin kızgın olduğu bu insanlarla birliktesin*” demiştir. Metnin devamında firavun Aziru'ya “*sen kralının yanında değil de zenginlik sebebiyle bu tür davranışlar yapıyorsan sen ve akrabaların efendinin savaş baltalarıyla öldürüleceksiniz. Ama eğer efendine hizmet etmeye devam edersen o zaman yaşayacaksın.*” diyerek onun tehdit etmiştir.⁷⁰⁸ Aziru'nun kendisine Hani'yi elçi olarak göndermesini ve ona kralın düşmanlarını teslim edeceğini aktaran firavun buna karşı vermiş olduğu cevabında şöyle demiştir: “*Ben sana o elçimi üzerinde düşmanlarımın isimlerinin yazılı olduğu bir tabletle gönderiyorum sen onları bana gönder.*”⁷⁰⁹ Bu ifadenin ardından bir isim listesi⁷¹⁰ veren Mısır firavunu: “onları gönderirken ayaklarına bronz zincirler tak” da demeyi ihmal etmemiştir. Son cümlesinde kendisini şu cümlelerle tanıtan firavun mektubuna böylelikle son vermiştir: “*Sen biliyorsun ki kralın gökyüzünde güneşin haleleri gibidir. (güneş gibi güçlüdür de denilebilir.) Onun Aşağı ülkede ve Yukarı ülkede birçok birliği vardır. Güneşin doğuşundan batışına her şey çok iyi.*”⁷¹¹

EA 163. Mektup

Bu mektup firavun tarafından onun vassalaarından birine gönderilmiştir ama metin okunamamaktadır. Belge Berlin'deki Vondersiatisches Museum'da muhafaza edilmektedir.⁷¹²

EA 190. Mektup

Bu mektubun Mısır firavunu ya da Mısır'ın yüksek düzeydeki memurlarından biri tarafından gönderilmiştir. Belge Ashmolean Museum'da (Oxford) muhafaza edilmektedir. Mektubun Mısır'dan gönderildiği metnin ifadelerden anlaşılmaktadır. Çok fazla hasarlı olan mektup okunamamaktadır, fakat tetikte olun, Qidšu'yu (Kadeş),

⁷⁰⁷ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 803.

⁷⁰⁸ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 805.

⁷⁰⁹ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 805.

⁷¹⁰ A. F. Rainey, *a.g.e.*, s. 807.

⁷¹¹ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 250.

⁷¹² W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 251.

Puĥuru'yu (ve okunamayan bazı kısımlarda da Şehir adları geçiyor olamalı) korunması istenmektedir.⁷¹³

EA 367. Mektup

Bu mektup da firavun tarafından AkŐapa'nın yöneticisi olan Endaruta'ya gönderilmiştir. Mektup 25 satırdır ve eksik bir kısım yoktur. Louvre Museum'da (Antiquites Orientales) bulunan⁷¹⁴ tabletteki ifadelerden Şu Şekildedir:

“Böylece kral size bu tableti gönderiyor ve diyor ki tetikte olun, sen kralın topraĥını korumak için varsın. Kralınız size Maireya'nın oĥlu Hanni'yi gönderiyor ki o, Kenan bölgesinin azimli mfettiŐidir. O size ne söylerse yapın ki kralınız sizi suçlu bulmasın. Denilen her sözü dikkatlice dinleyin ve dikkatlice yerine getirin. Tetikte olun, tetikte olun! İhmalkr davranmayın. Umarım kralın okçuları geldiĥinde onlar için yiyecek, Şarap ve diĥer gerekli olan her Şey bol bol hazırlanmıŐ olur. O (firavunun kendisi veya ordusu kastediliyor olmalı) size hızlı bir Şekilde gelecek ve o düşmanların baŐlarını kesecek. Siz biliyorsunuz ki kralın birlikleri ve savaş arabaları çok fazladır ve hepsi çok iyidir.”⁷¹⁵

Bu mektuptan Mısır'ın bir sefere ıkacaĥını anlaşılmaktadır. Mektubun muhatabı olan vassala okçular için yiyecek ve içecek tedariki bir eksikliĥin olmaması konusunda bir emri verilmektedir. Bu vassala tetikte olması, uyanık olması da tenbih edilmektedir bu da her an için tehlikeli bir durumla karŐılaŐılabileceĥi için söylenmiş olmalı. Ayrıca Mısır'ın Kenan bölgesindeki sorumlusunun Maireya oĥlu Hanni olduĥu hakkında bilgi edinilmektedir. Onun sözlerinin dikkatlice dinlenmesi ve bunlara aynı dikkatle uyulması gerekliliĥi üzerinde durulan bir diĥer durumdur. Hanni hakkında da onu öven ifadeler kullanılması onun iÇinde başarılı bir görevli olduĥunu göstermektedir.

EA 369. Mektup

Bu mektup Gazru'nun yöneticisi Milkulu'ya Mısır firavunu tarafından gönderilmiş olup 32 satırdan oluşmaktadır. Metinde herhangi bir eksiklik bulunmamaktadır. Bu mektup Brüksel'de Musees Royaux d'Art et d'Histoire'de muhafaza edilmektedir.

⁷¹³ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 270.

⁷¹⁴ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 365.

⁷¹⁵ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 365.

Mektup içerik açısından oldukça ilginçtir, Gazru'dan kadın saki ve bazı değerli ürünler talep edilmektedir:

“Böylece kral size bu tableti şunları söylemek için gönderiyor. O bununla birlikte size okçularının müfettişi olan Hanya'yı şunları edinmesi için gönderiyor: Güzel kadın sakiler; gümüş, altın, keten elbiseler, ma-al-ba-ši (kızıl renkli bir taş), her türlü değerli taş, 1 abanoz sandalye tamamı iyi şeyler olsun. Toplam değeri 160 diban⁷¹⁶ yaklaşık 14,560 gr'dır. (Toplam olarak 40 kadın saki için 1 sakinin değeri 40 şekeldir.) Son derece güzel kadın sakiler gönder ve eksik olmasın. Böylece kral, senin efendin sana şu şekilde seslenecek: Bu size verilen emir gereğince yapılan harika bir iştir. Biliyorsunuz ki kral güneşin haleleri gibidir. Onun birlikleri için, savaş arabaları ve atları için her şey iyi durumda. Amon gerçekten güneşin doğduğu ve battığı Aşağı Ülke ile Yukarı Ülke'yi kralın ayakları altına serdi.”⁷¹⁷

EA 370. Mektup

Bu mektup firavundan onun vassallarından biri olan Aşqaluna'nın yöneticisi İdiya'ya gönderilmiştir. Tablet British Museum'da muhafaza edilmektedir. Mektubun giriş kısmı EA 367'deki ifadelerin aynısıdır: *“Böylece kral size bu tableti gönderiyor ve diyor ki tetikte olun, sen kralın toprağını korumak için varsın.”* Daha sonra devam eden 7-9. satırlarda Mısır'dan İrimayaşsa adında bir elçinin Aşqaluna'ya gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu kısımdan itibaren ise 22. satıra kadar eksiktir. Devam eden son satırlarda ise şu ifadeler yer almaktadır: *“Ve biliyorsunuz ki kral güneşin haleleri gibidir. Güneşin doğduğu ve battığı Aşağı Ülke ile Yukarı Ülkede onun çok askeri ve savaş arabası vardır tümü de iyi durumdadır.”⁷¹⁸*

⁷¹⁶ *fi-ba-an*, diban Mısır ağırlık ölçüsüdür ki Mısır dilinde *dbn* şeklinde yazılır. 1 diban 91 grama karşılık gelir. Yaklaşık olarak 10 şekel= 1 diban etmektedir. Ayrıca belirtilmelidir ki şekel bazı coğrafyalarda küçük de olsa farklılık göstermektedir ki Babil şekeli 8,416 gr iken Suriye şekeli 9 gramdır. Bkz: W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 366.

⁷¹⁷ W. L. Moran, *a.g.e.* s. 366.

⁷¹⁸ W. L. Moran, *a.g.e.*, s. 367.

SONUÇ

Yeni Krallık Dönemi'nin öncesinde ortaya çıkan Hyksos tehlikesinin vermiş olduğu Mısır'ı kurtarma bilincinin neticesinde firavun Seqenenre Taa, Hyksoslar'ı Mısır'dan atma mücadelesini başlatmıştı. Ancak o, bunda başarılı olamamıştı. Onun ardından tahta çıkan Kamose, Hyksoslar ile çetin mücadelelere girişmiş düşmanını Kuşhilerle ittifak yapmaya yöneltecek kadar çaresiz bırakmıştır. Kamose başarılı bir şekilde mücadele etse de amaç hâsıl olmamıştır. Kamose'nin genç yaşta ölmesi üzerine tahtın yeni sahibi Ahmose olmuştur. O, seleflerinden devraldığı bu görevi başarıyla devam ettirerek Hyksoslar'ı Mısır'dan kovmuş, böylece Mısır tarihinde bir nevi esaret dönemi olarak adlandırılan Hyksos devri sona ermişti. İşgal dönemini sonlandıran Ahmose ile de Mısır yeni bir döneme girmiş, bu da Mısır tarihinde Yeni Krallık veya XVIII. Hanedan Dönemi olarak adlandırılmıştır.

Mısır, Yeni Krallık Döneminde iktidara gelen başarılı devlet adamları sayesinde önemli bir süreç yaşamıştır. İlk başlarda askeri teşkilatını güçlendiren Mısır, I. Tutmosis ve onun halefleri zamanında önemli fetihler gerçekleştirerek zenginliğin kapılarını aralamıştır. Bu fetihlerin de büyük çoğunluğu III. Tutmosis zamanında gerçekleştirilmiştir. Tabiki, fetihlerin başarılı bir şekilde yapılabilmesi eğitilmiş askerlerin varlığını gerektirmekteydi. Bu sebepten Mısır, bu dönemde askeriyesini mesleki bir temele oturtmuştur.

Bu dönemde askeri teknolojide görülen birtakım yenilikler sayesinde ordu büyük bir avantaj elde etmiştir. Buna yol açan iki önemli yenilik ise Hyksoslar'dan Mısır'a miras kalan demir ve tunç silahlar ile A. Kuhrt tarafından M.Ö. 14. yy'ın tankı olarak nitelendirilen atlı savaş arabalarıdır. Eğitilmiş Mısır orduları bu teknolojiler sayesinde düşmanlarını dize getirmede başarılı olmuş ve sınırlarını genişletmiştir. Özellikle de Suriye-Filistin bölgesindeki prenslikler üzerinde sağlam bir hâkimiyet kurmuştur.

Yeni Krallık Dönemi'nin diğer bir önemli özelliği ise ticaret sayesinde çok farklı toplumla ilişki kurulmasıdır. Bu konuda ise akla ilk gelen örnek Hatşepsut zamanında Punt bölgesi ile yapılan ticaret faaliyetleridir. Mısır bu ticaret sayesinde bu bölgeden altın, değerli taşlar, kürkler ve tütsülerin sahibi olmuş; bunların ticaretini yapmıştır. Mısır ekonomisi yapılan bu ticari faaliyetlerin yanında tarıma ve altın madenciliğine de dayanmaktaydı.

Altın denilince de Nübye bölgesi akla gelmekteydi. Bu bölgeden getirilen altın sayesinde Mısır "kum gibi çok altına" sahip olmuştu.

Yeni krallık döneminde Mısır, Yakın Doğu'nun ayrılmaz bir parçası olmuş, Anadolu, Mezopotamya ve Kıbrıs'taki büyük devletlerle çeşitli konularda diplomatik ilişkiler geliştirmiştir. Ayrıca Suriye-Filistin bölgesindeki Tyre, Biblos, Sidon, Amurru gibi küçük prensliklerle de ilişki kurulmuştur. Mısır, Suriye-Filistin bölgesindeki prensliklerle kurduğu ilişkiler sayesinde onları kendine bağlı duruma getirerek Anadolu'daki Hitit ve Mezopotamya devletleriyle arasında tampon bir bölge oluşturmayı hedeflemiştir. Böylece bu akıllıca politika sayesinde kuzeyden gelebilecek tehlikeler önlenebilirdi. Nitekim bölgede meydana gelen gelişmelere bakıldığında söz konusu politika sayesinde Mısır'a kuzeyden gelen doğrudan bir tehdit olmamıştır. Kuzeyini böylece sağlama alan Mısır güneydeki düşmanı olan Kuşhi'leri ise düzenlediği askeri seferler ile kontrolünde tutmuştur.

Yeni Krallığın ilk başlarında var olan askeri kimlik III. Amenhotep ve oğlu IV. Amenhotep zamanına gelindiğinde yerini diplomasiye bırakmıştır. Bu dönemde yoğun bir şekilde yaşanmış olan diplomatik ilişkiler Tuthankamon zamanına kadar devam etmiştir. Amarna Çağı olarak adlandırılan bu dönem M.Ö 1390-1322 yılları arasında yaşanmıştı. Mısır ve çağdaşı olan diğer devletlerin aralarında kurulan diplomatik ilişkiler esnasında yapılan yazışmaları, dönemin uluslararası yazı dili olan Akadca yazılmış mektuplar oluşturmaktaydı. Yazışmalar çivi yazılı kil tabletler kullanılarak yapılmıştı. Kil tabletlerin pişirilmesi sonucunda sağlamlığı artmış ve bu sayede bunlar günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunun neticesinde de M.Ö. 14. yy'da Yakın Doğu meydana gelen siyasi, ekonomik, kültürel ve dini gelişmeler hakkında değerli bilgiler günümüze kadar gelebilmiştir. Bahsedilen tabletlerin büyük kısmı 1887 yılında Mısır'ın yerlileri tarafından Amarna kentinde bulunmuştur. Çalışmamızın da esasını Amarna'dan çıkarılan yaklaşık 382 adet bu çivi yazılı belge teşkil etmektedir.

Tarihi belgeler ve özellikle Amarna'dan çıkarılan mektuplardan Amarna Çağı'na damgasını vuran kişinin IV. Amenhotep olduğu anlaşılmıştır. O, bugün yapmış olduğu din reformu ile bilinmektedir. Bu dinin adı *Atonizme* idi. Orta Mısır'da yeni dini sistemini yaşatmak için iktidarının beşinci yılında bir şehir kuran IV. Amenhotep, Teb kentini terk ederek devleti buradan yönetmeye başlamıştır. Onun kurmuş olduğu şehir de *Akhetaten* olarak adlandırılmıştır. Burası yeni başkent, yeni dinin merkezi ayrıca M.Ö. 14. yy'da

yaşanacak olan diplomasinin merkezi olacaktı. IV. Amenhotep yapmış olduğu yeniliğe ayak uydurarak dini sisteme münasip bir isim olan *Akhenaton* adını almıştır.

Akhenaton ortaya atmış olduğu bu inanç sisteminde Aton'u merkeze almıştır. Literatürden edindiğimiz bilgilere göre ilim adamlarının bu inanç sistemi hakkında görüş birliği sağlayamadıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan E. Hornung tek tanrı inancını savunurken, Douglas J. Brewer ve E. Teeter'de ise eski tanrıların kutsiyetinin devam ettiğini ileri sürmektedir. Bu sistemin tek tanrı inancı olmadığını savunanlar eski Mısır tanrılarının bazılarının saygınlıklarının devam ettirilmiş olduğunu delil göstermektedirler. Onlara göre Maat, Shu ve Tefnut adındaki tanrıların saygınlığı devam ettirilmekteydi. Ancak Akhenaton Amon inancı başta olmak üzere Mısır'ın geleneksel inançlarını yasaklamaya çalışmıştı. İktidarda kaldığı süre boyunca da bu Aton inancını yaymaya gayret etmişti. Bu inancın ilkelerine göre Aton'dan başkasına ibadet edilmemeliydi.

Akhenaton'un Mısır'a yeni bir din veya düşünce sistemi getirmeye çalıştığı aşikârdır. Ancak bunu getirirken Teb'deki Amon rahipleri kaşısına rakip olarak çıkmışlardır. Akhenaton bunun üstesinden gelmek için Aton inancı hariç Mısır'ın geleneksel inançlarına yasak getirmiştir. Ayrıca Amon rahiplerinin elinden tüm yetkileri alarak onların din, ekonomi ve siyaset üzerindeki etkilerini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bununla birlikte bu sistemini de Teb'de tesis edemeyeceğinden Orta Mısır'da yeni bir kent inşa ettirmiştir. Ancak bu kentin inşasına harcanan masraflar Mısır halkının omuzlarına vergi olarak binmiş böylece halkın hoşnutsuz olmasına neden olmuştur. Amon rahiplerinin kışkırtmalarıyla da yapılmaya çalışılan yenilik başarıya ulaşmamıştır. Bazı tanrıların saygınlığının devam ettirilmesi fikrine gelirse; böyle bir durumun Akhenaton tarafından yapılan bir şey olmamalıdır ki Aton'a yazılan bir ilahi de şu söz aslında her şeyi ortaya koymaktadır: *Yalnızca Aton vardır, ondan başka tanrı yoktur*. Bu ifadeler bu inancın özünü ortaya koymaktadır.

İlginç bir nokta vardır ki Amarna arşivinden ele geçirilen tabletlere bakıldığında bunlarda Aton inancıyla alakalı bir bilgi yer almamaktadır. Bu durum da Mısır'daki bu gelişmenin onun dış dünyaya pek yansımadığını akla getirmektedir. Ya da Mısır ile diplomatik ilişki kuran siyasi yapıların bu inançla pek ilgilenmediği de ihtimal dâhilindedir. Hâlbuki 382 adet çivi yazılı tablette -ki bunların büyük çoğunluğu Mısır'a yazılan mektuplardır- yapılan din reformuna dair bir bilginin yer alması beklenmektedir.

Ama böyle bir bilgiye rastlanılmamıştır. Amarna arşivinden ele geçirilen tabletlerin tamamının mektup olmadığı bir kısmının destan, dini metin mahiyetinde olduğu anlaşılmıştır. Hatta Akadlı Sargon'un Şar Tamhari metinleri de Amarna'dan çıkan belgeler arasındadır. Bu açıdan bakıldığında Amarna arşivinin zengin bir içeriğe sahip olduğu görülecektir.

Amarna Çağı'nda bir yandan din reformuyla uğraşan Mısır bir yandan da uluslararası alanda etkili olmayı amaçlamıştır ve bunda da gayet başarılı olmuştur. Mısır bu dönemde dış politikaya çok önem vermiştir. Muhtemelen bunda devletin bir din reformuyla uğraşması etkili olmuştur. İç politikada yaşanan bu gelişme devletin dış dünyada zayıf gibi algılanmasına yol açabileceğinden diplomatik yollarla bu açığın kapatılmaya çalışıldığı söylenilebilir. Devletin içyapısında meydana gelen gelişmeler askeri seferlere fırsat vermemiş olmalı ki Mısır bu dönemde yoğun bir diplomasiyle uğraşmış seferlere vakit ayırmamıştır. Hakikaten Amarna Çağı Eskiçağ tarihinde uluslararası ilişkilerin en yoğun yaşandığı bir dönem olmuş; Mısır için de seferler açısından oldukça durgun bir devrin yaşandığı görülmüştür. Bu dönemde gerçekleşen diplomasi trafiğinin merkezinde Mısır vardır. Her ne kadar Mısır bu dönemde fetihlerden uzak kalmış olsa da bu açık başarılı bir şekilde yürütülen diplomasi ile kapatılmaya çalışılmıştır. Amarna'da bulunan tabletlerden Mısır'ın bu dönemde Hitit, Mitanni, Asur, Babil, Alaşia ve Suriye-Filistin bölgesindeki prensliklerle diplomatik yazışmalar gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

Amarna mektuplarının yazıldığı dönem M.Ö. 14. yy'dır. Mektuplar bu dönemdeki Yakın Doğu toplumlarının siyasi yapıları, ilgi alanları, dinleri, kültürleri ve daha birçok özelliği hakkında detaylı bilgiler sunmaktadır. Kurulan diplomatik ilişkiler de karşılıklı savunma anlaşmaları, siyasi evlilikler, altın, bakır, lapislazuli, tekstil ürünleri, abanoz ve çeşitli mobilyalar, at, fildişi gibi devrin önde gelen ürünlerin gerek hediye edilmesi gerekse ticaretinin yapılması temeline oturtulmuştur. Altın denilince bu dönemde Mısır akla gelmekteydi ve bu konu da Amarna mektuplarında bolca yer almıştır. Mektuplarda geçen ifadeye göre "*Mısır'da altın kum gibi çoktu*" ve yine mektuplardaki ifadeyle "*Babil'de samandan çok at vardı.*" Bu iki bölgenin yöneticileri birbirlerine bol bol altın, at ve savaş arabası hediye etmiştir. Mitanni, Babil ve diğer büyük devletler de Mısır'dan daha fazla altın alabilme derdine düşmüşlerdir ki zaten mektuplarda bu durum sürekli dile getirilmiştir. Kardeşim diye başlayan bu mektuplar genelde bize daha çok

altın gönderiniz diye bitmektedir. Küçük prensliklerin mektupları ise efendim, güneşim diye başlayarak bize yardım edin ifadeleriyle son bulmaktadır.

Amarna Çağı'nda sürdürülen devletlerarası ilişkilerde her siyasi yapı kendi statüsüne göre mektupları yazmaktaydı. Eğer mektubu yazan Hitit, Mitanni, Babil gibi devrin büyük devletlerinden biri ise bu kişilerin mektuplarındaki ifadeler buna uygun oluyordu. Mısır firavununa bu mektuplarda kardeşim diye hitap edilmekteydi. Yine bunlarda kendisinin ve sahip olduğu şeylerin iyi olduğu belirtildikten sonra aynı şekilde Mısır firavununun ve sahip olduğu şeylerin iyi olması temenni ediliyordu. Büyük devletlerin yöneticilerinin mektuplarında var olan bir diğer ayrıntının da hediyeler olduğu görülmektedir. Bu kişiler Mısır'a gönderdikleri hediyeleri yazdıktan sonra Mısır'dan hediye talebinde bulunurlardı. Bu da daha çok Mısır'ın altınları olurdu. Amarna mektuplarında bahsedilen diğer bir konu da evlilik idi. Mektuplarda Mısır firavunu III. Amenhotep ve IV. Amenhotep'in diğer devletlerden prensesleri kendine eş olarak aldığı fakat Mısır sarayından bir prensesin diğer devletlere verilmediği görülmektedir. III. Amenhotep, baş zevcesi olan Tiye'nin yanına Mitanni'lerden de bir eş almıştı ki bu eşi Mitanni kralı Shuttarna'nın kızı Gilu-Hepa idi. Gilu-Hepa'nın Mısır sarayına gelin olarak geleceğine dair scaraplar çıkarılarak bu evlilik merasimi duyurulmuştu. III. Amenhotep sadece Mitanni sarayından kız almakla yetinmemiş, Kassit'lerden iki, Arzawa memleketinden de bir kız almıştı. Bu sayede Mısır devletinin farklı coğrafyalardan devletlerle olan akrabalık bağları çeşitlendirilmiş oluyordu. Hatta bazı devletlerden birden fazla prenses alındığı bile görülmüştür. Buna da en iyi örnek Mitanni'lerden alınan prenseslerdir ki Mitannili Gilu-Hepa'nın ardından Taduḥepa da III. Amenhotep'e eş olarak alınmıştır.

Mısır'ın vassalları olan Suriye Filistin bölgesindeki prensliklerin gönderdiği mektuplara bakıldığında ise bunların Amarna arşivinin büyük çoğunluğunu teşkil ettiği görülmektedir. Özellikle en fazla mektup gönderen vassalın da Biblos prensi Rib-Hadda olduğu anlaşılmaktadır. En çok adı geçenlerden biri de Amurrular'dır ki onlar daima diğer prensliklere sıkıntı vermişler buna maruz kalanlar da hiç bıkmadan Mısır'dan yardım istemişlerdir. Amurrular'dan en çok sıkıntı çeken ise Biblos prensi Rib-Hadda'dır. Rib-Hadda'nın başının dertte olduğu bir topluluk daha vardır ki bundan bahsetmek yerinde olacaktır. Bunlar Ḫabiru'lardır. Farklı milletlere mensup göçebe topluluklar olan

Habirular, genellikle şehirleri yağmalayan, paralı asker olarak kullanılan ve yerleşiklerin korktuğu insanlar olarak bilinmektedir.

Birbirlerinin topraklarını işgal eden prenslikler bu durumun ardından Mısır'a şikâyetle bulunuyordu. Fakat Mısır olaya doğrudan müdahil olmuyor, onun başını derde sokacak bir girişimden kaçınıyordu. Amarna mektuplarından Mısır'ın Suriye-Filistin bölgesindeki prenslikler arasında bir denge politikası izlediği anlaşılmaktadır. Hakikaten vassalların Mısır'a gönderdiği onlarca mektupta yardım istenmişti fakat Mısır tam manasıyla bir ordu hazırlayıp kendisini ateşin içine atmamıştır. Mısır'ın burada yaptığı şey de kendinizi koruyun, diğer vassallarına söyleyin size yardım etsin olmuştur. Buna da en iyi örnek sürekli olarak yardım isteyen Rib-Hadda'dır. Firavun onun yardım isteklerinden en sonunda bıkmış olmalı ki ona kendi kendisini koruması gerektiğini söylemiştir.

Bu prensliklerin yazdığı mektuplardan anlaşıldığına göre bunlar arasında sürekli bir rekabet yaşanmıştır. Kendilerine yaşam alanı ve çıkar sağlamak ve de birbirleriyle olan mücadelelerinde ayakta kalabilmek için dönemin Mısır ve Hitit gibi güçlü devletleriyle temasa geçme politikası gütmüşlerdir. Bunu da en çok ve en iyi yapan Amurru prensliği olmuştur. Onlar Hitit ve Mısır arasında sürekli ikili oynamıştır. Güçlü devletler de bu prenslikler üzerinde egemen olma yarışına girmiştir. Bu da bir güç gösterisine ve nüfuz alanı edinme yarışına dönüşmüştür. Prensliklerin bulunduğu bölge ticari açıdan önemli bir bölge olmasından dolayı büyük devletler onlara hâkim olup ekonomik kazanç elde etmenin peşindeydi. Tyre, Biblos, Sidon ticaret yollarında bulunmalarından dolayı onlara hâkim olmak ekonomik kazancın artırılması anlamı taşımaktaydı. Mısır'ın Yeni Krallık döneminde Suriye-Filistin coğrafyasındaki prenslikleri ele geçirme amaçlarından biri de güvenliğin yanı sıra ekonomik çıkar edinmekti.

Amarna Çağında gerçekleşen diplomatik yazışmalar Yakın Doğu'nun M.Ö. 14. yy'daki tarihinin aydınlatılması açısından çok detaylı bilgiler vermiştir. Mısır merkezli gelişen diplomasi trafiği büyük devletlerin yanı sıra Suriye-Filistin bölgesindeki küçük ama önemli bir konumda olan prenslikler hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiştir. Amarna Çağı'nın sona ermesinden sonra da devletlerarasındaki gelişmelere dair bu kadar ayrıntılı bilgi bir daha edinilememiştir. Akhenaton'un ölümü ve Teb'deki rahiplerin çabaları sonucunda Aton inancı sona ermiş zamanla Amarna terk edilmiş ve bu çağ son bulmaya

başlamıştır. Tuthankamon zamanında ise az da olsa Aton inancı yaşansa da hatta onun bu inanç sistemini geri getirme taraftarı olduğu söylene de kısa zaman sonra Atonisme terkedilmiş Amarna Çağı sona ermiştir. Amarna kentinin terk edilmesi de diplomatik yazışmalar devrini sona erdirmiştir. Amarna arşivinin son bulması üzerine bu bilgi hazinesi de ortadan kalkmış, yukarıda da değindiğimiz gibi Eskiçağ'da devletlerarası ilişkilerde bu kadar detaylı bilgilere ulaşmak Amarna Çağı'ndaki kadar mümkün olmamıştır. Bu açıdan Amarna Çağı'ndaki yazışmalar dönemin devletlerarası ilişkilerini ortaya koyan en önemli kaynak olarak nitelendirilebilir. Ayrıca Amarna mektuplarından Suriye bölgesindeki prensliklerin birbirleriyle olan rekabetinin günümüzde farklı siyasi ve etnik gruplar tarafından devam ettirildiği yorumuna da varabiliriz.

KAYNAKÇA

- ADAMS Matthew J. and COHEN Margaret E. (2013). “The Sea Peoples in Primary Sources”, *The Philistines and Other “Sea Peoples” in Text and Archaeology*, Ann E. Killebrew and Gunnar Lehmann (eds.), Society of Biblical Literature Archaeology and Biblical Studies, Atlanta, s.645-664.
- ALPMAN Adil, (1981). “Hurriler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.14, S, 25, s. 283-312.
- ASSMAN, Jan, (2002). *The Mind of Egypt History and Meaning in the Time of The Pharaohs*, Metropolitan Books, New York.
- BAR, S,- KAHN D and SHIRLEY J.J (ed.), (2011). “Introduction” , *Egypt, Canaan and Israel: History, Imperialism, Ideology and Literature, Proceedings of a Conference at the University of Haifa, 3-7 May 2009*, Brill, Leiden, Boston.
- BASS, George F., (2001). “*Bilinen En Eski Batıdan Çıkan Tunç Çağının İhtişamı*”, *National Geographic Türkiye*, Kasım 2001, Doğuş Yayın Grubu, İstanbul.
- BEETZ, Kırk H., (2008). “Egypt”, *Encyclopedia of Society And Culture in the Ancient World*, Editor in Chief Peter Bogucki, By Infobase Publishing, New York.
- BLACK Jeremy, GEORGE Andrew, POSTGATE Nicholas (eds.) (2000). *A Concise Dictionary of Akkadian*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- BLEIBERG, Edward (Ed.), (2002). *World Eras Vol. V, Ancient Egypt 2615-332 B.C.E*, Gale Group Thomson Learning, Detroit, USA.
- BOGUCKI, Peter., (Editor in Chief), (2008). *Encyclopedia of Society and Culture in the Ancient World*, Facts On File, Inc. An imprint of Infobase Publishing New York.

- BOOTH, Charlotte, (2007). *The Boy Behind the Mask Meeting the Real Tutankhamun*, Published By Oneworld Publications, Oxford.
- BREWER, Douglas J. and TEETER, Emily, (2011). *Mısır ve Mısırlılar*, (Çev: N. Uzun) Arkadaş Yayınları, ANKARA.
- BROWN, A.C.- CATLING, H.W., (1975). *Ancient Cyprus*, Ashmolean Museum, Oxford.
- BRYCE Trevor, (2005). *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East the Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, Routledge, New York and London.
- BRYCE, Trevor, (2005). *The Kingdom of Hittites*, Oxford University Press, New York.
- BRYCE, Trevor, (2009). *The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia the Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, Routledge Taylor & Francis, New York.
- BRYCE, Trevor, (2014). "Hittites and Anatolian Ethnic Diversity", *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*, Jeremy McInerney (ed.), Wiley Blackwell, West Sussex, s.127-141.
- BRYCE, Trevor, (2014). *Ancient Syria a Three Thousand Year History*, Oxford University press, New York.
- BUCCELLATI, Giorgio, (1997). "Amorites", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, C. I*, Ed. Eric M. Meyers, Oxford University Press, New York, s. 107-111.
- BUCCELLATI, Giorgio, (1997). "Syria in the Bronze Age", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, C.V*, (Ed. Eric M. Meyers), Oxford University Press, New York, s.126-131.
- C. J. Gadd, F.B.A., (2006). "Assyria and Babylon c.1370-1300 B.C", *The Cambridge Ancient History, Vol. II, part 2. The Cambridge University Press, Cambridge*, s.21-48.

- CARDARELLI, François, (2006). *Encyclopaedia of Scientific Units, Weights, and Measures: Their SI Equivalences and Origins*, Springer-Verlag Publishing, London.
- CARTER, Elizabeth and STOLPER, Matthew W., (1984). *Elam Surveys of Political History and Archaeology*, University of California Press, London.
- CHRISTENSEN, Wendy, (2009). *Great Empires of the Past: Empire of Ancient Egypt*, Wendy Christensen, New York.
- CLAYTON, Peter A., (1994). *Chronicle of the Pharaohs the Reign by Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt with 350 illustrations 130 in Colour*, Thames & Hudson, London.
- CLINE, Eric H., (2014). *1177 B.C. : The Year Civilization Collapsed*, Princeton University Press, Princeton.
- COLLIER Mark and MANLEY Bill, (1998). *Egyptian Hieroglyphs A Step-By-Step Guide to Teach Yourself*, University of California Press, London.
- COLLINS, Billie Jean, (2007). *The Hittites and Their World*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- ÇİFTÇİ, Meryem K., (2010). *Eski Mısır Dininde Tanrı Ve Öte Dünya İnancı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- DEMİREL, Serkan, “M.Ö. II. Binyıl Batı Anadolu’sunda Yer Alan Arzava Ülkeleriyle İlgili Coğrafik Değerlendirme”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı 5*, s.215-226.
- DESPLANCQUES, (2006). Sophie, *Antik Mısır*, (çev:İ.Yerguz), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- DIAKONOFF, I.M., (1985). “Elam”, *The Cambridge History of Iran Vol. II, The Median and Achaemenian Periods*, edited by Ilya Gershevitch, Cambridge University Press, New York, s.1-24.

- DIAKOV V. - KOVALEV S., (2010). *İlkçağ Tarihi, C I*, (çev: Ö. İnce) Yordam Kitap, İstanbul.
- DIJK, Jacobus Van, (2000). "The Amarna Period and the Later New Kingdom (c. 1352-1069)", *The Oxford History of Ancient Egypt*, Ed. Ian Shaw, Oxford University Press, New York.
- DROWER, Margaret S., (2006). "Syria c.1550-1400 B.C." *Cambridge Ancient History* Vol. II, Part 1, Cambridge University Presss, Cambridge, s. 417-519.
- DURNFORD, Stephen, (2013). "Peoples and Maps Nomenclature and Definitions", *Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean*, Edited by Alice Mouton, Ian Rutherford, Ilya Yakubovich, Brill Publishing, Leiden, s.41-69.
- ERGIN, Hasan, (2007). *Mısırlıların Dini İnanç ve Adetleri (Milattan Önceki Devirler)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- FREEMAN, Charles, (1996). *Egypt Greece And Rome Civilizations of The Ancient Mediterranean*, Oxford University Press, New York.
- GOTERBOCK, Hans G., (1997). "Boğazköy", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. I, Ed. Eric M. Meyers, Oxford University Press, New York, s. 333-335.
- GÖZLÜ Ahmet, (2011). *Kıbrıs Eskiçağ ve Jeopolitiği*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- GUNTER, Ann C., (1997). "Ancient Anatolia" *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. I, Ed. Eric M. Meyers, Oxford University Press, New York, s.127-131.
- HALDAR, Alfred, (1971). *Who were the Amorites*, E. J. Brill, Leiden.
- HALLO, William W., (1996). *Origins: The Ancient Near Eastern Background of Some Modern Western Institutions*, Vol. V, Eds. By B. Halpern and M. H. E. Weippert, Brill, Leiden.

- HAWASS, Zahi, (1997). "Nubia" *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, C VI, Ed. Eric M. Meyers, Oxford University Press, New York, s.170-171.
- HAWKINS J. David, (2009). "The Arzawa Letters in Recent Perspective", *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 14, London, s.73-89.
- Heimpel, Wolfgang, (2003). *Letters to the king of Mari: a new translation, with historical introduction, notes, and commentary*, Eisenbrauns Publishing, Winona Lake, Indiana.
- HOFFMEIER, James K., (2015). *Akhenaten and the Origins of Monoteizm*, Oxford University Press, New York.
- HOFFNER, Harry A., (2009). *Letters from the Hittite Kingdom*, Society of Biblical Literature, Atlanta.
- HORNUNG, Erik, (2004). *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (çev: Z. A. Yılmaz), Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- HOROWITZ, Wayne, (Jun., 1997). "The Amarna Age Inscribed Clay Cylinder from Beth-Shean", *The Biblical Archaeologist*, Vol. 60, No. 2, Jerusalem, s. 97-100.
- <http://www.mahfi gilmez.com/2013/12/3500-yl-once-doviz-kurlar.html>.24.05.2015.
- http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/political_marriages.html. 20.05.2015.
- IZRE'EL, Shloma, (1995). "Amarna Tablets in the Pushkin Museum of Fine Arts", *Moscow Journal for Semitics*, Vol.7/2, Moscow, s. 125-161.
- JOUKOWSKY, Martha Sharp, (1997). "Byblos", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, C.I, Ed. Eric M. Meyers, Oxford University Press, New York, s. 390-394.
- KHALIFEH, Issam Ali, (1997). "Beirut" *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, C. I, Ed. Eric M. Meyers, Oxford University Press, New York, s. 292-295.

- KINSEY, Brian (ed.), (2011). *Ancient Egypt and the Near East: an illustrated history*, Marshall Cavendish Reference, New York.
- KINSEY, Brian (ed.), (2011). *Ancient Egypt and the Near East: an illustrated history*, Marshall Cavendish Reference, New York.
- KNAPP, A. Bernard, (2008). *Prehistoric and Protohistoric Cyprus Identity, Insularity and Connectivity*, Oxford University Press, New York.
- KRISTIANSEN, Kristian and LARSSON, Thomas B., (2005). *The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations*, Cambridge University Press, New York.
- KUHRT, Amelie, (2013). *Eskiçağ'da Yakındoğu, C. I, (çev: D. Şendil) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.*
- KUPPER, J.R., (2006). "Northern Mesopotamia and Syria", *Cambridge Ancient History*, Vol. II, Part 1, Cambridge University Press, Cambridge, s. 1-39.
- LANG Mabel and CROSBY Margaret, (1964). *The Athenian Agora: Weights, Measures and Tokens*, Published With The Aid of A Grant from Mr. John D. Rockefeller, Jr., Princeton, New Jersey.
- LEICK, Gwendolyn, (2010). *Historical Dictionary of Mesopotamia*, The Scarecrow Press, Lanham, Toronto, Plymouth, UK.
- LIVERANI, Mario, (2014). *The Ancient Near East History, Society and Economy*, Routledge Publishing, New York.
- LLUÍS, Feliu, (2003). *The God Dagan in Bronze Age Syria*, Brill, Leiden.
- LOPRIENO Antonio, (2000). "Hieroglyphs", *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students*, Vol. III, Ronald Wallenfels (ed.), Charles Scribner's Sons, New York, s. 22-26.
- MAJLE, Agnieszka- PASIECZNY, Robert G. (eds.), (2010). *Cyprus (Eyewitness Travel Guides)*, Dorling Kindersley Publishing, New York.

- MANETHO, (1940). *History of Egypt and Other Works*, Translated by W. G. Waddell. Loeb Classical Library, Cambridge, Harvard University Press.
- MCITOSH, Jane R., (2005). *Ancient Mesopotamia New Perspectives*, ABC-CLIO's Understanding Ancient Civilizations, California.
- MEMİŞ, Ekrem, (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- MEMİŞ, Ekrem, (2007). *Eskiçağ Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar)*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.
- MEMİŞ, Ekrem, (2007). *Eskiçağda Mezopotamya En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*, Ekin Kitabevi, Bursa.
- MERTZ, Barbara, (2007). *Temples, Tombs, and Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*, William Morrow Publishing, New York.
- MIEROOP, Marc Van De, (2006). *Antik Yakındoğu'nun Tarihi İ.Ö 3000-323*, (çev. S. Gül), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- MORAN, W.L., (1992). *Amarna Letters*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London.
- MOSCATI, Sabatino, (2004). *Fenikeliler*, (çev. S. Gül) Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- MOUTON, Alice - RUTHERFORD, Ian- YAKUBOVICH, Ilya, (2013). "Introduction", *Luwian Identities: Culture, Language and Religion between Anatolia and the Aegean*, Edited by Alice Mouton, Ian Rutherford, Ilya Yakubovich, Brill Publishing, Leiden, s. 1-21.
- MUHLY, J. D., (1997). "Cyprus", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, Vol. II, New York, s. 89.
- MYNÁŘOVÁ, Jana, (2007). *Language of Amarna - Language of Diplomacy Perspectives on the Amarna Letters*, Czech Institute of Egyptology Faculty of Arts, Charles University in Prague, Prague.

- NELSON, Harold Hayden, (1903). *The Battle of Megiddo*, A Dissertation Submitted to The Faculty of The Graduate School of Arts and Literature in Candidacy for The Degree of Doctor of Philosophy, Department of Oriental Languages and Literatures, The University of Chicago Libraries Chicago, Illinois.
- NIEBUHR, Carl, (1903). *Tell El Amarna Period, The Relations of Egypt and Western Asia in Fifteenth Century B.C. According to the Tell El Amarna Tablets*, (Translated By J.Hutchison), London.
- NOVÁK, Mirko, (2007). “Mittani Empire And The Question Of Absolute Chronology: Some Archaeological Considerations”, M. Bietak-E. Czerny (Hg.), The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEM 2000-2nd Euro Conference, Wien, s. 389–401.
- O'CONNOR, David, (2006). “Thutmose III: An Enigmatic Pharaoh” *Thutmose III A New Biography*, Editors: Erich Cline and David O'Connor, The University of Michigan Press, United States of America, s. 1-38.
- PRITCHARD, J.B., (1969). *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament*, Princeton University Press, New Jersey.
- QUIRKE, Stephen, (2015). *Exploring Religion in Ancient Egypt*, Wiley Blackwell, Oxford.
- RAINEY, Anson F., (2014). *The El-Amarna Correspondence*, Brill, Leiden- Boston.
- REMLER, Pat, (2006). *Egyptian Mythology A to Z*, Facts On File, Inc., New York.
- ROBBINS Manuel, (2001). *Collapse of the Bronze Age: The Story of Greece, Troy, Israel, Egypt, and the Peoples of the Sea*, Authors Choice Press, Lincoln.
- Rosalie and Antony E. David, (2003). *A Biographical Dictionary Of Ancient Egypt*, Seaby, London.
- SCOTT, Emmet, (2012). *Hatshepsut, Queen of Sheba*, Algora Publishing, New York
- SEVER, Erol, (2008). *Asur Tarihi*, Kaynak Yayınları, İstanbul.

- SEVER, Hüseyin, (1987). "Asur Siyasi Tarihinin Ana Evreleri", *A.Ü Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 31, S.1. 2, Ankara, s. 421-428.
- SHAW, Ian and NICHOLSON Paul, (2002). *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, The American University in Cairo Press, Cairo.
- SMITH, Johanna S., (2009). *Art and Society in Cyprus from Bronze Age into the Iron Age*, Cambridge University Press, New York.
- SMITH, Stuart Tyson, (2003). *Wretched Kush: Ethnic Identities and Boundaries in Egypt's Nubian*, Routledge, New York.
- SPALINGER, Anthony J., (2005). *War in Ancient Egypt: The New Kingdom*, Blackwell Publishing, Oxford UK.
- TEETER, Emily, (2003). *Scarabs, Scaraboids, And Seal Impressions From Medinet Habu, With Post Pharaonic Stamp Seals And Seal Impression*, Oriental Institute Publications, Vol. 118, The Oriental Institute of The University of Chicago, Chicago, Illinois.
- TYLDESLEY, Joyce, (1998). *Hatchepsut the Female Pharaoh*, Penguin Books, London.
- TYLDESLEY, Joyce, (2006). *Chronicle of the Queens of Egypt from Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra with 273 illustrations, in 173 color*, Thames & Hudson, London.
- VITA, Juan Pablo, (1999). "The Society of Ugarit", *Handbook of Ugaritic Studies*, Wilfred G.E. Watson and Nicolas Wyatt (eds), Brill, Leiden, s. 455-498.
- WALLENFELS Ronald (ed.), (2000). *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students*, Vol. III, Charles Scribner's Sons, New York.
- WALLENFELS, Ronald (ed.), (2000) *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students*, Vol. I, Charles Scribner's Sons, New York.
- WALLENFELS, Ronald (ed.), (2000). *The Ancient Near East: An Encyclopedia for Students*, Vol. II., Charles Scribner's Sons, New York.

- WARBURTON, David A., (2010). "Egypt and Mesopotamia" *The Babylonian World*, Edited by Gwendolyn Leick, Routledge, New York, s.487-502.
- WILKINSON, Toby, (2013). *Eski Mısır M.Ö. 3000'den Kleopatra'ya Bir Uygarlığın Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul.

EKLER

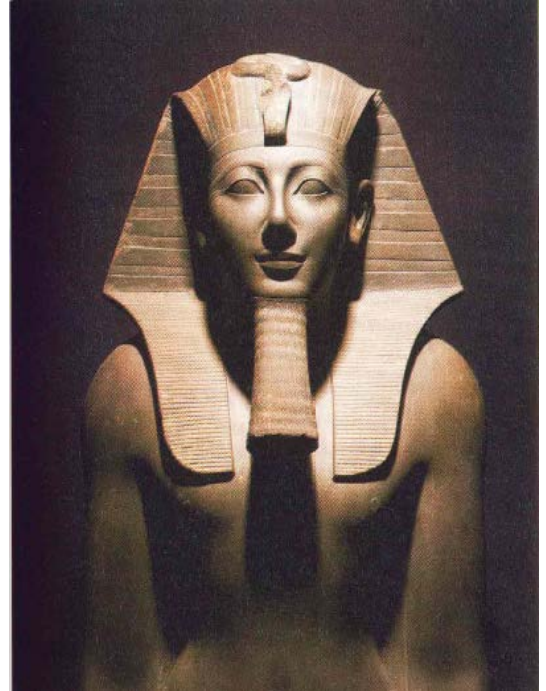

EK 1: I. Tutmosis'in granit taşından heykeli.

(Brian KINSEY (ed.), *Ancient Egypt and the Near East: an illustrated history*, Marshall Cavendish Reference, New York, 2011, s. 31.)

EK 2: III. Tutmosis'e ait heykel

(Ian Shaw and Paul Nicholson, *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, The American University in Cairo Press, Cairo, 2002. s. 80.)

EK 3: XVIII. Hanedanda firavunluk yapmış bir kadın olan Hatşepsut'a ait bir heykel.

(Barbara Mertz, *Temples, Tombs, And Hieroglyphs: A Popular History Of Ancient Egypt*, William Morrow Publishing New York 2007)

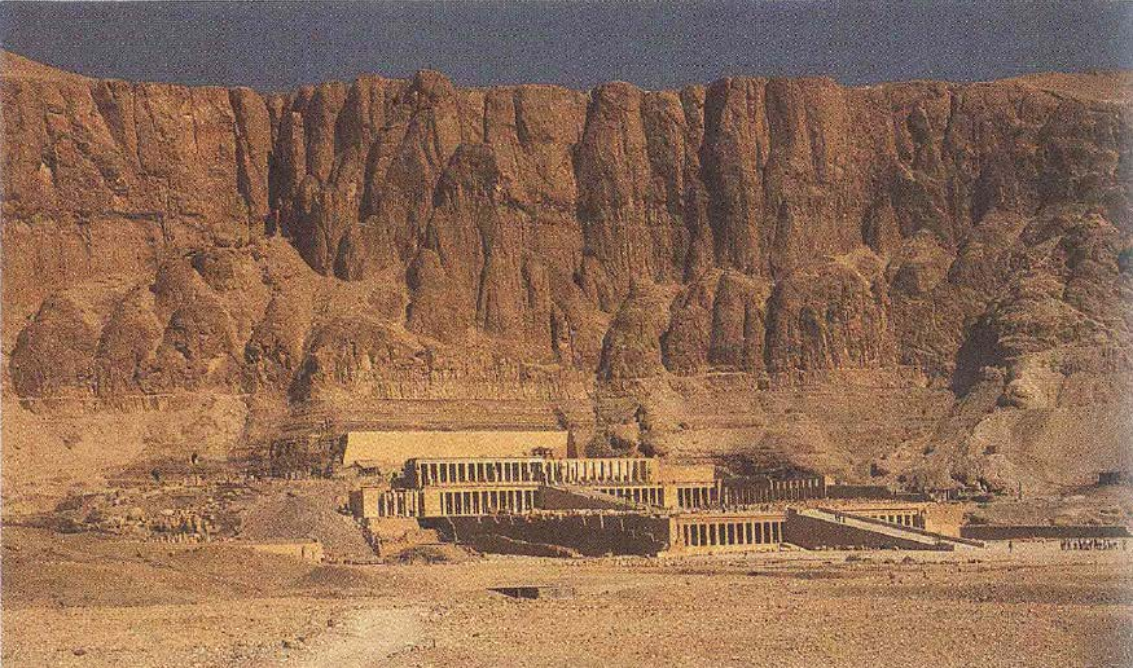
EK 4: Senemnut. Halktan biri olan *Senemnut* adında bu kişi çok büyük imtiyazlar elde etmiştir. Senemnut kraliyet mülklerinin yöneticisi ve Hatşepsut'un kızı Neferura'nın hocasıydı.

(Barbara Mertz, *Temples, Tombs, And Hieroglyphs: A Popular History Of Ancient Egypt*, William Morrow Publishing New York 2007)

EK 5 : Hatşepsut

(Joyce Tyldesley, *Chronicle of the Queens of Egypt from Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra with 273 Illustrations, in 173 color*, Thames & Hudson, London, 2006, s. 94)

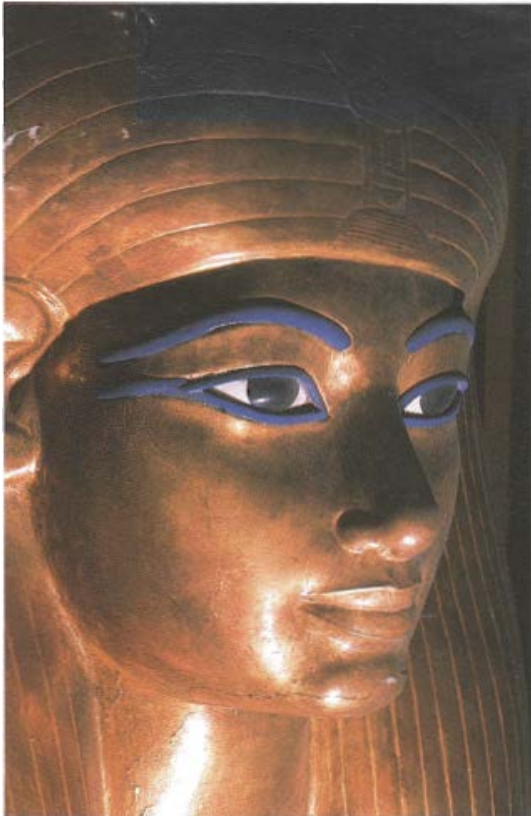
EK 6: Hatşepsut'un yaptırdığı *Deir el- Bahri* (Görkemlilerin Görkemlisi) tapınağı. Nil'in batı kıyısında Luxor'un karşısında yer almaktadır.

(Ian Shaw and Paul Nicholson, *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, The American University in Cairo Press, Cairo, 2002. s. 80)

EK 7: III. Amenhotep

(Barbara Mertz, *Temples, Tombs, And Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*, William Morrow Publishing Newyork 2007)

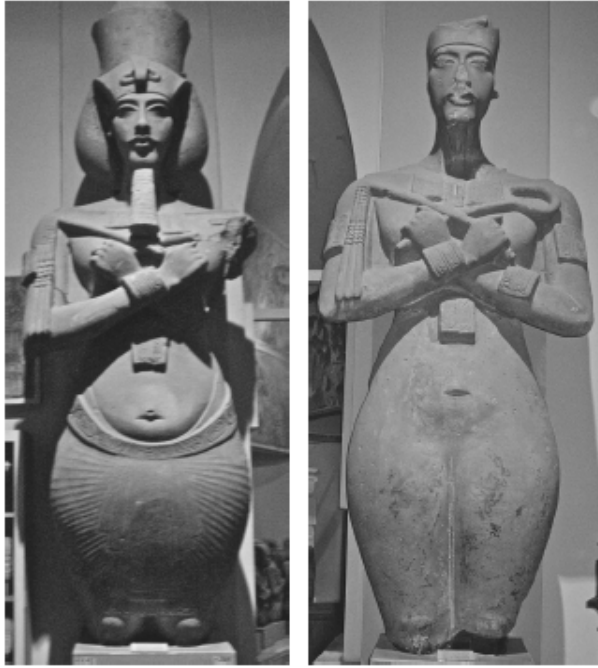
EK 8: III. Amenhotep'in Karısı Kraliçe Tiye.

(Peter A. Clayton.,*Chronicle Of The Pharaohs The Reign By Reign Record Of The Rulers And Dynasties Of Ancient Egypt With 350 Illustrations 130 In Colour*, Thames & Hudson, London 1994, s. 116.)

EK 9 : III. Amenhotep ile Tiye'nin evliliğini duyuran bir scarap.

(Peter A. Clayton., *Chronicle Of The Pharaohs The Reign By Reign Record Of The Rulers And Dynasties Of Ancient Egypt With 350 Illustrations 130 in Colour*, Thames & Hudson, London 1994, s. 115.)

EK 10: IV. Amenhotep (Akhenaton)

(James K. Hoffmeier, (2015). *Akhenaten and the Origins of Monoteizm*, Oxford University Press, New York, s. 96.)

EK 11: Akhenaton'un karısı Nefertiti.

(Joyce Tyldesley, *Chronicle of the Queens of Egypt from Early Dynastic Times to the Death of Cleopatra with 273 Illustrations, in 173 color*, Thames & Hudson, London, 2006, s. 128)

EK 12: Akhenaton Nefertiti ve çocuklarıyla beraber Aton'un ışıkları altında.

(Peter A. Clayton., *Chronicle Of The Pharaohs The Reign By Reign Record Of The Rulers And Dynasties of Ancient Egypt with 350 Illustrations 130 in Colour*, Thames & Hudson, London 1994, s. 7)

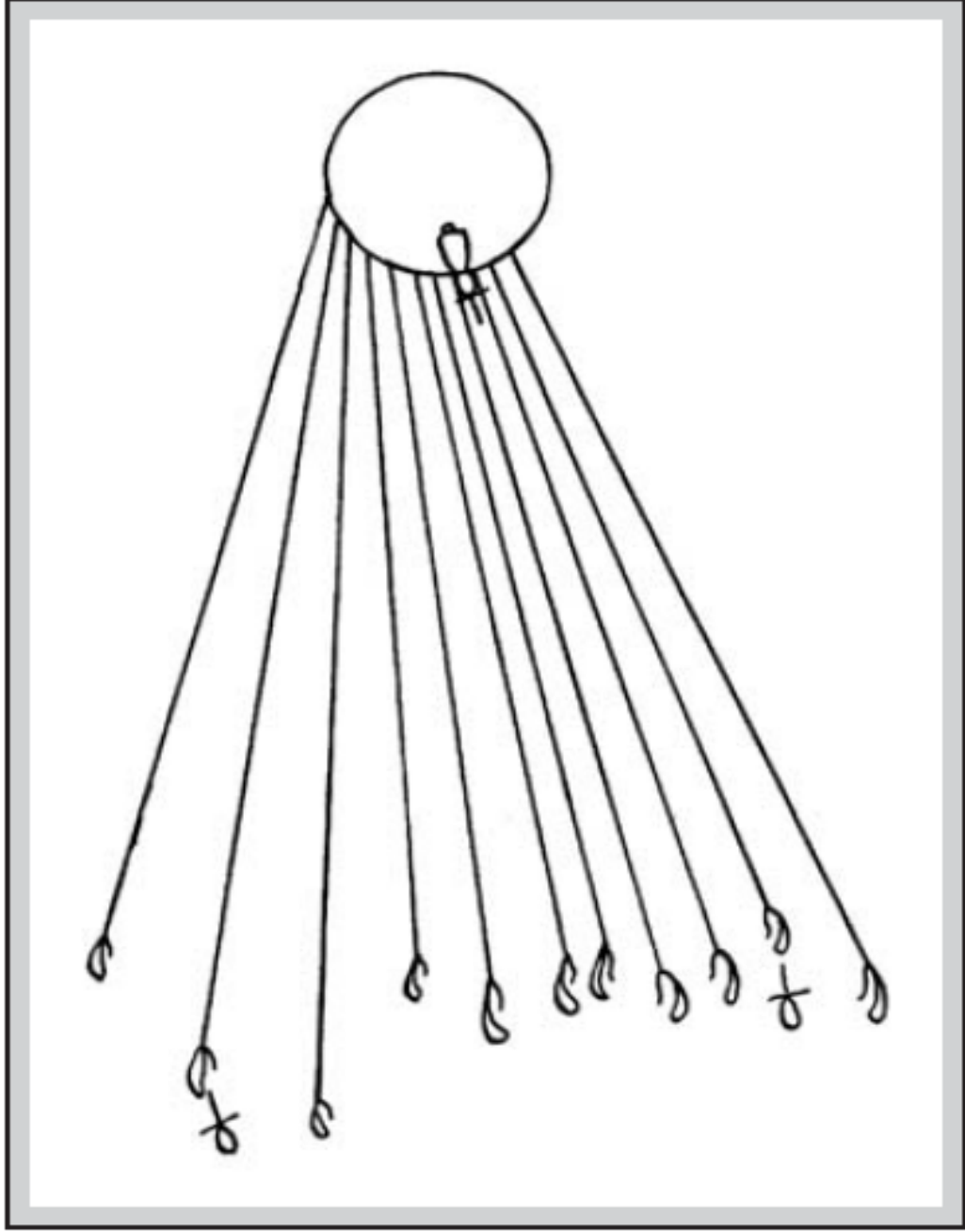
EK 13: Nefertiti Aten'e çiçek sunarken.

(Ian Shaw and Paul Nicholson, *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, The American University in Cairo Press, Cairo, 2002. s. 199)

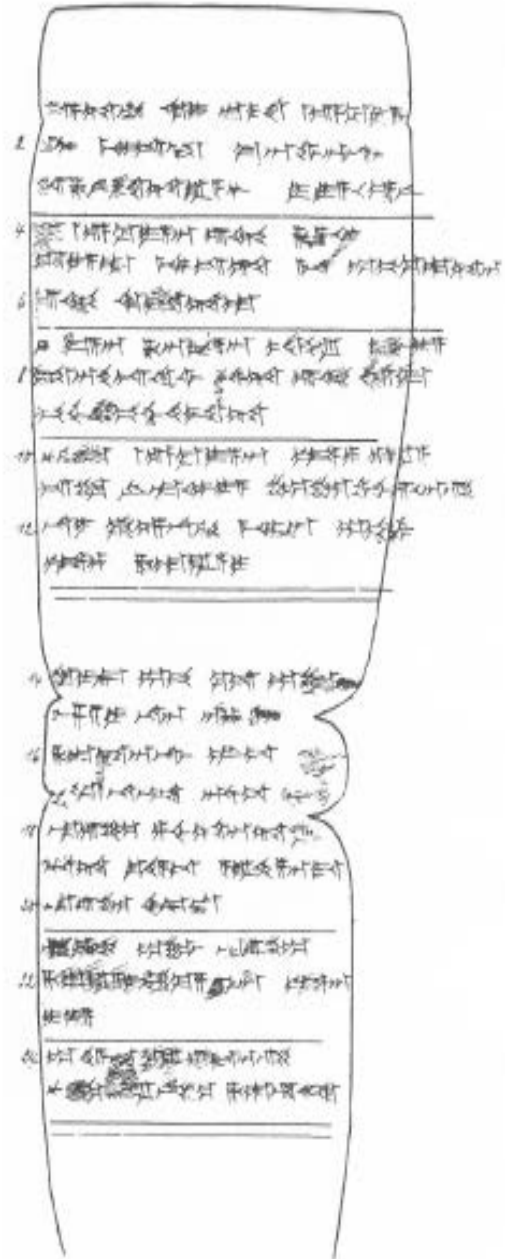
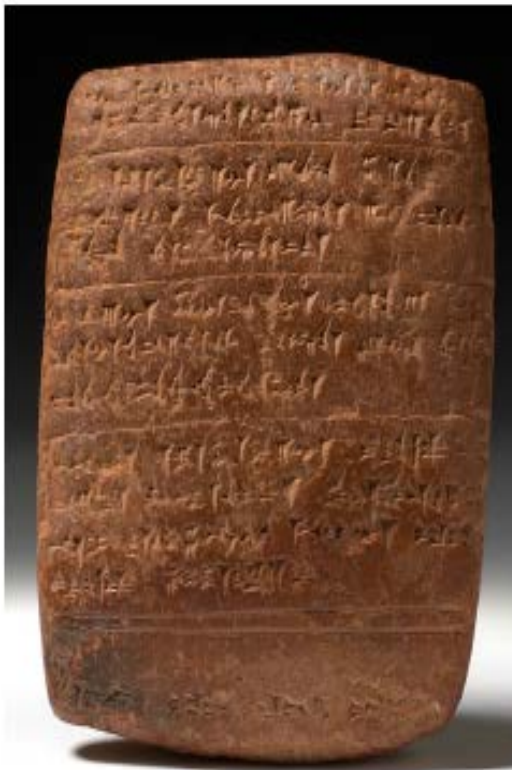
EK 14: Amarna sarayının kalıntıları.

(Peter A. Clayton.,*Chronicle of the Pharaohs the Reign By Reign Record of the Rulers and Dynasties of Ancient Egypt with 350 Illustrations 130 in Colour*, Thames & Hudson, London 1994, s. 125)

EK 15: Aton ve ışınları aynı zamanda ışınların ucunda ankh sembolü.

(Barbara Mertz, *Temples, Tombs, and Hieroglyphs: A Popular History of Ancient Egypt*, William Morrow Publishing New York 2007, s. 211.)

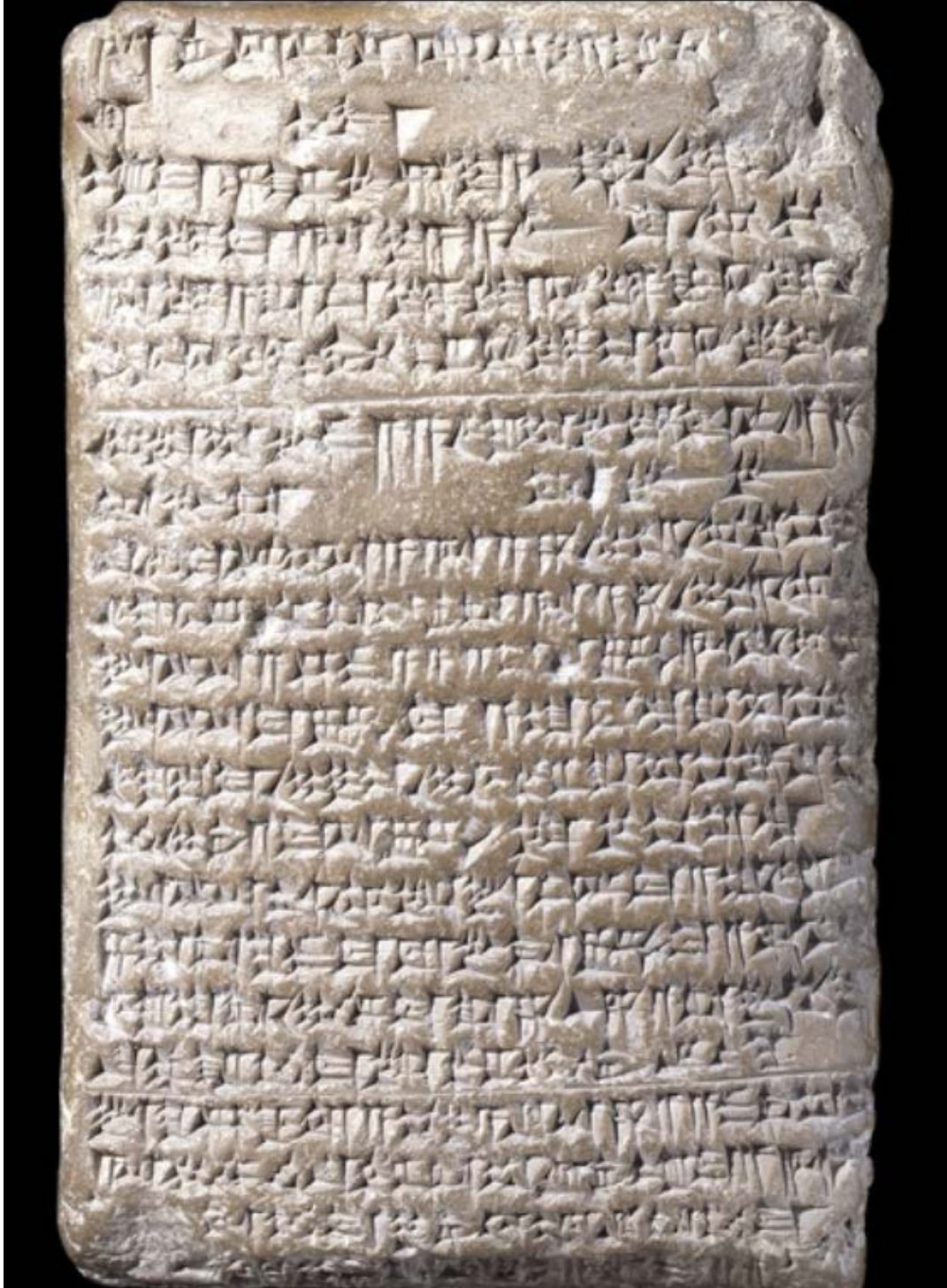
EK 16: EA 32. Arzwa mektubu.

(J. David Hawkins, “The Arzawa Letters in Recent Perspective”, *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 14, London, 2009, s. 82.)

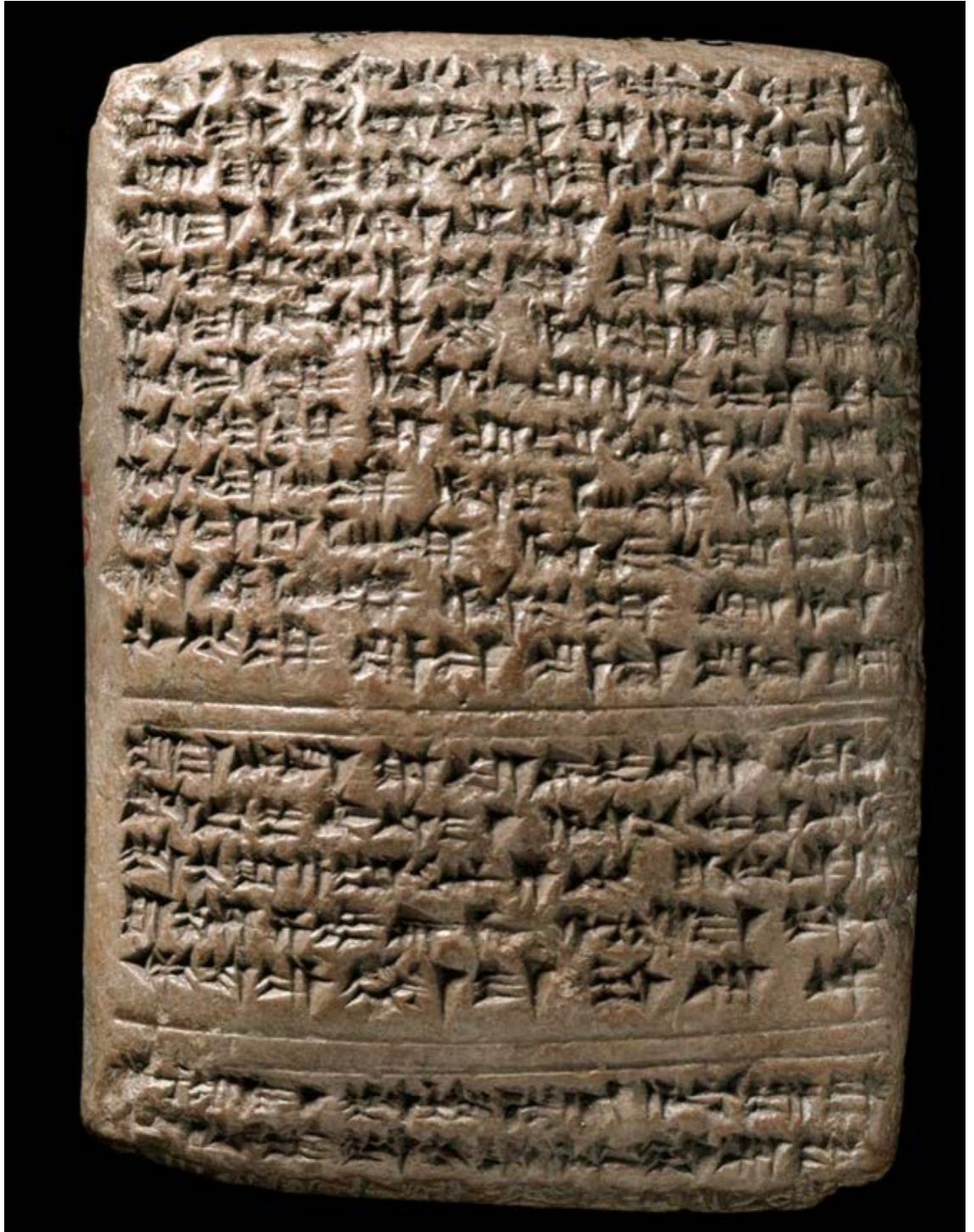
EK 17: EA 31. Arzwa mektubu.

(J. David Hawkins, “The Arzawa Letters in Recent Perspective”, *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 14, London, 2009, s. 83.)

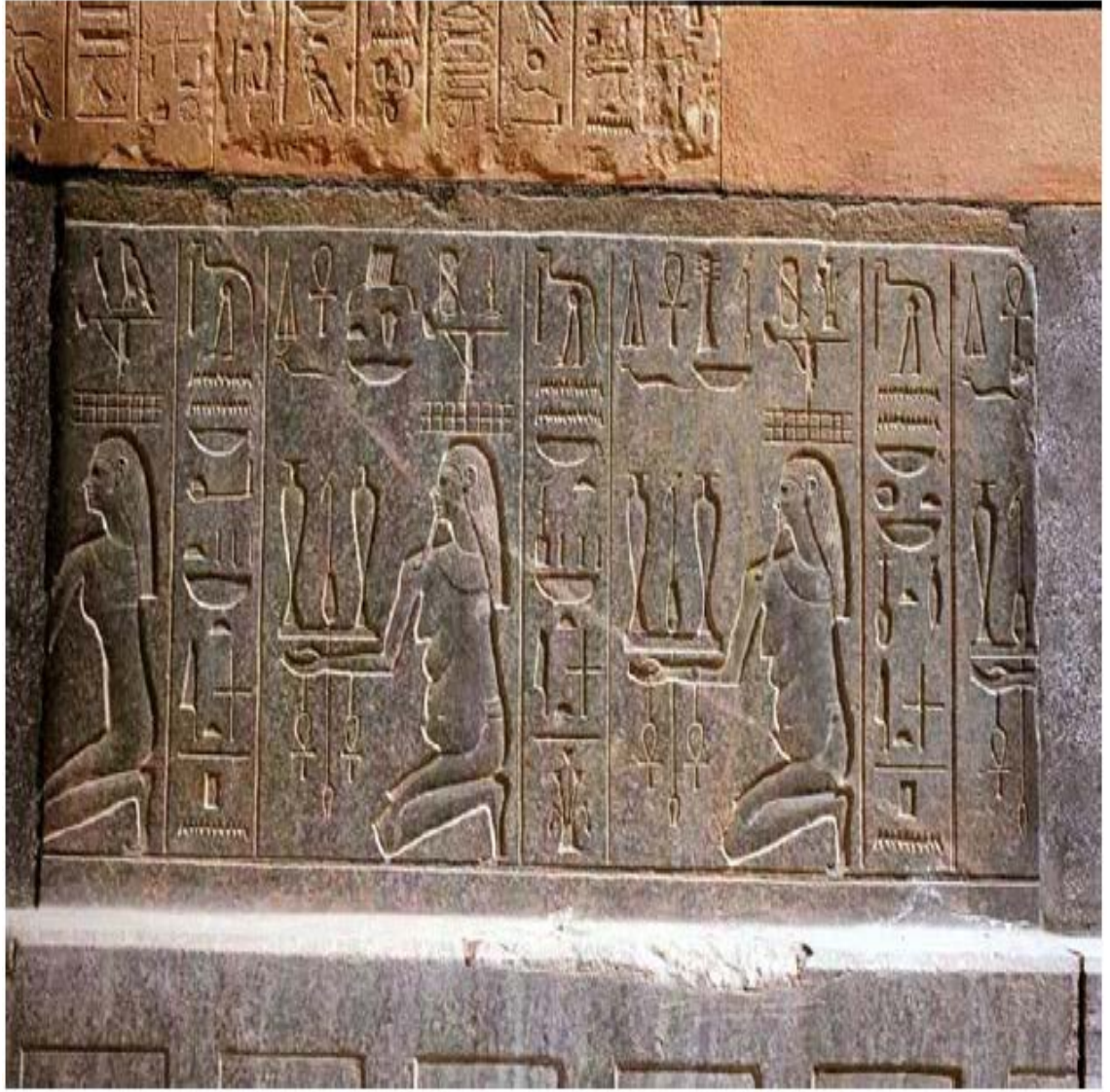
EK 18: Babil Kassit kralı Burnaburiyaš'ın IV. Amenhotep'e gönderdiği bir mektup.

(http://www.britishmuseum.org/explore/highlights/highlight_objects/me/1/clay_tablet_letter_egypt.aspx. 06.06.2015.)

EK 19: EA 23, Mitanni kralı Tušratta'nın III. Amenhotep'e gönderdiği mektubu.

(https://www.usc.edu/dept/LAS/wsrp/educational_site/ancient_texts/elamarna.shtml.
06.06.2015.)

EK 20: Ankh sembollerinin yer aldığı bir kompozisyon.

(Stephen Quirke, *Exploring Religion in Ancient Egypt*, Wiley Blackwell, Oxford, 2015. s. 16)

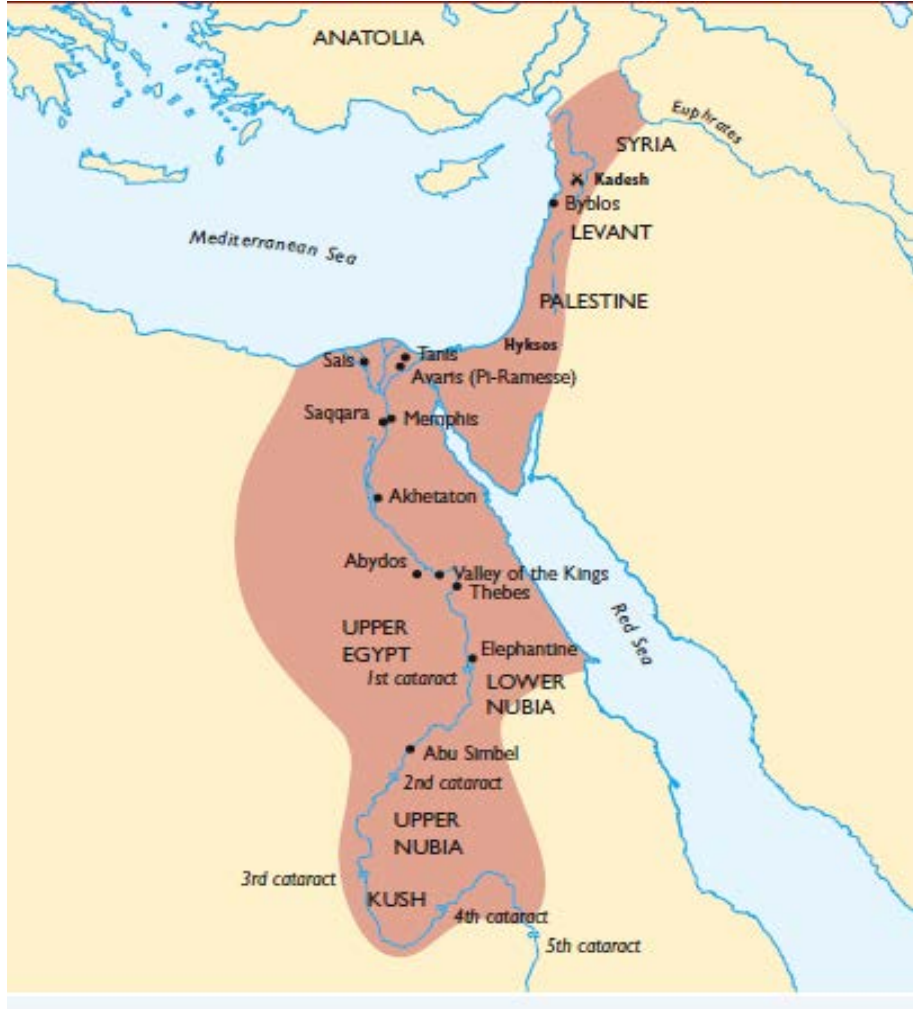
EK 21 : Tuthankamon'un mumya kapağı.

(Brian KINSEY (ed.), *Ancient Egypt and the Near East: an illustrated history*, Marshall Cavendish Reference, New York, 2011, s. 40.)

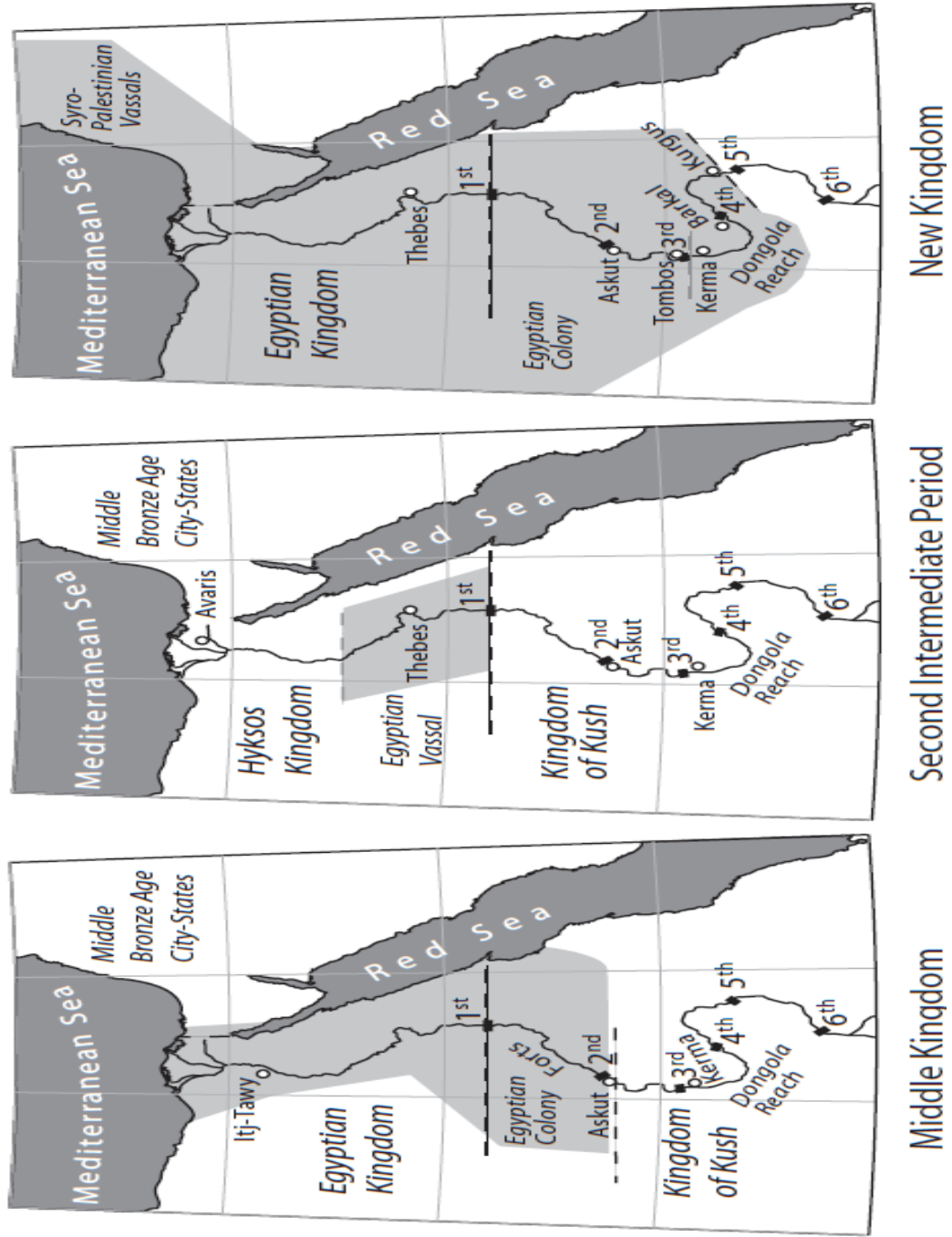
EK 22: Yeni krallık döneminden bir atlı savaş arabasıyla bir ceylan avı.

(Wendy Christensen, *Great Empires of the Past: Empire of Ancient Egypt*, Wendy Christensen, New York 2009, s. 120.)

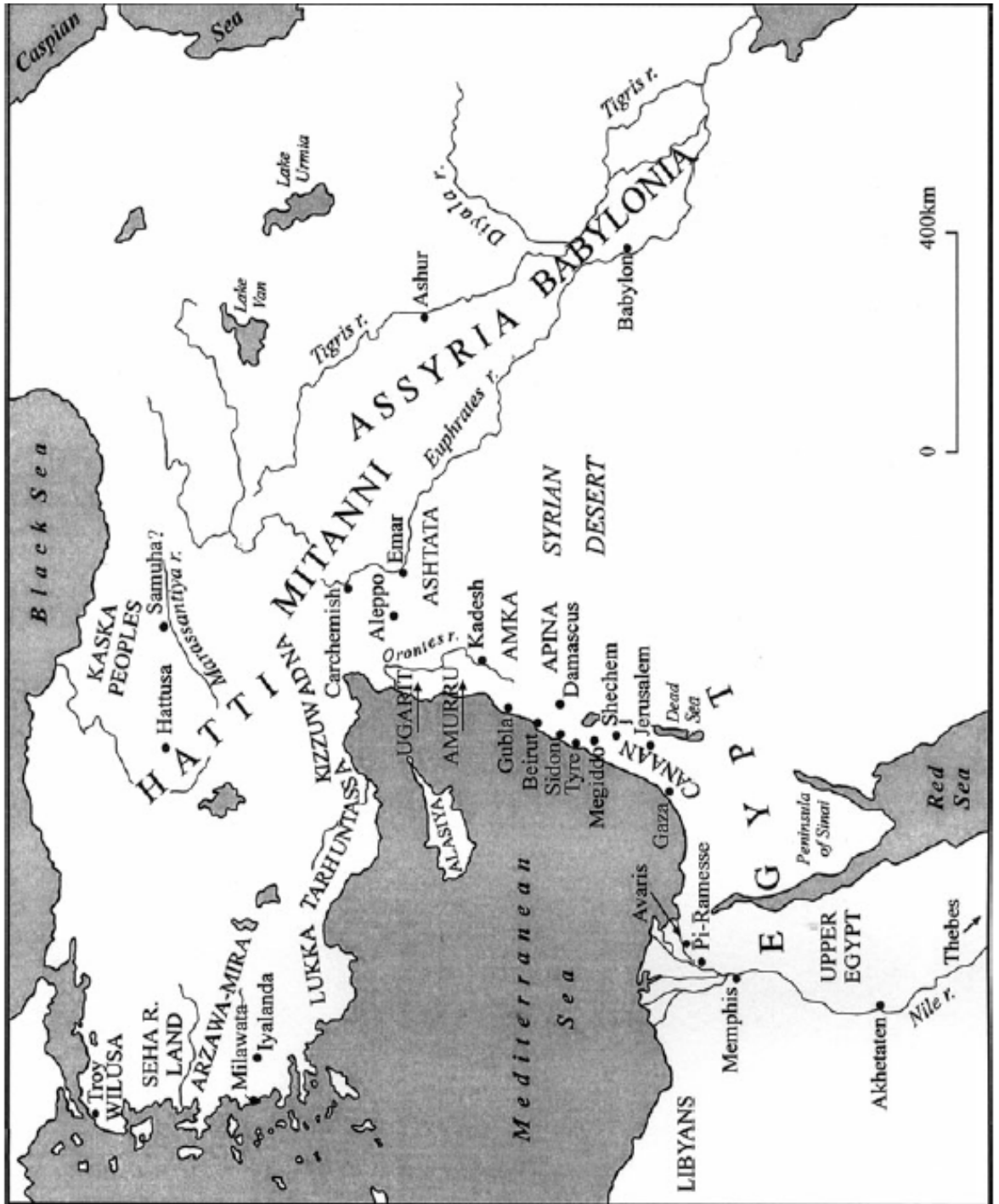
EK 23: Yeni Krallık zamanında Mısır'ın sınırları.

(Brian KİNSEY (ed.), *Ancient Egypt and the Near East: an illustrated history*, Marshall Cavendish Reference, New York, 2011, s. 30.)

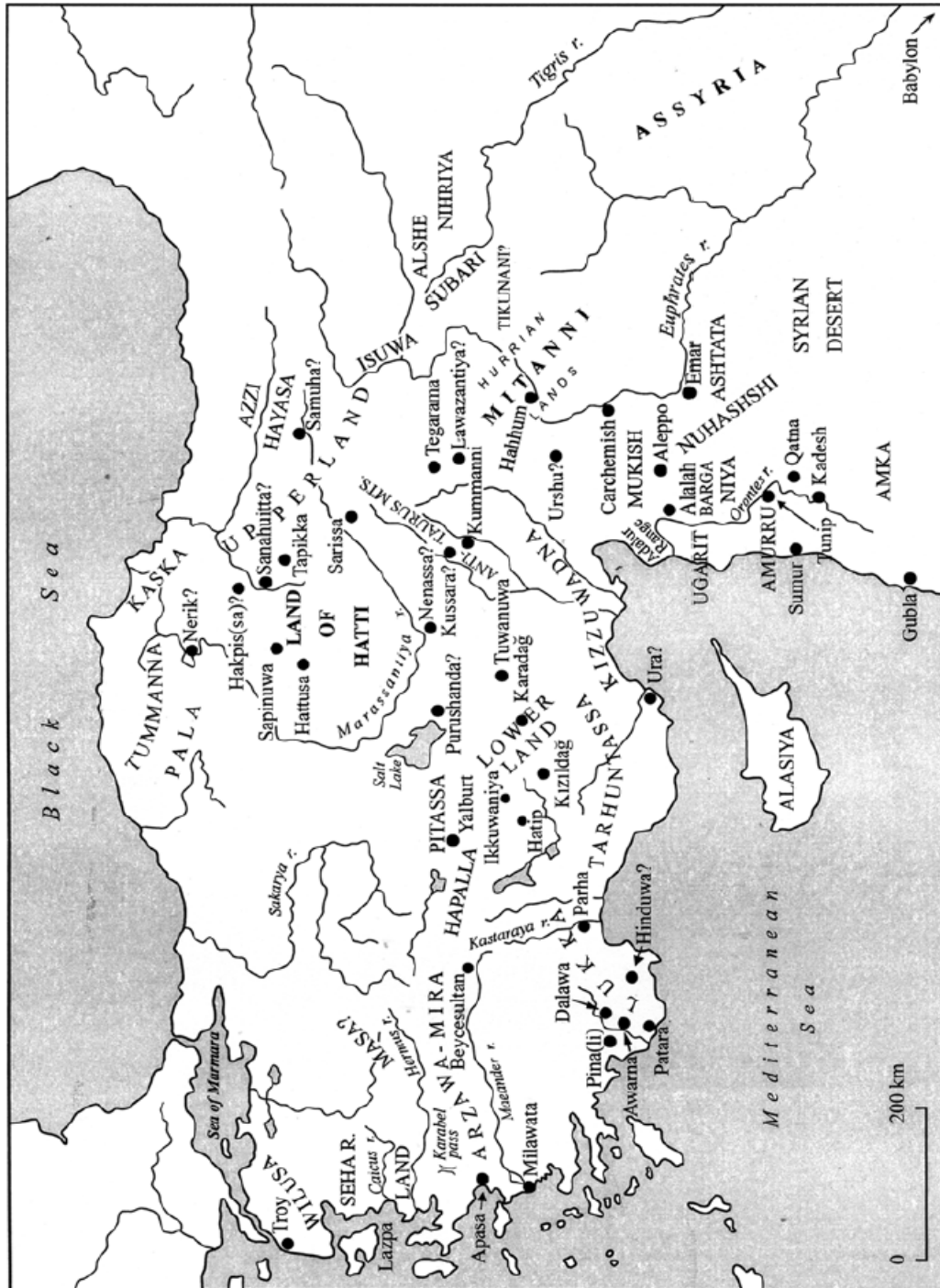
EK 24: Yeni Krallığa kadar Mısır'ın sınırlarının değişimi.

(Stuart Tyson Smith, *Wretched Kush: ethnic identities and boundaries in Egypt's Nubian*, Routledge, New York 2003, s. 57)

EK 25: Geç Bronz Çağda Yakındoğu.

(Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, Oxford University Press, New York 2005, s. 53)

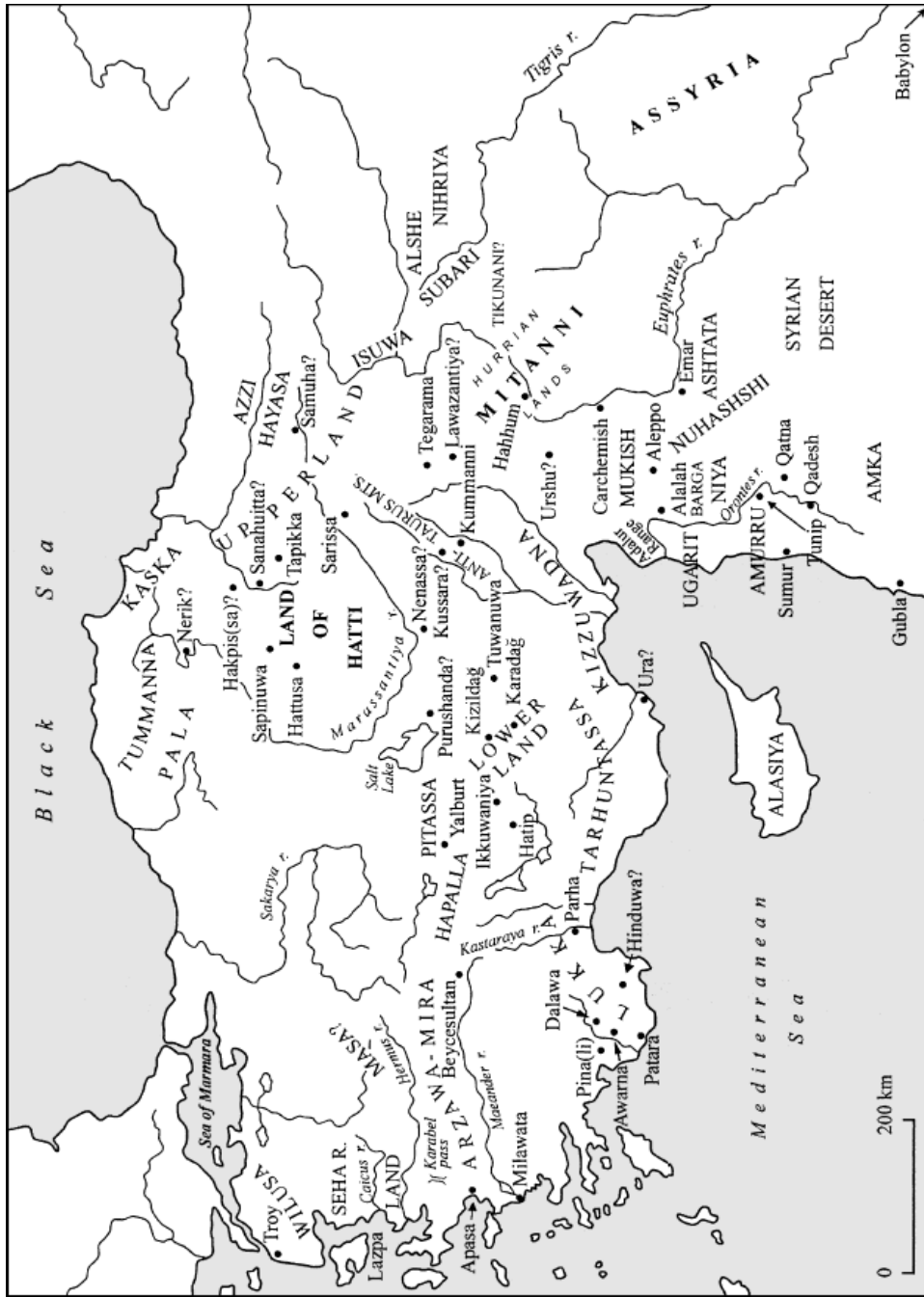
EK 26: Hitit dünyası.

(Trevor Bryce, *The Kingdom of Hittites*, Oxford University Press, New York 2005, s. 43)

EK 27: Geç Bronz Çağda Suriye-Filistin bölgesi.

(Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia the Near East From the Early Bronze Age to the Fall of The Persian Empire*, Routledge Taylor & Francis, New York, 2009, s. XXIX)

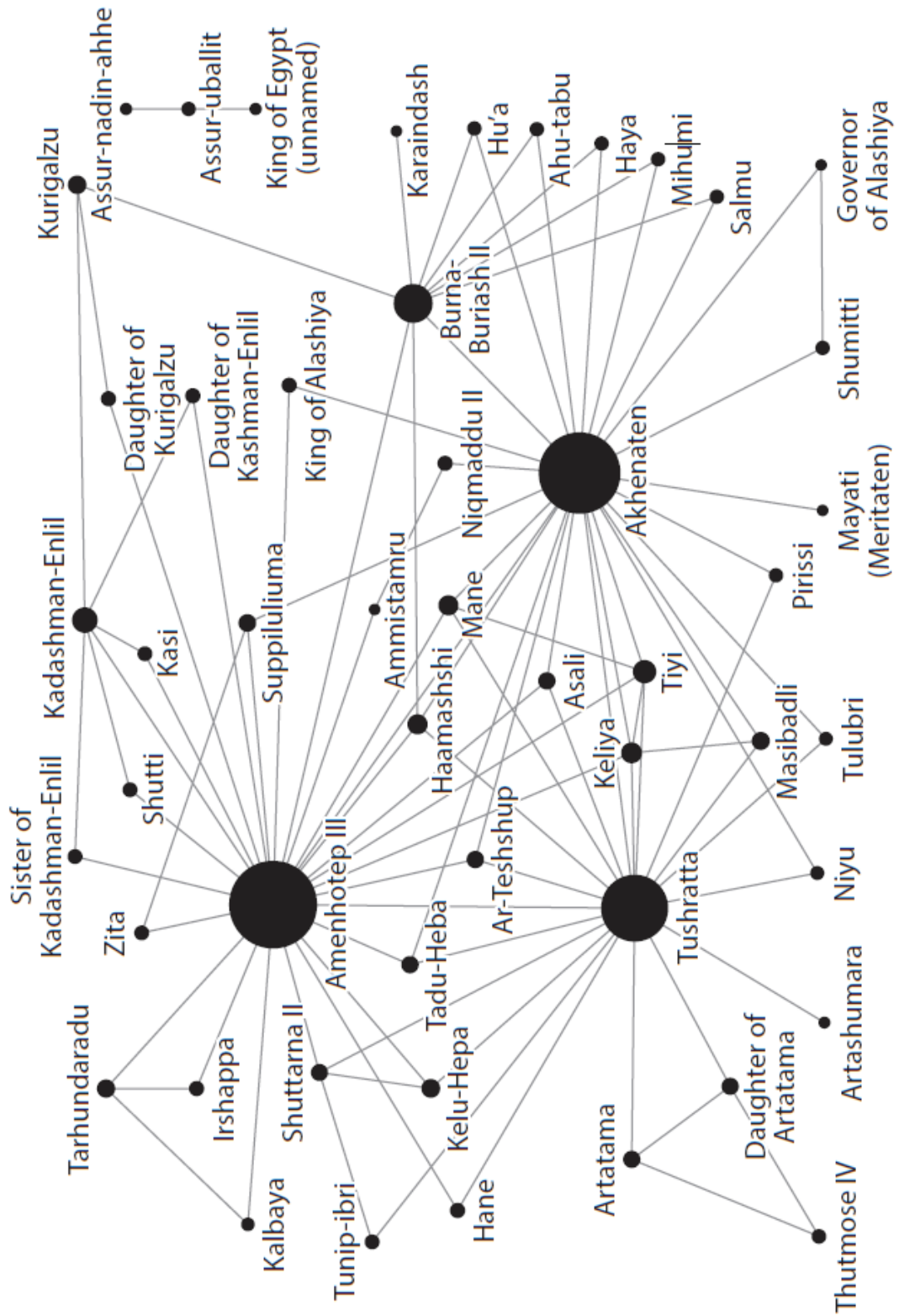
EK 28: Geç Bronz Çağı'nda Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzey Mezopotamya.

(Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia The Near East From the Early Bronze Age To The Fall of The Persian Empire*, Routledge Taylor & Francis, New York, 2009, s. XXVII.)

EK 29: Megiddo Savaşında Mısır ordusunun konumu.

(NELSON, Harold Hayden, *The Battle of Megiddo*, A Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate School of Arts and Literature in Candidacy for The Degree of Doctor of Philosophy, Department of Oriental Languages and Literatures, The University of Chicago Libraries Chicago, Illinois, 1903)

EK 30: Amarna Çağı'nda sosyal ağ.

(Eric H. Cline, 1177 B.C. : The Year Civilization Collapsed, Princeton University Press, Princeton 2014, s. 55.)

ÖZGEÇMİŞ

17.11.1986 tarihinde Uşak Eşme ilçesinde doğdu. İlköğrenimini Güllü Kasabası İlköğretim Okulunda, Lise öğrenimini ise 2003 yılında Eşme Şehit Âdem Çiftçi Çok Programlı Lisesinde tamamladı. 2006 yılında Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Lisans eğitime başladı ve 2010 yılında mezun oldu. 2010-2011 eğitim öğretim yılında özel bir dershanede öğretmenlik yaptı. 2012 yılında Eskiçağ Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans'a başlayarak, eğitimini 2015 yılında tamamladı.